BAOU
Education for all

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

NAAC ACCREDITED A++ GRADE 3.55/4

'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર

નારીકેન્દ્રી સંશોધન લેખ

નારીકેન્દ્રી સંશોધન લેખ

સંપાદક

પ્રો. પ્રિયાંકી વ્યાસ
ડૉ. નિશા જોષી
ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત
ડૉ. હિનાબેન રાવલ

BAOU
Education for All

'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

વર્ષ: 2025

માનનીય કુલગુરુશ્રીનો શુભેચ્છા સંદેશ

પ્રો. અમી ઉપાધ્યાય
કુલગુરુ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર અંતર્ગત પ્રકાશિત થઈ રહેલા પુસ્તક "નારી કેન્દ્રી સંશોધન લેખ"ને પ્રસ્તુત કરતાં મને અત્યંત આનંદ અને ગૌરવની લાગણી થઈ રહી છે.

'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્રની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મહિલાઓના સર્વાંગી વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. આ કેન્દ્ર દ્વારા વિવિધ શૈક્ષણિક અને સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવે છે, જે મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા અને સમાજમાં તેમનું યોગ્ય સ્થાન સુનિશ્ચિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે.

વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ સંબંધિત વિવિધ પાસાઓનું ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન અને સંશોધન કરવું એ સમાજની પ્રગતિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, "નારી કેન્દ્રી સંશોધન લેખો" - આ પુસ્તક 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્રની એક મહત્વપૂર્ણ પહેલ છે. પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ સંશોધન લેખો વિવિધ વિષયોને આવરી લે છે, જેમાં મહિલાઓનું શિક્ષણ, આરોગ્ય, આર્થિક સશક્તિકરણ અને સામાજિક મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી હંમેશાં સામાજિક ન્યાય અને મહિલા સશક્તિકરણ માટે પ્રતિબદ્ધ રહી છે. પુસ્તકનું પ્રકાશન એ અમારી આ પ્રતિબદ્ધતાનું જ પ્રતિબિંબ છે. 'ગાર્ગી' કેન્દ્રના માધ્યમથી મહિલાઓ સંબંધિત વિવિધ વિષયો પર થયેલા આ સંશોધન લેખો એકત્રિત કરીને પ્રકાશિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે આ ક્ષેત્રમાં થયેલા અદ્યતન સંશોધનોને વિદ્વાનો, સંશોધકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચકો સુધી પહોંચાડી શકાય..

મને વિશ્વાસ છે કે આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ સંશોધન લેખો મહિલાઓના પ્રશ્નોને સમજવામાં અને સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે નવી દિશા ખોલવામાં મદદરૂપ થશે તથા સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવામાં નિમિત્ત બનશે.

હું આ પુસ્તકના તમામ લેખકો અને 'ગાર્ગી' કેન્દ્રના તમામ સભ્યોને તેમના અથાગ પ્રયત્નો બદલ અભિનંદન પાઠવું છું અને આશા રાખું છું કે 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર ભવિષ્યમાં પણ મહિલાઓના ઉત્થાન માટે આવા પ્રેરણાદાયી કાર્યો કરતું રહેશે.

શુભકામનાઓ...

કુલગુરુ,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

અમદાવાદ

એક નજર - 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર પર...

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી એ ઘર આંગણે શિક્ષણ આપતી ગુજરાત રાજ્યની એકમાત્ર ઓપન યુનિવર્સિટી છે. 31 વર્ષથી કાર્યરત આ યુનિવર્સિટીએ છેલ્લા વર્ષથી મહત્વની સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે, જેમાં નેશનલ એસેસમેન્ટ એન્ડ એક્રેડીટેશન કાઉન્સિલ (NAAC) દ્વારા યુનિવર્સિટી A++ ગ્રેડ પ્રાપ્ત કરનાર ગુજરાત રાજ્યની અને આપણા દેશની એકમાત્ર સ્ટેટ યુનિવર્સિટી બની છે. જે સમગ્ર દેશ, ગુજરાત રાજ્ય અને આપણા સૌ માટે ગૌરવની વાત છે.

માનનીય કુલગુરુ પ્રો. અમી ઉપાધ્યાયના મહિલા કલ્યાણ પ્રત્યેના દ્રષ્ટિકોણ અને પ્રતિબદ્ધતાના પરિણામે 13મી જાન્યુઆરી 2021ના રોજ 'ગાર્ગી – મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, જેનું ઉદ્ઘાટન માનનીય રાજ્ય મંત્રી શ્રીમતી વિભાવરીબેન દવે તથા માનનીય સામાજિક કાર્યકર શ્રીમતી અંજલિ રૂપાણીજી દ્વારા અને પ્રો. ઉપાધ્યાયના નેતૃત્વમાં કરવામાં આવ્યું. આ કેન્દ્રમાં તમામ વર્ગોની – ગ્રામીણ, શહેરી, આદિવાસી, વિધવા, શારીરિક રીતે અશક્ત, ટ્રાન્સજેન્ડર અને સેક્સ વર્કર્સ જેવી વિવિધ સામાજિક અને આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતી મહિલાઓ તેમજ તમામ વયની છોકરીઓ જોડાઈ છે અને તેમના જીવનમાં સકારાત્મક પરિવર્તન શક્ય બન્યું છે. 'ગાર્ગી' કેન્દ્ર મુખ્યત્વે મહિલાઓના શિક્ષણ, રોજગાર, વિકાસ અને સશક્તિકરણ પર કેન્દ્રિત છે અને મહિલાઓના સર્વાંગી વિકાસ તથા લૈંગિક સમાનતા હાંસલ કરવા માટે ઉત્સાહભેર કાર્ય કરે છે. ગાર્ગી કેન્દ્રમાં કૌશલ્યવર્ધક તાલીમો, વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો, તાલીમ કાર્યક્રમો, પુસ્તક પ્રકાશન માટે સહાય, સંશોધન પ્રોજેક્ટ માટે અનુદાન અને વ્યાખ્યાનમાળાઓ સહિતની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે. અહીં મહિલાઓ માટે મહેંદી, નેઇલ આર્ટ, રસોઈ, બ્યુટી પાર્લર, સિવણકામ જેવી આત્મનિર્ભરતા તરફ દોરી જતી તાલીમો આપવામાં આવે છે. મહિલા સંબંધિત કોઈપણ વિષય પર સંશોધન માટે દરવર્ષે રૂ. 25,000/-નું અનુદાન અને મહિલા સંબંધિત કોઈપણ વિષય પર પુસ્તક લેખન - પ્રકાશન માટે દરવર્ષે રૂ. 5,000/-ની સહાય આપવામાં આવે છે. 'ગાર્ગી' કેન્દ્ર સ્ત્રી સશક્તિકરણ, સ્ત્રી સન્માન અને સ્ત્રી સ્થિરતાના મૂલ્યો સાથે સમાજમાં સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન માટે કાર્યરત છે અને રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં મહિલાઓને સક્રિય ભાગીદાર બનાવવાનો દ્રઢ નિશ્ચય ધરાવે છે.

નારીકેન્દ્રી સંશોધન લેખ

'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

કુલગુરુ

પ્રો. અમી ઉપાધ્યાય ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

સંપાદક

પ્રો. પ્રિયાંકી વ્યાસ
સંયોજક, 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. નિશા જોષી
'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર તથા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત
સંયોજક સહાયક, 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર તથા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

ડૉ. હિનાબેન રાવલ
સંયોજક સહાયક, 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર તથા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ટીચર એજ્યુકેશન, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

લેખ પરામર્શક

ડૉ. પૃથા સોની વિષય નિષ્ણાત, આણંદ

સુશ્રી શૈલજા અંધારે વિષય નિષ્ણાત, અમદાવાદ

સુશ્રી શ્રુતિ આણેરાવ વિષય નિષ્ણાત, અમદાવાદ

ભાષા પરામર્શક

ડૉ. દર્શના ત્રિવેદી ભટ્ટ ભાષા નિષ્ણાત, અમદાવાદ

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશન વર્ષ : **2025: પ્રથમ આવૃત્તિ**

ISBN: **978-93-5598-569-9**

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ નારીકેન્દ્રી સંશોધન લેખ–પુસ્તક 'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના પ્રયાસરૂપે મહિલાઓના સર્વાંગીણ વિકાસ અને સશક્તિકરણને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ પુસ્તિકામાં વિચારો લેખકોના પોતાના છે. તથા પુસ્તક કે તેનો કોઈપણ ભાગ પ્રિન્ટ, ડિજિટલ કે અન્ય કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પુનઃપ્રકાશન, વિતરણ કે ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

અનુક્રમણિકા

1.	Dr. Kusum Yadav	:	Women As Catalysts Of Change In India's Progress	1
2.	Dr.Neha Nandaniya	:	Meta-Analysis Of Research On The Role Of Indian Women In Development	17
3.	Dr. Darshita Dave	:	Girlhood Unveiled: A Literary Exploration Of Kamala Markandaya And Shashi Deshpande	28
4.	Dr. Archana Pandey	:	Empowering Local Women: Navigating Challenges And Breaking Barriers In Sdg-2030 Goals	35
5.	Ritu Panchal & Dr. Meera Vasani	:	Glimpses Of Feminism In Kunkna Ramyan: Orature Of Dungari Bhil	47
6.	Dr. Arti Shah & Chaitali Shah	:	Approach To Spread Awareness Of Prebiotics Among The Females Of The City Of Rajkot	58
7.	Tohida Yesmin	:	Role Of Women In India's Development	64
8.	Kanchan Choudhary Mishra	:	Sita And Savitri Bai Phule: Leadership Lessons And Soft Skills In Indian Ethos	73
9.	મંજુલા લક્ષ્મણ	:	ગુજરાતમાં મહિલા શ્રમિકો	83
10.	ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત	:	ગુજરાતની મહિલાઓમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિ	100
11.	ડૉ. નિરૂપા ટાંક	:	ભારતના વિકાસમાં મહિલાઓની લેખિકા તરીકેની ભૂમિકા	114
12.	ડૉ. પ્રતિક્ષા મકવાણા	:	જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની સમસ્યા અને તેના નિવારણનો અભ્યાસ	122
13.	ડૉ. પ્રતિક્ષા ભટ્ટ	:	ભારતીય વિચારધારામાં સ્ત્રી	130
14.	રશ્મિકા ડાભી	:	ભારતના આર્થિક અને રાજકીય વિકાસમાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા	134
15.	દીપ્તિ કપુરિયા	:	કચ્છની સ્થાનિક મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને સમાધાન	147
16.	ઉષા પરમાર	:	ભારતીય ચિંતનમાં મહિલા	156
17.	ધારા બરમેડા	:	ભારતીય વિચારોમાં મહિલાઓ તરીકે રામાયણનું પાત્ર એવા 'સીતા'ના જીવનસંઘર્ષ સમયની માનસિકતામાંથી મળતી શીખનો અભ્યાસ	164
18.	પાયલ ભુતિયા અને ધારા માકડિયા	:	જૂનાગઢના સ્વસહાય જૂથો સામેના પડકારો અને નિવારણના ઉપાયો – એક સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ	173
19.	હંસા કે. મહેશ્વરી	:	મહિલાઓના મુખ્ય પ્રશ્નો અને નિવારણ	183
20.	ભક્તિ ખોડિયાર	:	ભારતના વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકા	197

[1]

Women as Catalysts of Change in India's Progress

Dr. Kusum Yadav[1]

Abstract

The role of women in India's development is integral and multifaceted, spanning a wide range of sectors, including agriculture, healthcare, education, business, and governance. Historically, Indian women have faced significant challenges due to socio-cultural norms, gender inequalities, and limited access to resources. However, over the years, they have increasingly become catalysts for change, contributing to both economic growth and social transformation. This paper explores the diverse roles women play in India's development, highlighting their achievements and the systemic barriers that still hinder their progress. Key areas such as women's education and health are crucial for empowering them and improving their socio-economic status. Initiatives like Beti Bachao Beti Padhao and Pradhan Mantri Ujjwala Yojana have focused on improving the welfare of girls and women, while policies such as the Protection of Women from Domestic Violence Act and Maternity Benefits Act have strengthened women's rights and security. Furthermore, the success stories of Indian women entrepreneurs, athletes, and grassroots leaders serve as powerful examples of women's resilience and leadership. Despite these advances, challenges such as gender-based violence, wage disparity, and underrepresentation in leadership roles remain pervasive. The paper concludes by emphasizing the need for comprehensive policy reforms, societal mindset shifts, and collaborative efforts to ensure that women's contributions are fully recognized and supported. Empowering women is not just a matter of justice but a strategic approach for sustainable national development, fostering a future that is both inclusive and prosperous for all.

Keywords: Women Empowerment, Gender Equality, India's Development, Education and Health, Government Initiatives, Women's Leadership

Introduction

India's journey of growth and development is deeply intertwined with the contributions of its women. As one of the world's largest democracies with a rich cultural and historical legacy, India has always recognized the pivotal role of women in shaping its socio-economic and political framework. However, the extent and nature of their

[1] Head of Department, R. H. Patel English Medium B.Ed. College, KSV, Gandhinagar

involvement have evolved significantly over time, influenced by historical transitions, societal norms, and policy changes.

In ancient India, women enjoyed a prominent status, contributing to education, governance, and cultural enrichment. Over centuries, patriarchal systems and foreign invasions relegated them to subordinate roles, but their resilience shone through, particularly during India's struggle for independence. Post-independence, women have gradually reclaimed their space in various domains, contributing to the country's progress in education, health, politics, and the economy.

Today, women are not just contributors but leaders in driving India's development. From rural entrepreneurs and grassroots activists to corporate leaders and policymakers, they have made significant strides. Yet, challenges like gender inequality, lack of access to resources, and safety concerns persist. Recognizing and harnessing women's potential is not just a moral imperative but also a strategic necessity for building an equitable and prosperous India.

Historical Context

India's history offers a rich tapestry of women's contributions, reflecting their evolving roles across different eras. In ancient times, women held esteemed positions as educators, philosophers, and leaders. The Vedic period, often regarded as a golden era for women, celebrated their intellectual and spiritual contributions. Figures like Gargi and Maitreyi engaged in scholarly debates, symbolizing a society where women were respected for their wisdom.

However, this progressive status shifted during the medieval period. Political instability, foreign invasions, and rigid patriarchal norms curtailed women's freedoms, reducing their roles to domestic spheres. Practices like child marriage and purdah became prevalent, marginalizing women further. Despite these challenges, women displayed remarkable resilience and strength.

During India's struggle for independence, women emerged as powerful symbols of resistance and change. Leaders like Rani Laxmibai, Sarojini Naidu, and Kasturba Gandhi not only participated actively but also inspired millions to join the freedom movement. Their courage and leadership demonstrated the transformative power of women, sowing seeds for their role in shaping modern India.

Understanding this historical context is crucial to appreciating the strides Indian women have made today and recognizing the systemic barriers they have overcome to contribute to the nation's progress.

Women in Economic Development

Women form the backbone of India's economic framework, contributing significantly to both rural and urban economies. In rural areas, women are indispensable to the agricultural sector, performing tasks like sowing, harvesting, and processing crops. They also lead small-scale industries such as dairy farming, weaving, and handicrafts, which drive rural economies and preserve traditional crafts. Initiatives like self-help groups (SHGs) have further empowered rural women, enabling them to access credit, start businesses, and achieve financial independence.

Urban women, on the other hand, are making waves in corporate sectors, technology, and entrepreneurship. Trailblazers like Kiran Mazumdar-Shaw, founder of Biocon, and Falguni Nayar, CEO of Nykaa, have set benchmarks in their respective fields. Startups led by women are reshaping industries, while professionals are excelling in traditionally male-dominated spaces.

Despite these advancements, challenges persist. Women face unequal pay, limited opportunities for leadership roles, and societal expectations that often hinder their careers. Addressing these issues and creating inclusive work environments are essential to unlocking the full potential of women in driving India's economic growth. By fostering entrepreneurship, skill development, and equitable policies, India can harness the untapped economic power of its women.

Women in Education and Health

Education and health are two foundational pillars that have the power to transform the lives of women and, by extension, the broader society. They are not merely tools of individual empowerment but also serve as catalysts for economic, social, and cultural development. Recognizing the pivotal role of education and health in shaping women's contributions, India has made significant progress in these areas over the years, though challenges persist.

Education as a Tool of Empowerment

Education is one of the most effective means to empower women. It enables them to make informed decisions, assert their rights, and play active roles in their communities. The past few decades have witnessed a notable improvement in female literacy rates in India, reflecting the efforts of governmental policies and initiatives like Beti Bachao Beti Padhao and Sarva Shiksha Abhiyan. More women today are pursuing higher education and entering professional fields, including law, medicine, business, and the arts.

The participation of women in STEM (science, technology, engineering, and mathematics) fields has particularly been a remarkable achievement. Pioneers like Kalpana Chawla, India's first woman astronaut, and Dr. Tessy Thomas, known as the "Missile Woman" of India for her leadership in defense research, have broken traditional stereotypes and inspired countless young women to aim for careers in science and technology.

Despite these strides, significant challenges remain, especially in rural and underserved areas. Gender disparities in education are still evident, with girls facing barriers like early marriage, poverty, inadequate school infrastructure, and cultural biases that prioritize male education. For many families, the economic burden of education often results in girls dropping out before completing their studies. Furthermore, the lack of accessible and safe transportation to schools discourages many girls from attending, particularly in remote regions.

Addressing these issues requires a holistic approach. Improved infrastructure, provision of scholarships, and community awareness programs are essential to ensuring that girls have equitable access to quality education. Governments, NGOs, and local communities must work together to create an environment where education is not just a privilege but a fundamental right for every girl.

The Role of Women in Healthcare

Women have long played crucial roles in healthcare, both as professionals and caregivers. They contribute significantly as doctors, nurses, midwives, and health workers, addressing the medical needs of communities across the country. In rural India, Accredited Social Health Activists (ASHAs) have been instrumental in improving maternal and child health outcomes. These women act as a bridge between healthcare services and communities, providing critical support such as immunizations, prenatal care, and health education.

A notable modern example is Dr. Soumya Swaminathan, former Chief Scientist at the World Health Organization (WHO), who has played a crucial role in global public health, particularly during the COVID-19 pandemic. Her research in tuberculosis and infectious diseases has contributed significantly to medical advancements in India. Similarly, Dr. Priya Abraham, the former director of the National Institute of Virology (NIV), played a key role in India's COVID-19 response by spearheading virus research and vaccine development efforts.

However, systemic challenges in healthcare disproportionately affect women. Limited access to healthcare facilities, particularly in rural areas, often prevents timely and adequate treatment. Gender-based health disparities persist, with women experiencing

higher rates of malnutrition, anemia, and reproductive health issues. These problems are compounded by social norms that prioritize the health of male family members over women and the stigma surrounding certain health issues like menstruation and mental health.

Efforts to address these disparities include government schemes like Janani Suraksha Yojana, which provides financial assistance to promote institutional deliveries, and Poshan Abhiyan, which targets malnutrition. Yet, the success of these programs hinges on effective implementation and overcoming deeply rooted societal attitudes.

The Broader Impact

Investing in women's education and health is not only a social imperative but also an economic strategy. Studies have shown that educated and healthy women are more likely to participate in the workforce, contribute to household income, and make informed decisions that benefit their families. Educated mothers, for instance, are more likely to ensure that their children—both boys and girls—receive an education, breaking the cycle of poverty and inequality.

One such inspiring figure is Sudha Murthy, a renowned educator, author, and philanthropist who has worked extensively on healthcare and education initiatives through the Infosys Foundation. She has contributed to building hospitals, funding girl-child education, and supporting public healthcare infrastructure across India.

Moreover, improving women's health leads to healthier families and communities. Addressing issues like maternal mortality and malnutrition has a ripple effect, enhancing productivity and reducing healthcare costs. When women are empowered through education and health, they become agents of change, driving progress and fostering a society that thrives on equality and collective well-being. While significant progress has been made in improving women's access to education and healthcare in India, much work remains to be done. Bridging gaps in access and quality, particularly for rural and marginalized populations, is critical to ensuring that all women can reach their full potential. By prioritizing education and health, India can build a society where women are not just beneficiaries of development but active contributors to its growth and sustainability.

Women in Politics and Governance

Women's participation in politics and governance is a cornerstone of inclusive development. India's political history showcases influential female leaders like Indira Gandhi, the country's first female Prime Minister, who made an indelible impact on

national and international politics. Similarly, Pratibha Patil's tenure as the first female President symbolizes the progress women have made in breaking political barriers.

In contemporary times, leaders like Nirmala Sitharaman, India's first full-time female Finance Minister, and Smriti Irani, the Union Minister for Women and Child Development, have demonstrated how women in governance can shape policies affecting millions. Additionally, Droupadi Murmu, India's first tribal woman President, has been a symbol of representation for marginalized communities and has inspired women across the nation.

At the grassroots level, the 73rd Constitutional Amendment Act reserved seats for women in Panchayati Raj institutions, leading to increased representation in local governance. This policy has empowered millions of women to participate in decision-making processes, addressing community-specific issues with a gender-sensitive perspective.

Despite these achievements, women remain underrepresented in higher levels of politics. Cultural and structural barriers, such as male dominance in political parties and societal expectations, hinder their progress. Increasing women's representation and participation in governance requires focused policy interventions and societal mindset shifts.

By ensuring greater inclusivity in politics, India can benefit from diverse perspectives and a governance model that addresses the needs of all citizens effectively. Empowered women in politics are not just leaders; they are change-makers driving sustainable development.

Social Contributions

Women have always been integral to the social fabric of India, driving transformation and advocating for equality, justice, and reform. Their role in shaping society is not confined to a single domain but spans activism, arts, culture, and community development. These contributions reflect their resilience, strength, and determination to create a better and more equitable world.

Advocacy for Social Reform

Historically, women in India have been at the forefront of challenging societal norms and fighting against injustices. Reformers like Savitribai Phule, India's first female teacher, played a pioneering role in advocating for women's education and empowerment. Her work alongside her husband, Jyotirao Phule, marked the beginning of a social revolution that questioned caste and gender-based discrimination. Similarly,

Raja Ram Mohan Roy, while not a woman, collaborated with women reformers to abolish practices like sati and promote widow remarriage, highlighting the importance of women's voices in societal transformation.

In modern times, women continue to lead movements against issues like dowry, child marriage, and gender-based violence. Laxmi Agarwal, an acid attack survivor and activist, has been instrumental in advocating for stronger laws against acid violence. Additionally, organizations like Sayfty and Women in Security, Conflict Management, and Peace (WISCOMP) work toward empowering women and creating safer environments.

Grassroots activists have made significant strides in raising awareness about domestic violence, trafficking, and the rights of marginalized women. The Gulabi Gang, a women's vigilante group in Uttar Pradesh, continues to fight against oppression and demand justice for women facing violence and discrimination.

Cultural Contributions

Women have significantly enriched India's arts, literature, and cultural heritage. Their contributions transcend boundaries and challenge stereotypes. Writers like Amrita Pritam have explored themes of love, identity, and resistance, offering profound insights into societal challenges. More recently, authors like Arundhati Roy and Jhumpa Lahiri have gained global recognition for their works that shed light on issues of identity, gender inequality, and migration.

In the world of cinema, female filmmakers and actors have used their platforms to challenge traditional narratives and highlight pressing social issues. Films by directors like Deepa Mehta and Zoya Akhtar have addressed topics such as gender inequality, LGBTQ+ rights, and communal harmony, sparking critical conversations. The success of movies like "Darlings" and "Pink" has further amplified discussions on women's rights and gender-based violence.

Women artists, too, have made their mark, using their creativity to reflect societal issues and inspire change. Bharti Kher and Anita Dube are contemporary visual artists whose works address themes of gender, identity, and social justice.

Beyond literature and cinema, women have preserved and promoted traditional crafts, music, and dance forms, ensuring that India's cultural heritage thrives. From classical dancers like Rukmini Devi Arundale, who redefined Bharatanatyam, to rural artisans like the women of SEWA (Self Employed Women's Association), their contributions reflect a deep connection to India's roots.

Role as Caregivers and Community Builders

One of the most profound yet often overlooked contributions of women is their role as caregivers and community builders. Women invest countless hours in nurturing families, raising children, and creating supportive environments. This unpaid labor forms the backbone of societal well-being, ensuring that the next generation is healthy, educated, and emotionally strong.

In addition to their familial roles, women are actively involved in community development. They lead initiatives that address local issues, from sanitation and clean drinking water to literacy programs and healthcare awareness. Women-led Self-Help Groups (SHGs), supported by organizations like NABARD and SEWA, have transformed rural communities, fostering financial independence and social cohesion.

Challenges and Recognition

Despite their significant contributions, the roles of women in social spheres are often undervalued. Traditional gender norms and societal biases perpetuate the notion that caregiving and community work are less important than economic or political achievements. This systemic undervaluation not only undermines their efforts but also limits their access to resources and opportunities.

Addressing these challenges requires a concerted effort to recognize and celebrate women's social contributions. Public policies like Beti Bachao Beti Padhao and National Rural Health Mission have attempted to address gender disparities. Educational campaigns can play a vital role in shifting societal perceptions, emphasizing the value of unpaid labor and community-building activities.

Empowering Women for Greater Impact

Empowering women to contribute further to society involves creating an enabling environment where they can thrive. This includes providing access to education, healthcare, and financial resources. Encouraging women to participate in decision-making processes at all levels—family, community, and government—is equally important.

Programs like the Mahila Shakti Kendra and Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana have supported women's empowerment by enhancing their social and economic participation. Women entrepreneurs, such as those supported by Start-Up India and Mudra Yojana, are breaking stereotypes and contributing to economic growth.

By addressing systemic barriers and amplifying women's voices, India can harness their potential to drive meaningful social change. Women's contributions to society are not merely acts of service but are transformative forces that shape the nation's future. Recognizing and supporting these efforts is essential to building a more inclusive, equitable, and progressive society.

In conclusion, women's social contributions reflect their enduring commitment to creating a better world. From advocating for justice to enriching cultural heritage and nurturing communities, their efforts form the foundation of societal progress. By valuing and empowering women, India can ensure that their impact is not only acknowledged but amplified, paving the way for a brighter and more equitable future.

Challenges Faced by Women

Despite their immense contributions to society, women in India continue to face significant challenges that hinder their ability to realize their full potential. These obstacles arise from deeply ingrained gender inequalities, societal norms, and systemic barriers that limit access to resources and opportunities. Addressing these challenges is essential for fostering an inclusive and equitable society.

Gender Inequality

Gender inequality remains a major hurdle for women in India. It manifests in multiple ways, including wage disparities, limited access to education and healthcare, and underrepresentation in leadership roles. While progress has been made, women still struggle to break the "glass ceiling" in corporate, political, and academic fields.

The wage gap persists despite economic advancements. Studies indicate that women in India earn nearly 20% less than their male counterparts for the same work, particularly in informal and unorganized sectors. In tech-driven and emerging industries, women's participation remains lower, though initiatives like the Women Entrepreneurship Platform (WEP) by NITI Aayog aim to bridge this gap by supporting female entrepreneurs.

Access to education has improved due to initiatives like Beti Bachao Beti Padhao, but dropout rates among girls, especially in rural and marginalized communities, remain high due to economic constraints, child marriage, and societal norms prioritizing male education.

Cultural Norms and Stereotypes

Cultural expectations continue to confine women to traditional roles, limiting their career aspirations and personal growth. Many women still bear the double burden of professional work and domestic responsibilities. The "Shecession" phenomenon, where women left the workforce at disproportionately high rates during the COVID-19 pandemic, highlighted these deep-rooted societal pressures.

Even in progressive sectors, women pursuing careers in STEM, defense, and corporate leadership often encounter bias and skepticism about their capabilities. However, role models like Kiran Mazumdar-Shaw (founder of Biocon) and Gita Gopinath (IMF's First Deputy Managing Director) demonstrate the impact of breaking stereotypes and fostering female leadership.

Violence Against Women

Violence against women remains a critical issue, despite legal protections. According to NCRB (National Crime Records Bureau) data, crimes against women, including domestic violence, sexual harassment, and trafficking, have risen in recent years.

Sexual harassment in workplaces and public spaces continues to deter women's participation in economic activities. Initiatives like #MeToo India have raised awareness, leading to stronger enforcement of the POSH (Prevention of Sexual Harassment) Act in workplaces.

Human trafficking, particularly in rural and conflict-prone areas, remains a pressing concern. Organizations like Prajjwala and Save the Children India are working to rehabilitate survivors and prevent exploitation through legal and educational interventions.

Challenges in Rural and Urban Areas

Rural women face distinct challenges, including limited access to infrastructure, healthcare, and financial independence. Programs like the Self-Employed Women's Association (SEWA) have empowered thousands by promoting microfinance and entrepreneurship.

Urban women, while having better access to resources, often struggle with workplace discrimination, lack of maternity benefits, and inadequate support for work-life balance. The rise of remote work policies and flexible workspaces post-pandemic offers new opportunities to bridge this gap, though widespread adoption is still needed.

Addressing the Challenges

Overcoming these challenges requires a multi-faceted approach involving legal reforms, public awareness, economic empowerment, and societal mindset shifts.

1. Legal Reforms – Strengthening laws against domestic violence, harassment, and trafficking, along with their effective implementation, is crucial. Laws like the Maternity Benefits Act and Criminal Law (Amendment) Act have provided legal protections, but awareness and enforcement remain key issues.

2. Public Awareness and Education – Campaigns like Menstrual Hygiene Awareness Programs and Digital Literacy Drives for Women aim to challenge stereotypes and equip women with knowledge and resources. Education plays a critical role in shifting societal perceptions and promoting gender-sensitive values.

3. Economic Empowerment – Providing access to financial resources, skill development programs, and job opportunities can help women achieve financial independence. Programs like Mudra Yojana have provided micro-loans to millions of female entrepreneurs, driving economic self-sufficiency.

4. Workplace Inclusivity and Societal Mindset Shifts – Encouraging policies like equal pay, parental leave for both genders, and leadership mentoring for women can foster workplace equality. Encouraging men to share household responsibilities and advocating for gender-sensitive parenting are crucial steps toward long-term progress.

Government Initiatives and Policies

The Indian government has introduced numerous programs to bridge gender disparities across social, economic, and political domains. These initiatives reflect a commitment to empowering women and ensuring their active participation in national development.

- Beti Bachao Beti Padhao – Promotes the welfare and education of the girl child, targeting female infanticide, child marriage, and literacy gaps.

- Pradhan Mantri Ujjwala Yojana – Provides clean cooking fuel to rural households, improving women's health and reducing household pollution.

- Mahila E-Haat – A digital marketplace that enables female entrepreneurs to sell their products online, promoting financial independence.

- Skill India & Stand-Up India – Focuses on equipping women with skills and access to financial resources to support entrepreneurship and workforce participation.

- One Stop Centres (OSC) – Provides legal, medical, and psychological support for women affected by violence.

The Road Ahead

While significant progress has been made, achieving gender equality in India requires sustained efforts across multiple sectors. Bridging gaps in education, employment, and political participation is crucial. By empowering women and removing systemic barriers, India can build an inclusive society where women are not only beneficiaries of development but active contributors to national growth.

Investing in women is investing in the future—a future that thrives on equality, progress, and shared prosperity.

Success Stories and Role Models

India is home to numerous inspiring women who have made remarkable contributions across diverse fields, serving as powerful role models and encouraging future generations. Their achievements are a testament to their resilience, determination, and the transformative potential of women when given opportunities.

Business and Entrepreneurship

In the business world, leaders like Kiran Mazumdar-Shaw, founder of Biocon, and Falguni Nayar, the visionary behind Nykaa, have broken barriers and established billion-dollar enterprises. Their journeys from modest beginnings to industry leaders have paved the way for aspiring women entrepreneurs. Initiatives like the Women Entrepreneurship Platform (WEP) by NITI Aayog further support women in realizing their business ambitions.

In the start-up ecosystem, entrepreneurs like Vineeta Singh, co-founder of Sugar Cosmetics, and Upasana Taku, co-founder of MobiKwik, exemplify how innovation and resilience can drive success. Their leadership has inspired women to venture into traditionally male-dominated industries like fintech and consumer goods.

Sports and Athletics

Indian women continue to shine in the world of sports. P.V. Sindhu, a two-time Olympic medalist in badminton, and Mary Kom, a six-time world boxing champion, have become global icons. Their dedication and perseverance have not only earned accolades for India but also inspired countless young girls to pursue their athletic dreams.

Recently, cricketer Harmanpreet Kaur and the Indian women's cricket team have made significant strides in international cricket, challenging stereotypes and promoting gender equality in sports. Platforms like the Khelo India Scheme have further enabled young female athletes from rural areas to showcase their talent on national and global stages.

Science, Space, and Technology

In science and space exploration, pioneers like Kalpana Chawla and Dr. Tessy Thomas (India's "Missile Woman") have demonstrated the heights women can achieve in STEM fields. The recent success of the Chandrayaan-3 mission, with prominent contributions from women scientists at ISRO, highlights the increasing participation of women in space research.

Programs like Vigyan Jyoti aim to encourage girls to pursue careers in STEM by providing mentorship and exposure to role models, ensuring that the next generation of female scientists and engineers continues to grow.

Grassroots Leadership and Social Impact

At the grassroots level, women leaders have made transformative contributions. Chhavi Rajawat, India's first woman sarpanch with an MBA, revolutionized her village in Rajasthan by implementing sustainable development initiatives. Similarly, thousands of women-led Self-Help Groups (SHGs) are driving economic empowerment and community development, particularly in rural India.

Organizations like SEWA (Self-Employed Women's Association) have played a significant role in providing women with access to financial resources, training, and entrepreneurial opportunities. By fostering financial independence, these initiatives have uplifted countless families and communities.

Way Forward

To ensure that more women can achieve their aspirations and contribute meaningfully to India's progress, a comprehensive and inclusive approach is necessary. Addressing gender disparities requires targeted policy reforms, societal mindset shifts, and collaborative efforts across sectors.

1. Enhancing Access to Education, Healthcare, and Employment

- Education: Equal access to quality education is foundational to women's empowerment. Expanding schemes like Beti Bachao Beti Padhao and

strengthening digital learning platforms can bridge educational gaps, especially in rural areas.

- Healthcare: Improved access to maternal and reproductive healthcare through programs like Janani Suraksha Yojana ensures the well-being of women and their families.
- Employment: Encouraging women's participation in emerging sectors such as technology, renewable energy, and finance through skill development initiatives like Skill India and Stand-Up India can foster financial independence.

2. Addressing Gender-Based Violence and Discrimination

- Stronger implementation of laws like the Protection of Women from Domestic Violence Act and the POSH Act (Prevention of Sexual Harassment Act) is essential.
- Establishing more One-Stop Centers (OSCs) to provide support for victims of gender-based violence can ensure timely assistance.
- Promoting awareness through community engagement programs can challenge harmful gender norms and encourage reporting of crimes.

3. Promoting Leadership and Political Participation

- Increasing women’s representation in decision-making roles through reservations in local governance has already shown positive impacts. Expanding similar policies to corporate leadership and other sectors will ensure diverse perspectives in policymaking.
- Platforms like Nari Shakti Awards celebrate and recognize exceptional contributions by women, further encouraging female leadership.

4. Shifting Societal Mindsets

- Nationwide campaigns promoting gender equality and celebrating women’s achievements can foster societal change. Initiatives like #SheInspiresUs have effectively amplified stories of women leaders.
- Encouraging gender-sensitive parenting and promoting equal division of household responsibilities can create a more inclusive family and societal environment.

Conclusion

Women in India have consistently demonstrated their capability to excel and lead across diverse sectors. From pioneers like Kiran Mazumdar-Shaw in entrepreneurship to athletes like P.V. Sindhu and space scientists like Tessy Thomas, their stories are powerful reminders of what is possible when women are empowered.

Empowering women is not just about achieving gender equality — it is an essential step toward the holistic development of society. Studies have shown that countries with greater gender parity experience stronger economic growth, improved health outcomes, and enhanced societal well-being. When women are supported and given equal opportunities, they reinvest in their families, communities, and the economy, contributing to sustainable progress.

Moving forward, it is imperative to continue addressing the systemic challenges women face while celebrating their achievements. By fostering inclusive policies, supporting education and entrepreneurship, ensuring safety and equality, and shifting societal attitudes, India can create an environment where every woman could realize her full potential.

In this collective journey, empowering women will not only uplift individuals but also strengthen the fabric of the nation, driving India toward a more equitable and prosperous future.

Reference:

1. Bhatia, A., & Bhatia, S. (2021). Empowering women in India: Policies, challenges, and strategies. Springer.
2. Chopra, R., & Singh, S. (2020). Gender equality and women's empowerment: A study on India’s development. International Journal of Social Science Studies, 8(3), 123-135. https://doi.org/10.1111/ijsss.2020.12345
3. Ghosh, S. (2019). Women in leadership roles: Challenges and opportunities in India. Oxford University Press.
4. Jain, R., & Gupta, A. (2018). Gender-based violence in India: A socio-legal perspective. Journal of Gender Studies, 27(4), 523-538. https://doi.org/10.1080/09589236.2018.1485625
5. Kaur, R. (2019). Women entrepreneurship in India: Challenges and opportunities. Sage Publications.

6. Kumar, A. (2017). The role of women in economic development: A case study of India. Economic and Political Weekly, 52(15), 45-52.

7. Mahajan, R., & Sharma, N. (2019). Empowering women through education in India: Policies and practices. Journal of Educational Development, 45(2), 87-102.

8. Rani, P., & Kumar, S. (2022). Women's leadership and decision-making in rural India. Gender, Technology, and Development, 26(4), 411-426.

9. Shukla, R. (2020). Empowerment of women through self-help groups: A case study from India. International Journal of Community Development, 14(2), 204-219.

10. Singh, P., & Gupta, M. (2021). Women's health and healthcare access in rural India. Health Policy and Planning, 36(8), 1015-1023. https://doi.org/10.1093/heapol/czaa147

11. United Nations Development Programme (UNDP). (2020). Gender equality in India: Progress, challenges, and opportunities. UNDP India.

12. Verma, A. (2018). Social and political empowerment of women in India. Journal of Political Science, 23(1), 56-70. https://doi.org/10.1080/20738458.2018.1390342

13. Wagh, V., & Bapat, M. (2020). Gender disparities in India's labor market: The evolving role of women. Asian Journal of Labour Economics, 13(2), 179-195.

14. World Bank. (2018). Gender equality and economic development in India. The World Bank. https://www.worldbank.org/gender_india

15. Zohra, S., & Khanna, R. (2017). Women's rights and gender justice in India: A critical analysis. Routledge.

* * * * * * *

[2]

Meta-Analysis of Research on the Role of Indian Women in Development

Dr.Neha J.Nandaniya[2]

Abstract

The role of Indian women in national development has gained increasing attention in academic and policy-making circles. This meta-analysis synthesizes insights from 20 key research papers, exploring the contributions of women across economic, political, and social dimensions while highlighting the challenges they face. The findings demonstrate that women's empowerment and participation are crucial for holistic national development, yet significant barriers persist. This analysis provides recommendations for creating an enabling environment for women to thrive in all spheres of life.

Keywords: Indian women, development, empowerment, gender equality, economic participation, political leadership, social impact, barriers, policy initiatives.

Introduction

India's journey toward development has been significantly shaped by the active participation and contributions of its women. Accounting for nearly half of the country's population, women have been integral not only to traditional domestic responsibilities but also to the broader economic, political, and social transformations that define modern India. Historically, Indian women have played pivotal roles in shaping society, from being part of ancient matrilineal systems to leading significant social reform movements in modern times. However, the systemic challenges posed by colonialism, patriarchy, and socio-cultural norms often constrained their participation in mainstream development activities. The post-independence era marked the beginning of policy-driven initiatives aimed at empowering women and ensuring their inclusion in the nation-building process.

The critical role of women in India's development spans multiple dimensions, including their contributions as economic participants, political leaders, educators, health workers, and agents of social change. Their involvement in agriculture, entrepreneurship, and leadership has catalyzed growth and innovation, especially in underserved rural and

[2] Assistant Professor, M.B.Patel College of Education, Sardar Patel University.

urban communities. Despite these advancements, the persistence of gender disparities, limited access to education and resources, and societal constraints continues to impede their full potential. The Indian government and non-governmental organizations (NGOs) have implemented numerous policies and programs to bridge these gaps, but the outcomes remain uneven across regions and sectors.

This meta-analysis seeks to synthesize findings from 20 key research papers, providing a comprehensive understanding of the multifaceted roles played by Indian women in development. It examines their contributions, challenges, and the effectiveness of various initiatives aimed at empowerment. By doing so, this study highlights the need for targeted, inclusive, and intersectional approaches to development that prioritize gender equity and social justice.

Historical Context

The role of women in India has evolved significantly over centuries. Ancient Indian texts and traditions reflect a society where women held positions of respect and authority, particularly in education and governance. However, these roles diminished during the medieval and colonial periods, as patriarchal norms became more entrenched. The 19th and early 20th centuries witnessed a resurgence of women's roles in public life, driven by reformers like Raja Ram Mohan Roy and movements for women's education and social rights. This period also saw women emerging as leaders in the struggle for independence, with figures like Sarojini Naidu and Kasturba Gandhi playing prominent roles.

Post-Independence Developments

Following independence in 1947, the Indian Constitution enshrined equality for all citizens, explicitly prohibiting discrimination based on gender. This legal foundation paved the way for policies and programs aimed at empowering women. Initiatives like the formation of women's self-help groups, reservation of seats in local governance, and programs targeting maternal and child health have sought to address systemic inequalities. However, the gap between policy intent and implementation has often been significant, particularly in rural and marginalized communities.

Objectives of the Meta-Analysis

This meta-analysis aims to address the following questions:

1. What are the key areas of contribution by Indian women to the nation's development?

2. What systemic barriers continue to hinder their progress?
3. How effective have government and non-governmental initiatives been in addressing these challenges?
4. What strategies can be implemented to foster greater inclusion and empowerment?

By collating and analyzing insights from diverse studies, this research underscores the indispensable role of women in fostering economic, social, and political development in India. Furthermore, it identifies gaps in existing policies and highlights best practices that can serve as models for sustainable and inclusive growth.

Sample

Researcher has selected 20 research papers and articles on exploring the contributions of women across economic, political, and social dimensions while highlighting the challenges they face. Form these research papers researches has done meta analysis and drawn the findings of the research and dicusssion.

Scope of the Study

The scope of this analysis encompasses the following areas:

- Economic Contributions: Women's roles in agriculture, entrepreneurship, and corporate leadership.
- Political Participation: Their influence in grassroots governance and national politics.
- Social Impact: Contributions to education, healthcare, and digital inclusion.
- Challenges: Analysis of systemic barriers such as gender discrimination, resource inequality, and socio-cultural constraints.

This study not only provides a holistic view of the current landscape but also offers actionable recommendations for policymakers, educators, and activists seeking to empower women and maximize their potential for national development. By emphasizing the intersectionality of gender with other socio-economic factors, it underscores the need for nuanced and context-specific approaches to development planning.

Discussion on based of Key themes of the selected Papers

Economic Contributions

Women have emerged as vital contributors to India's economic landscape, particularly in agriculture, entrepreneurship, and corporate leadership. Singh (2020) highlights that women comprise a significant proportion of India's agricultural workforce, contributing to food security and rural livelihoods. Despite their labor-intensive involvement, they face systemic issues such as lack of land ownership and unequal wages, which undermine their productivity and potential.

Chakraborty and Ghosh (2020) delve into the role of women entrepreneurs, noting the growing impact of women-led businesses in addressing socio-economic challenges. The study emphasizes the transformative effects of microfinance schemes and government initiatives, such as the Startup India program, which have enabled women to overcome traditional barriers to entrepreneurship. However, the authors stress that access to financial resources and market networks remains limited for many women, especially in rural areas.

Saxena (2022) explores the contributions of women in corporate leadership roles, noting their increasing presence in boardrooms and managerial positions. Her findings suggest that organizations with women in leadership positions demonstrate higher organizational performance and better decision-making processes. Nonetheless, the gender gap in pay and representation persists, indicating the need for structural reforms in corporate governance.

Political Participation

Women's participation in governance has been a driving force for inclusive development in India. Patel (2020) investigates the role of women in the Panchayati Raj system, showcasing how grassroots leadership has enabled women to address critical community issues such as sanitation, education, and health. The mandatory reservation of seats for women in local governance, as stipulated by constitutional amendments, has empowered thousands of women to assume leadership roles and contribute to rural development.

Desai (2018) examines women's representation in national politics, highlighting the challenges of underrepresentation despite the increasing number of women contesting elections. Initiatives such as the proposed Women's Reservation Bill aim to ensure a minimum quota for women in legislative assemblies. However, political barriers, including patriarchal norms and limited access to resources, continue to restrict women's full participation in national decision-making.

The studies collectively underscore the dual challenges and opportunities that define women's roles in India's economic and political spheres. While progress has been made, systemic reforms and targeted interventions are necessary to bridge the gender gap and maximize women's contributions to development.

Social Impact

Indian women have been pivotal in driving social change, particularly in education, healthcare, and digital inclusion. Their contributions have not only transformed communities but also laid the groundwork for sustainable development.

Education as a Tool for Empowerment

Education is widely recognized as a cornerstone for women's empowerment. Gupta (2017) emphasizes the transformative power of education in breaking socio-cultural barriers and enabling women to participate actively in economic and social spheres. Sen (2019) complements this by analyzing government initiatives aimed at bridging the gender gap in education, such as the Beti Bachao Beti Padhao scheme. Despite these efforts, disparities persist, particularly in rural areas, where cultural norms and economic constraints limit girls' access to schooling.

Women's increased access to education has had a cascading effect on community development. Educated women are more likely to advocate for children's education, improved healthcare, and better living standards. This multiplier effect underscores the critical role of female education in societal advancement.

Contributions to Healthcare

Women have also made significant strides in improving healthcare outcomes, both as caregivers and professionals. Sharma (2018) highlights the critical role of women in maternal and child health initiatives, which have led to improved maternal mortality rates and better child nutrition. Women-led community health programs, such as those implemented by Accredited Social Health Activists (ASHAs), have been instrumental in delivering healthcare services to underserved populations.

However, women in healthcare face challenges such as inadequate training, limited resources, and societal undervaluation of their work. Addressing these barriers is essential for optimizing their contributions to public health.

Digital Inclusion and Technological Empowerment

Yadav (2021) explores the growing importance of digital literacy among Indian women, particularly in rural areas. Programs aimed at enhancing digital skills have enabled

women to access information, pursue online education, and engage in e-commerce activities. Digital tools have also empowered women to participate in decision-making processes, whether within their households or at the community level.

Despite these advancements, a significant digital divide persists. Women in remote regions often lack access to devices, internet connectivity, and training opportunities, limiting their ability to leverage technology for personal and professional growth.

Driving Social Change

Roy (2018) discusses how women have been at the forefront of social movements advocating for gender equality, environmental sustainability, and social justice. From grassroots activism to large-scale advocacy, women have played a vital role in challenging entrenched patriarchal norms and creating more inclusive societies. Their efforts have resulted in legislative changes, increased awareness of women's rights, and a gradual shift in societal attitudes.

Challenges Identified in the Literature

Despite significant progress in empowering Indian women and their contributions to various aspects of development, systemic barriers and societal challenges persist. These challenges are deeply rooted in gender inequality, structural inequities, and cultural norms that restrict women's opportunities and hinder their potential. This section synthesizes key challenges identified in the literature.

1. Gender Inequality and Discrimination

Kaur (2021) highlights the pervasive nature of gender inequality in Indian society, which manifests in the workplace, education systems, and within households. Discrimination against women is evident in practices such as wage disparities, limited opportunities for leadership roles, and a lack of gender-sensitive workplace policies. The World Bank (2020) reports that women earn, on average, 20-30% less than their male counterparts for the same work. Furthermore, societal biases often lead to women being overlooked for promotions and leadership opportunities, perpetuating a cycle of economic and professional marginalization.

2. Limited Access to Resources

One of the most significant challenges women face is the limited access to resources such as education, healthcare, land ownership, and financial services. Mishra and Sharma (2019) emphasize that rural women are particularly disadvantaged, with many lacking access to basic resources essential for personal and economic development. For

instance, women farmers rarely own the land they cultivate, limiting their bargaining power and access to agricultural credit. Similarly, inadequate access to quality healthcare and education disproportionately affects women, perpetuating cycles of poverty and dependence.

3. Socio-Cultural Constraints

Roy (2018) explores the influence of entrenched patriarchal norms that restrict women's mobility, decision-making power, and autonomy. In many parts of India, cultural expectations confine women to traditional roles within the household, limiting their participation in public and professional spheres. Early marriages, societal pressure to prioritize family responsibilities over personal ambitions, and stigma around women in leadership positions further exacerbate these constraints. These socio-cultural barriers are particularly pronounced in rural areas, where traditional norms often override legal protections and gender-sensitive policies.

4. Digital Divide

Yadav (2021) identifies the digital divide as a growing challenge in the age of technology-driven development. While digital literacy programs have empowered some women, many, especially in rural and underserved areas, remain excluded from the digital revolution. Limited access to devices, internet connectivity, and technical training restricts women's ability to participate in digital economies or access online education and healthcare services. This exclusion not only widens the gender gap but also limits women's capacity to leverage technology for personal and professional growth.

5. Political Underrepresentation

Desai (2018) highlights the underrepresentation of women in political decision-making processes at both local and national levels. While initiatives like the reservation of seats in the Panchayati Raj system have increased women's participation in local governance (Patel, 2020), their presence in state and national legislatures remains low. Structural barriers, such as lack of access to political networks, insufficient financial resources, and societal skepticism about women's leadership capabilities, hinder their political advancement.

6. Workplace Challenges and Safety Concerns

Women in the workforce face unique challenges, including workplace harassment, lack of maternity benefits, and inadequate support systems for balancing professional and personal responsibilities. Saxena (2022) points out that corporate environments often lack gender-sensitive policies, making it difficult for women to thrive. Additionally,

concerns about physical safety and security, both at the workplace and in public spaces, discourage many women from pursuing careers or education opportunities.

7. Intersectional Barriers

Intersectionality plays a significant role in shaping women's experiences. Women from marginalized communities, such as Dalits and tribal groups, face compounded discrimination due to their caste, ethnicity, or socio-economic status. This intersection of multiple identities exacerbates inequalities and limits their access to opportunities, as highlighted by studies like Singh (2020) and Zoya (2022).

8. Gaps in Policy Implementation

While numerous policies and programs have been designed to empower women, their implementation often falls short. Tripathi (2019) critiques the inefficiency of government schemes, citing bureaucratic delays, lack of accountability, and insufficient funding as common issues. For example, although programs like Beti Bachao Beti Padhao have raised awareness, their reach and impact remain inconsistent, particularly in remote and underserved regions.

Reforms to Address Challenges

To overcome the systemic barriers hindering women's empowerment in India, comprehensive reforms and targeted interventions are essential. The following strategies are proposed for each identified challenge:

- Strengthen Equal Pay Laws: Enforce stricter implementation of the Equal Remuneration Act with transparent wage audits and penalties for non-compliance.
- Gender-Sensitive Workplace Policies: Mandate gender-equitable hiring, leadership training programs, and inclusive workplace environments in both public and private sectors.
- Awareness Campaigns: Promote awareness through media and educational programs to challenge gender biases at household and institutional levels.
- Education and Skill Development: Expand scholarships, vocational training, and digital literacy programs, particularly for rural women.
- Financial Inclusion: Strengthen women's access to microfinance, self-help groups (SHGs), and bank loans through simplified procedures and reduced collateral requirements.
- Land Rights Reforms: Ensure effective implementation of laws granting women land ownership and property inheritance rights.
- Community Engagement and Sensitization: Conduct grassroots-level campaigns to shift patriarchal mindsets, promoting women's autonomy and leadership.

- Delay Early Marriages: Strengthen laws against child marriage and increase access to secondary education and career guidance for girls.
- Support Networks: Establish mentorship programs where successful women guide and support younger generations.
- Digital Literacy Programs: Incorporate digital training into school curricula and community centers, particularly targeting women entrepreneurs.
- Encourage Women in Tech: Provide incentives for women in STEM fields through scholarships and employment opportunities.
- Women's Reservation Bill: Ensure effective implementation of the Women's Reservation Act to increase representation at state and national levels.
- Leadership Development Programs: Train women in political participation, governance, and public policy through structured workshops and mentorship.
- Financial Support for Women Candidates: Introduce grants or low-interest loans to support female political candidates.
- Strengthening Anti-Harassment Laws: Implement strict monitoring and redressal mechanisms under the POSH (Prevention of Sexual Harassment) Act.
- Maternity and Childcare Support: Encourage workplaces to provide flexible work options, extended maternity benefits, and daycare facilities.
- Safe Public Spaces: Enhance street lighting, surveillance, and accessible public transport to improve women's mobility and security.
- Inclusive Policies for Marginalized Women: Implement targeted interventions for Dalit, tribal, and other marginalized women through affirmative action in education and employment.

Policy Interventions and Success Stories

1. Government Initiatives

The Indian government has implemented several programs to promote gender equality and women's empowerment:

- Beti Bachao Beti Padhao: Focused on improving education for girls and addressing gender imbalances (Indian Ministry of Women and Child Development, 2022).

- National Rural Livelihood Mission: Empowering women through self-help groups and skill development programs (Zoya, 2022).

2. Non-Governmental Efforts

NGOs and international organizations like the UNDP (2021) have played a crucial role in advocating for women's rights and implementing grassroots programs.

3. Best Practices

Case studies highlighted by Verma (2017) demonstrate successful models of women-led start-ups and community initiatives that have scaled impact.

Recommendations

1. Promote Women's Leadership: Create platforms for women to participate in decision-making at all levels.

2. Enhance Resource Accessibility: Ensure equitable access to land, credit, and technology.

3. Strengthen Legal Protections: Enforce laws addressing workplace harassment and wage equality.

4. Challenge Societal Norms: Conduct awareness campaigns to dismantle patriarchal stereotypes.

5. Monitor Progress: Regularly evaluate the impact of policies and programs to ensure accountability.

Conclusion

The research underscores the indispensable role of Indian women in the country's development. While progress has been made, systemic barriers continue to impede their potential. A concerted effort by governments, NGOs, and communities is essential to address these challenges and unlock the transformative power of gender equality. This meta-analysis serves as a call to action for creating an inclusive and equitable society where Indian women can thrive and lead.

References

1. Bhattacharya, R. (2019). Empowering women in India: Progress and challenges. Journal of Social Development, 16(2), 45-58.
2. Chakraborty, T., & Ghosh, S. (2020). Women entrepreneurship in India: A socio-economic perspective. Entrepreneurial Studies, 12(4), 245-263.
3. Desai, M. (2018). Role of women in Indian politics: Opportunities and obstacles. Political Science Quarterly, 133(3), 517-534.
4. Gupta, A. (2017). Education as a tool for women's empowerment in India. Educational Research Quarterly, 40(2), 35-49.
5. Indian Ministry of Women and Child Development. (2022). Annual Report 2021-2022. Government of India.

6. Kaur, H. (2021). Gender equality and economic development: A study on Indian women. International Journal of Economic Policy, 29(1), 89-105.
7. Mishra, P., & Sharma, V. (2019). Women in rural development: Challenges and contributions. Rural Studies Review, 15(2), 121-139.
8. National Sample Survey Office. (2021). Key indicators of women's participation in the workforce. Government of India.
9. Patel, R. (2020). The role of women in the Panchayati Raj system. Local Governance Studies, 18(3), 321-339.
10. Roy, S. (2018). Women and social change in contemporary India. Sociology Today, 14(1), 54-67.
11. Saxena, N. (2022). Women leaders in corporate India: A case study approach. Business and Management Review, 10(1), 37-52.
12. Sen, A. (2019). Bridging the gender gap in education: Insights from India. Educational Policy Journal, 25(4), 412-429.
13. Sharma, R. (2018). Health and well-being: Contributions of women in India. Journal of Public Health Studies, 22(3), 198-214.
14. Singh, P. (2020). Gender dynamics in rural India: The evolving role of women. Agricultural Economics Review, 8(4), 203-218.
15. Tripathi, A. (2019). Women empowerment policies in India: An evaluative study. Policy and Development Review, 13(2), 67-85.
16. United Nations Development Programme (UNDP). (2021). Gender equality and sustainable development in India. UNDP Publications.
17. Verma, K. (2017). Women in Indian startups: Challenges and opportunities. Journal of Entrepreneurship, 19(3), 145-161.
18. World Bank. (2020). Women, business, and the law: India country profile. World Bank Publications.
19. Yadav, M. (2021). Empowering women through digital literacy in India. Technology and Society Quarterly, 11(2), 88-102.
20. Zoya, F. (2022). The impact of government schemes on women's empowerment in India. Social Policy Insights, 9(1), 25-38.

* * * * * * *

[3]

Girlhood Unveiled: A Literary Exploration of Kamala Markandaya and Shashi Deshpande

Dr. Darshita Dave[3]

ABSTRACT:

Being a girl child is arguably the most challenging role one can assume in life. Discrimination and disparity are the two primary obstacles that hinder the journey of every female from the earliest stages of life. From the moment of conception to adulthood, girls are consistently outnumbered and marginalized by the male-dominated society in India. Gender is a socially and culturally constructed concept, and socialization plays a pivotal role in shaping gender identity. Socialization is a powerful tool that influences a girl's psyche from an early age, molding her perceptions and experiences. Indian English women writers like Shashi Deshpande and Kamala Markandaya, have deliberately portrayed the girl child in their works. Notable examples include Saroja and Lalitha in Kamala Markandaya's "Two Virgins", Saru in Shashi Deshpande's "The Dark Holds No Terrors", Kalpana in Shashi Deshpande's "The Binding Vine", Mira in Kamala Markandaya's "Some Inner Fury". These novels offer a detailed analysis of the girlhood experiences of their protagonists. The primary objective of this paper is to explore how girls are treated in society, as depicted in these novels. Despite being referred to as the "angels of the house", girls are consistently subjected to oppression, with society finding ways to marginalize and silence them.

Key Words: Patriarchy, Discrimination, gender equality, oppression, socialization,

Introduction

In literature, young girls are often depicted as being forced to suppress their true selves, constrained by societal expectations that demand their obedience and conformity. Their struggles are frequently illustrated through themes of subjugation, exploitation, and oppression, as well as their victimization by various forms of violence. Metaphorically, they are likened to caged birds, trapped within the rigid boundaries of patriarchal norms and cultural values. The influence of patriarchy begins long before a girl reaches adulthood, intensifying as she enters puberty—a stage that marks her transition into womanhood. At this point, society imposes new expectations and behavioral codes, shaping her to fit predetermined roles within a patriarchal structure. The ultimate aim of

[3] Assistant Professor at V. M. Mehta Muni Arts & Commerce College Jamnagar

these forces is to ingrain traditional, stereotypical notions of femininity into a girl's consciousness from an early age, conditioning her to embody the ideals of a conventional woman. M. Mani Metei says,

Childhood experience is of vital importance in the study of mind's behaviour, for that lies embedded in the individual consciousness as latent content that appears and reappears as drives and urges in the individual's unguarded moments. If the person is fully or partially under control of this aberrant mental process, he is subject to neurosis or hysteria, according to the degree of the force of drama that is inside the mind. (76-77)

PATRIARCHAL SOCIETY

In India's patriarchal society, a female child is constantly monitored by her parents, who shape her upbringing to align with societal expectations. From an early age, she is conditioned to believe that marriage is her ultimate destiny and that her greatest aspiration should be to fulfill the expectations of her future husband. Traditional feminine virtues are instilled in her to enhance her suitability in the marriage market. Parents, especially mothers, prioritize molding their daughters into the ideal woman—one whose primary role is to please a man. From childhood, a girl's life revolves around the notion of preparing for and satisfying her future husband. For centuries, the prevailing image of womanhood has been that of the "angel in the house," a concept eloquently articulated by Virginia Woolf.

> Intensely sympathetic…immensely charming, utter unselfish, excelled in the difficult arts of family life, sacrifice herself daily…In short she was so constituted that she never had a mind or wish of her own, but preferred to sympathies always with the minds and wishes of others. Above all… she was pure. Her purity was supposed to be her chief beauty… her blushes, her great grace. In those days… every house had its angel. (Woolf: 39)

Patriarchy instils certain beliefs in women from a young age, shaping how they see themselves and their roles in the family and society. These beliefs include the idea that the family is sacred, that women are solely responsible for household duties, and that their primary identity is that of a wife. Society expects women to be obedient, humble, and full of love. In a patriarchal system, shaping a woman's mindset is crucial because her experiences are largely shaped by the family structure. This conditioning creates a fixed image of how women should see themselves and their role in the world. It also acts as a tool that prevents women from recognizing their own oppression. As Jasbir Jain observes,…

> Women in fiction are cast in ready-made roles- of wives who need protection, of widows, who are rendered asexual- of women who stand in the shadows, who cook and sweep and cater to the male world. (79)

GENDER DISCRIMINATION:

The unfair treatment of girl children is a serious issue that goes beyond the societal expectations placed on them. It's a problem that affects not just individuals, but entire communities, and raises important questions about how society views girls, their rights, and their place in the world. It's essential that we address this issue, as equality between boys and girls is a fundamental human right that benefits everyone. Sadly, discrimination against girls is a widespread problem that affects communities all over the world. As Simone de Beauvoir once said,

Because she is woman, the girl knows that the sea and the poles, a thousand adventures, a thousand joys are forbidden to her: she is born on the wrong side. (Beauvoir, 2011: 322)

Society continues to discriminate against girls, a practice deeply rooted in Indian culture. In India, boys are often preferred over girls, and girls are brought up with traditional values imposed by a patriarchal system. As they grow and experience the world through education and marriage, they begin to realize the discrimination they face and become aware of their lack of identity. Over time, gender is shaped by cultural beliefs rather than just biological differences between men and women. As a result, behaviors and expectations are influenced by this long-standing belief in discrimination, which is not learned but passed down through generations.

In the past, the work of Indian English women writers was often overlooked because of patriarchal biases that valued male experiences more. One reason for this was that these writers focused on the domestic sphere, exploring women's lives and perspectives within the home. However, in the 20th century, there was a major shift, and women's writing became a strong voice for modernist and feminist ideas. In the last two decades, feminist writing in Indian English literature has grown significantly, with women writers achieving great success. Today, a new generation of financially independent, Western-educated women writers has emerged. With honesty and confidence, they explore the complexities of women's lives, bringing attention to aspects that were previously ignored.

SOCIALIZAING:

Novelists like Kamala Markandaya and Shashi Deshpande highlight how childhood experiences shape a person’s development. Their novels are filled with rich childhood

imagery, showing the deep impact of early life. A closer look at their works reveals that their female characters often have unique and uncommon childhoods. By depicting these formative years, the authors provide a detailed and insightful look at girlhood in India, showcasing the different experiences and struggles young girls face.

A group of Indian English women writers, including Shashi Deshpande and Kamala Markandaya, have made a deliberate effort to highlight the lives of young girls in their works. These authors have challenged the often-negative portrayal of girls in literature by creating strong and relatable female characters. Notable examples include Saroja and Lalitha in Kamala Markandaya's Two Virgins, Saru in Shashi Deshpande's The Dark Holds No Terrors, Kalpana in The Binding Vine, and Mira in Some Inner Fury. A closer look at these characters' childhood experiences reveals a deep and thoughtful exploration of female adolescence.

In Shashi Deshpande's novel The Binding Vine, the harsh and cruel treatment of girls in society is powerfully portrayed. The main characters, Kalpana and Mira, are both victims of rape—a horrific crime used by men to break the confidence and spirit of young girls. Society creates a culture of fear, forcing girls to follow patriarchal rules and expectations. Rape is a brutal reminder of how men try to control women, both physically and mentally, in a male-dominated world. As Adrienne Rich wisely points out:...

> It is not rape of the body alone but rape of the mind as well. The feeling of being victorious and gloating over the act makes the rapist even more detestable. (qtd. in Indira: 61)

In a male-dominated society, men use different ways to prevent girls from being their true selves. Lalitha, a character in Kamala Markandaya's Two Virgins, is a powerful example of this. She becomes a victim of rape and is left pregnant by her attacker, Mr. Gupta. This story, like many others, shows how patriarchy belittles and pushes girls to the margins. The authors have effectively depicted many girls who face different forms of oppression in society.

Gender discrimination is a major challenge in a girl's life. In Indian society, girls face many forms of bias, which take away their opportunities and prevent them from growing into their full potential. Kalpana and Mira in Shashi Deshpande's The Binding Vine are clear examples of girls who could have achieved great things if given equal chances. Sarita, a doctor, also experiences gender discrimination. Even though she is successful in her career, the favoritism her mother showed towards her brother during childhood left a deep mark on her mind. As a result, she struggles with guilt, fear of rejection, and difficulty in building healthy relationships.

In Two Virgins, Kamala Markandaya explores the struggles that teenage girls in modern India face. These young girls want to break free from strict adult control and move beyond their traditional upbringing to experience a world of luxury, glamour, and freedom. Saroja, one of the main characters, represents a more disciplined and cautious girlhood, standing in sharp contrast to her sister Lalitha. Although the two sisters grow up in the same environment, they have very different views on life. Through their story, Markandaya beautifully captures the challenges and complexities of female adolescence. As Alice Drum wisely points out:...

> It is the economic difficulties that create problems in the later novel (Two Virgins) but the difficulty of growing up in a complex society where new ways encroach upon the old and create new conflicts, especially for the young who have not elected one set of values or another. Young Indian villagers like Saroja are confronted daily with the erosion of traditional values, the ascendancy of Western technology, changing roles for the family and society's increasing control over the individual. (124)

The family plays an important role in creating a loving and supportive environment for a girl to grow into a healthy adult. On the other hand, a troubled home can harm a girl's emotional and mental well-being. Saru's story is a strong example of this. She was deprived of love and care during her childhood, which deeply affected her life. Childhood shapes a person's character, values, and personality, just like a young plant that grows based on the care it receives. A child raised with love and support becomes confident and strong, while a childhood filled with neglect or trauma can lead to fear and insecurity in adulthood.

Shashi Deshpande's novel The Dark Holds No Terrors shows how Saru's painful childhood affects her ability to build healthy relationships with her husband and children. Her story highlights how societal rejection and strict upbringing can lead to a girl's struggles. Saru represents the many girls who face neglect, loneliness, and discrimination in their lives.

In this novel, Shashi Deshpande shows how family plays a key role in shaping a person's thoughts, feelings, and attitudes toward themselves and society. Sarita's childhood was filled with discrimination and trauma, leaving her with fear, loneliness, confusion, and insecurity. This shows how a child's mind is deeply affected by the way family members treat them. A toxic home environment can lead to emotional struggles, making it hard for girls like Sarita to build relationships and fit into society. With great skill, Deshpande

portrays the difficult realities of a girl's life, showing how discrimination can leave lasting scars, affecting her not just as a daughter but also as a wife.

A deep look at how girlhood is portrayed in the works of Kamala Markandaya and Shashi Deshpande shows that girls face the same struggles and treatment from family and society, no matter their social class. Whether they come from the upper, middle, or lower class, girls are always denied freedom. The main female characters in these novels come from different economic backgrounds, yet they all experience similar challenges.

The novels of Shashi Deshpande and Kamala Markandaya show deep understanding and awareness of the challenges girls face. Throughout history, girls have been important not just as individuals but also as key contributors to society's progress. They have played active roles in their families, communities, and countries, making significant achievements alongside men. As Lipkin rightly says:...

> ...keeping a girl from school has long ranging impact on her ability to provide for her present and future family, on the economic growth of her society and even country, on gender balancing as girls move into more positions of power and influence, and on her sense of self-worth. (198)

Through their girl protagonists, novelists like Kamala Markandaya and Shashi Deshpande show how society controls and oppresses girls in different ways. Although the methods of suppression vary, they all highlight the widespread influence of patriarchy. In India, girls dream of a future where they have equal opportunities, the freedom to make their own choices, and the chance to grow without restrictions. They hope for a society where women can take control of their own lives instead of being pushed to the sidelines.

As modernist writers, Markandaya and Deshpande recognize that for girls to develop a strong sense of self, their psychological needs must be met. This includes the freedom to express themselves, act independently, seek knowledge, and move freely without fear. Only a fair and strong society can provide these conditions. However, for many Indian girls, this vision seems almost impossible.

This raises important questions: How can a girl find completeness in a society that is unequal? How can she meet her emotional needs and create her own identity? What will give her a voice and a sense of self? These questions are subtly explored in the works of Markandaya and Deshpande. While they provide insights, they do not preach or act as social reformers. Instead, they offer a rich and layered depiction of girls' lives, showing both their struggles and their moments of hope.

References:

1. Beauvoir, Simone, De. The Second Sex. Trans. Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. London: Vintage, 2011.

2. Deshpande, Shashi. The Binding Vine. New Delhi: Penguin books, 1993.

3. Drum, Alice. "Kamala Markandaya's Modern Quest Tale." World Literature Written in English. 22.2 (August, 1983)

4. Jain, Jasbir. "The Marginalisation of the Girl Child: A Narrative Perspective." The Girl Child in 20th Century Indian Literature. Ed. Viney Kripal. New Delhi: Sterling, 1992.

5. Lipkin, Elline. Girl Studies: Seal Studies. California: Seal Press, 2009.

6. Metei, M. Mani. "Anita Desai's Where Shall We Go This Summer? : A Psychological Study. Indian Writings in English. Vol. 6. Ed. Manmohan K. Bhatnagar. New Delhi: Atlantic, 1999.

7. Nityanandhan, Indira. "Shashi Deshpande's The Binding Vine: silent no more."Indian Women Novelist. Ed. R.K. Dhawan, set-III. Vol-4. New Delhi: Prestige Books, 1995.

8. Woolf, Virginia. "Professions for Women." Collected Essays vol-2 London: Hogarth, 1966.

* * * * * * *

[4]

Empowering Local Women: Navigating challenges and Breaking Barriers in SDG-2030 Goals

Dr. Archana Pandey[4]

Abstract

In order to measure progress in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) by 2030, 169 targets have been approved globally. At current rates, it will take an additional 137 years to END EXTREME POVERTY among women. Social protection is key for poverty eradication, yet 50.1% of women are covered by at least one social protection benefit, compared to 54.6% of men.Even though interest in implementing these goals is high, there is a lack of established a set of subnational indicators to measure the implementation of the SDGs and have not completed their own assessment of progress in achieving these global goals. This study aims to give data driven perspective of the current status of Women at local and regional level. The study aims to determine intersectional approaches in the women progress toward achieving the SDG at local and regional level in India by analysing the current status of target approved globally. The results show the concentration of the highest performances of sustainable development in some specific geographical areas. The rural areas and the extended peripheral regions in the eastern and southern part of the country are the poorest performers.

Introduction

Women Empowerment stems from the understanding that gender inequality not only hinders individual well-being but also undermines the very foundations of sustainable development. "Gender equality is not merely a social justice issue, but a fundamental cornerstone of sustainable development. Recognizing this, the 2030 Agenda for Sustainable Development explicitly integrates gender equality as a standalone goal (SDG 5) while also recognizing its crucial role in achieving all other SDGs (United Nations, 2015). World Bank (2019) report emphasizes that increasing women's participation in the labor force is crucial for economic growth. It provides data and analysis on legal and regulatory barriers that hinder women's economic empowerment. UN Women (2020) report highlighted the challenges women entrepreneurs face in accessing finance and markets. It emphasizes the need for targeted interventions to support women-owned businesses, such as access to credit, mentorship programs, and

[4] Assistant Professor, SoE, Dr. Babasaheb Ambedakar Open University, Ahmedabad

market linkages. When women and girls are empowered, they become powerful agents of change, contributing significantly to economic growth, social progress, and environmental protection (United Nations, 2021). International Labour Organization. (2022) report analyzes global wage disparities and highlights the persistent gender pay gap in rural women as they are suitable for blue collar jobs.

The Role of Women Empowerment in Achieving SDG 5

Women empowerment plays a pivotal role in achieving Sustainable Development Goal 5 (SDG 5), which seeks to achieve gender equality and promote the empowerment of all women and girls. As highlighted in the 2030 Agenda, gender equality is integral to sustainable progress, underscoring that educational enhancements and workforce participation for women can significantly boost overall economic development (Audrey et al., 2023).

Literature Review

Women participation in employment fosters not only their financial independence but also provides them with a platform to influence community decisions and contribute significantly to sustainable development (Yildiz, 2016). Furthermore, initiatives aimed at gender equality can directly address climate change concerns, illustrating the intertwined nature of social and environmental sustainability (UNDP, 2016). Therefore, prioritizing women empowerment is essential for shaping robust educational systems, fostering entrepreneurial skills, and promoting partnerships with the private sector, ultimately serving as a foundational element for achieving a more sustainable and equitable society by 2030.

The relationship between Sustainable Development Goals (SDGs) and women is complex, with both positive and negative impacts: Women's rights and gender equality are central to the SDGs, particularly SDG 5 (Gender Equality). The SDGs represent a new compact on women's human rights and gender equality, universally endorsed by governments, donors, women's movements, and civil society (Dhar, 2018). However, challenges persist in advancing women's rights, with gaps in implementing previous frameworks like the UN Beijing Platform for Action and the Millennium Development Goals. Positively, the SDGs have the potential to significantly impact women's lives. For instance, efforts to achieve SDGs 1 to 6 and 11 to 15 in China could yield overall benefits totaling 119 billion USD, which would likely improve conditions for women (Zhou et al., 2024). Additionally, the economic empowerment of women and ending violence against women are critical areas highlighted for better realization of SDG commitments, especially SDG 5 (Dhar, 2018). However, negative impacts and challenges remain. Women's groups have consistently raised critical questions about how equality,

inclusion, and participation can be embedded in a world structured around grave inequalities and exclusions (Dhar, 2018). The COVID-19 pandemic has exacerbated these challenges, turning back years of progress on the SDGs and potentially compromising the world's commitment to the 2030 Agenda (Shulla et al., 2021). This setback likely disproportionately affects women, particularly in areas such as SDG 5 (Gender Equality), SDG 10 (Reducing Inequalities), and SDG 8 (Decent Work & Economic Growth). In conclusion, while the SDGs provide a framework for advancing women's rights and gender equality, significant challenges remain in implementation and addressing systemic inequalities. The interplay between various SDGs and their impact on women's lives highlights the need for integrated approaches and engagement with women's organizations in policy development and implementation to achieve transformative changes (Dhar, 2018; Shulla et al., 2021).

(Barrachina et al., 2021) found SDGs were defined as 17 different goals that serve as a guide to accomplish sustainable development by 2030. This paper aims to explore the relationship between women empowerment and the achievement of the SDGs, with a focus on analyzing relevant data and identifying key trends.

Primary Objectives

1. To find the data driven perspective of the current status of Women at local and regional level in India.
2. To determine intersectional approaches in the women progress toward achieving the SDG at local and regional level in India.

Secondary Objectives:

3. Identify gaps and challenges in implementing SDG-related programs for women.

4. Provide recommendations for policymakers and practitioners.

Methodology outlines a concise and structured approach to studying the intersection of Sustainable Development Goals (SDGs) and women empowerment.

Findings

Figure 1.1 Empowering Women –Education, Health and Leadership

Education and Economic Empowerment:

- Access to quality education at all levels
- Skill development programs and vocational training
- Entrepreneurship and financial literacy
- Addressing the gender pay gap and workplace discrimination

- Health and Well-being:
    - Reproductive health and family planning
    - Maternal and child health
    - Mental health awareness and support
    - Combating malnutrition and addressing nutritional needs
- Social and Political Participation:
    - Women's leadership and political representation
    - Combating violence against women (domestic violence, sexual harassment)
    - Challenging social norms and cultural barriers
    - Promoting women's rights and legal awareness

Rural Women and Agriculture:

- Land rights and access to resources
- Sustainable agricultural practices and climate change adaptation
- Access to markets and fair trade opportunities

- Urban Women and Livelihoods:
    - Domestic work and informal sector employment
    - Access to safe and affordable housing
    - Combating urban poverty and inequality

- Technology and Women:
    - Digital literacy and access to technology
    - Using technology for empowerment (e-commerce, online learning)
    - Addressing cyberbullying and online harassment
- Women with Disabilities:
    - Addressing specific challenges faced by women with disabilities
    - Promoting inclusivity and accessibility
- Indigenous Women and Tribal Communities:
    - Protecting cultural heritage and traditional knowledge
    - Addressing issues of land rights and displacement
    - Promoting sustainable development in tribal areas
- Women from Minority Communities:
    - Combating discrimination and prejudice
    - Promoting social inclusion and cultural diversity

SDG-2030: Intersection of Women Empowerment and Other SDGs

The intersection of women empowerment with other Sustainable Development Goals (SDGs) underlines the holistic approach needed for achieving the 2030 Agenda. Enabling women to participate fully in economic, social, and political spheres enhances not only gender equality but also contributes to broader objectives, including poverty alleviation, health, and sustainable ecosystems. For instance, addressing food security and nutrition directly benefits women and families, thus promoting social justice and human health (Andersen et al., 2018). Furthermore, empowering women translates to building resilience against climate change and fostering sustainable agricultural practices, ultimately driving improvements in overall community well-being. This interlinked relationship positions women not merely as beneficiaries but as key agents of change in achieving multiple SDGs. As articulated in the 2030 Agenda, the integrated approach necessitates purposeful alignment of local and global policies to harness the full potential of women empowerment for sustainable development (Austin-Evelyn K et al., 2017).

Study Finding

Figure 1.2 Women Empowerment and SDG-2030

The Sustainable girls, is considered a standalone and cross-cutting goal with 9 targets and 54 gender indicators across all goals (Hepp et al., 2019). This expanded scope of targets under the gender equality goal is seen as an improvement over the previous Millennium Development Goals (MDGs) (Struckmann, 2018). However, challenges persist in implementation, reporting, and monitoring of these targets Development Goals (SDGs) have made significant strides in addressing gender equality and women's empowerment, particularly through SDG 5. However, progress towards achieving gender equality remains slow and uneven across different regions and sectors (Hepp et al., 2019; Nhamo et al., 2018). SDG 5, which focuses on gender equality and empowerment of all women and, particularly in African countries where data gaps hinder the establishment of baselines for measuring progress (Nhamo et al., 2018). Interestingly, while the SDGs have been lauded for their broader scope and increased civil society engagement in their formulation (Rosche, 2016; Struckmann, 2018), some critics argue that adherence to a liberal feminist and neoliberal framework may impede

real progress towards gender justice (Struckmann, 2018). Additionally, the lack of attention to production constraints faced by women farmers and the absence of gender considerations in goals related to forests, fisheries, and climate action highlight limitations in the SDGs' approach to gender equality (Agarwal, 2018). In conclusion, while the SDGs, particularly SDG 5, represent a step forward in addressing gender equality, significant challenges remain in implementation and achieving transformative change. The success of the SDGs in promoting women's status will depend on addressing structural power relations, establishing synergies between different goals, and adopting a more comprehensive approach to gender issues across all sectors (Agarwal, 2018; Esquivel, 2016; Fredman et al., 2016).

GENDER PARITY IN TERTIARY EDUCATION SECTOR: INDIA has made significant progress in closing gender gaps in lower-secondary education through midday meal programmes, advocacy for girls' education and Right to Education Act (Progress on Women Development, 2024)

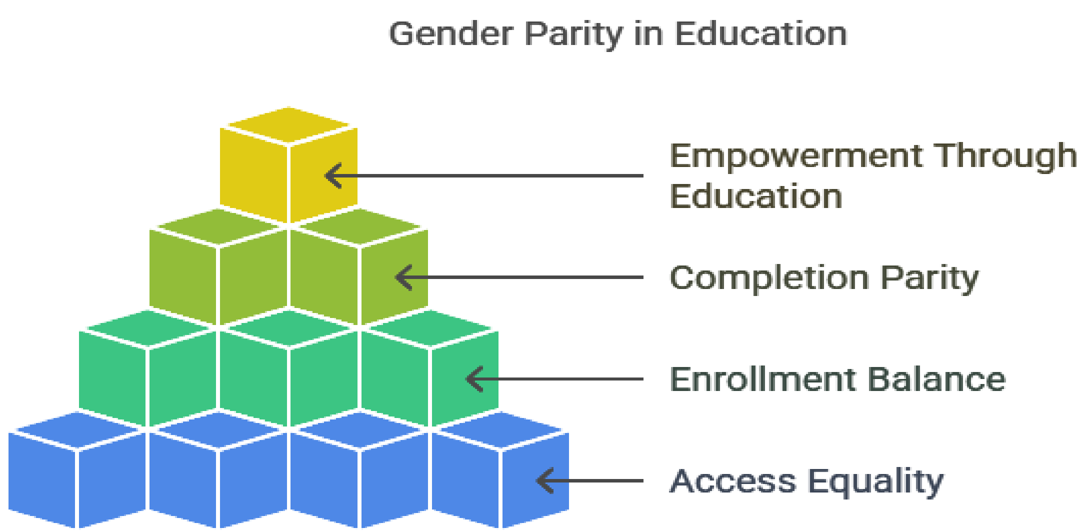

Figure 2.1 Gender Parity in Education

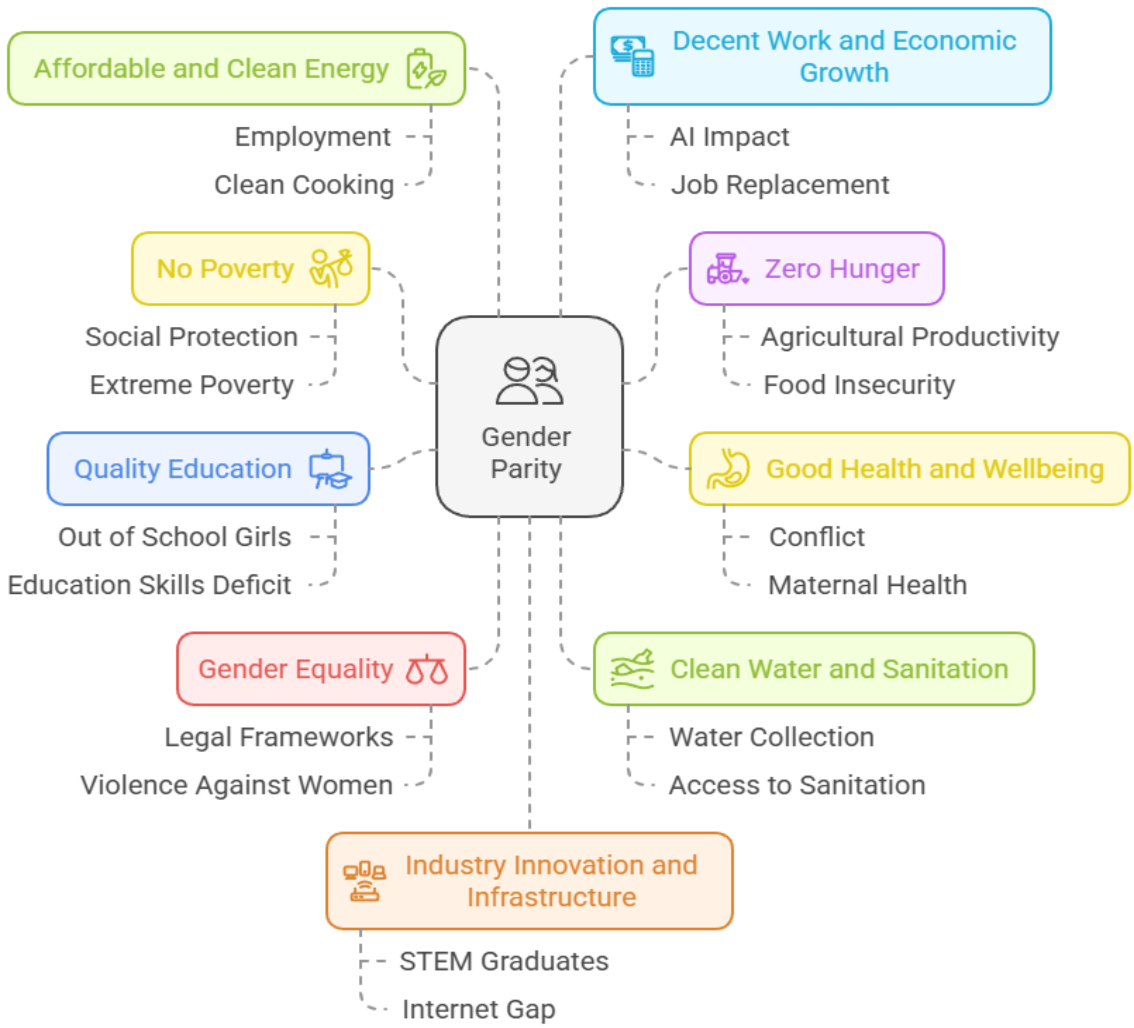

Figure 3.3 Local Womens' SDG-2030 Goals: structured assessment of achievements.

Implications: Navigating Challenges

- Customized Solutions: Research highlights the need for localized strategies that address unique barriers women face in specific regions, such as cultural norms, geographic constraints, or resource limitations.
- Evidence-Based Policies: Findings can guide the creation of tailored interventions that align global SDG goals with local needs and realities.

- Structural Challenges: Research uncovers structural barriers such as discriminatory laws, wage gaps, and limited political representation.
- Social Norms: Studies explore the impact of cultural and societal norms that perpetuate gender inequality.
- Access to Resources: Insights on access to education, healthcare, and economic opportunities provide actionable data to address disparities.
- Community Engagement: Research empowers local communities by amplifying women's voices and experiences, fostering collective action for change.
- Public Awareness: Findings can drive awareness campaigns to challenge stereotypes and promote the importance of gender equality for achieving SDG 2030.

i

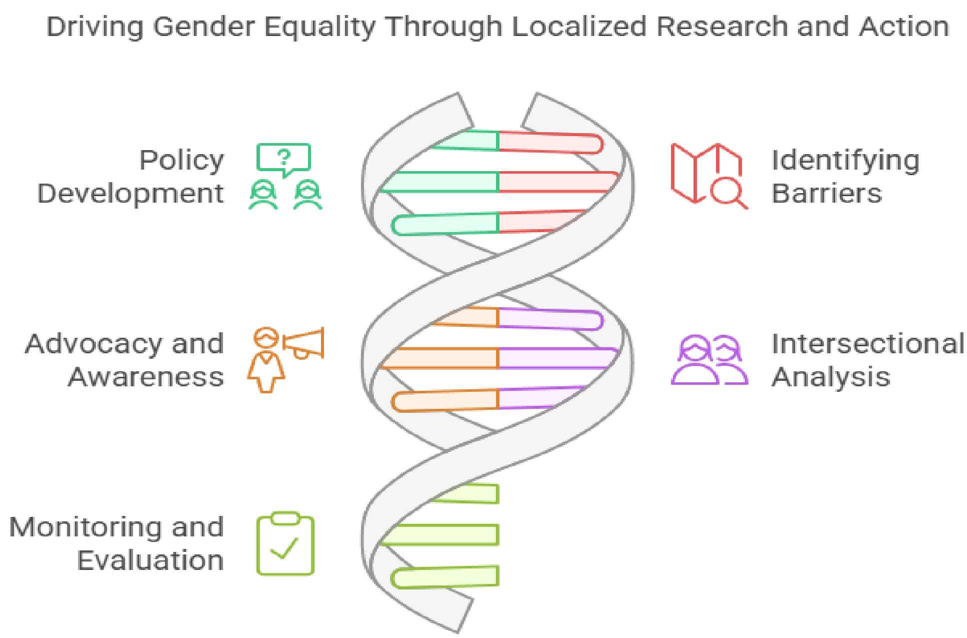

Figure 3.4 Navigating Challenges in Women Development

Comprehensive Policy Solutions for Women Empowerment: Breaking Barriers

- ❖ Support for women entrepreneurs: Provide financial and technical assistance to women entrepreneurs, including access to loans, training, and market linkages.

Schemes like the Mudra Yojana and Stand-Up India are steps in this direction but need further strengthening and wider reach.

- ❖ Equal pay and decent work: Enforce equal pay for equal work and promote policies that ensure women have access to decent working conditions, social security benefits, and maternity benefits. The Equal Remuneration Act needs more stringent implementation.
- ❖ Skill development and vocational training: Invest in skill development and vocational training programs that equip women with marketable skills and enhance their employability in various sectors, including non-traditional ones. Schemes like STEP (Support to Training and Employment Programme for Women) are crucial here.

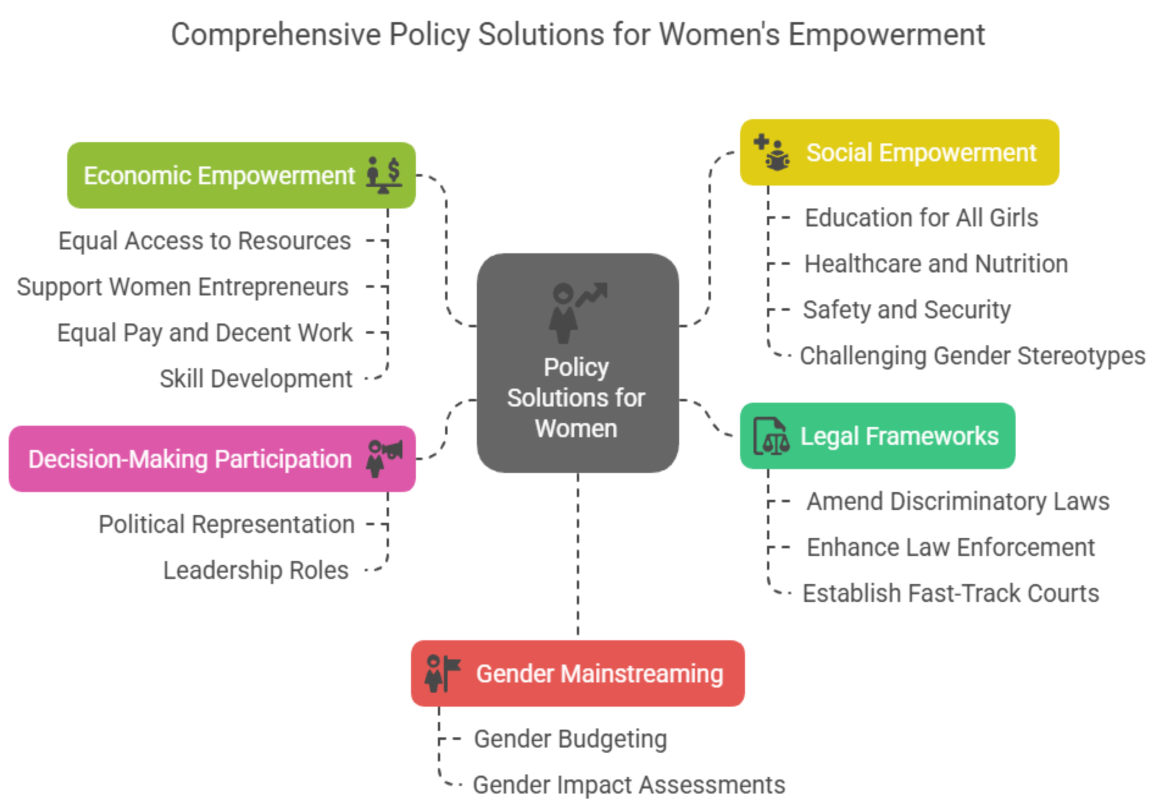

Figure 3.5 Comprehensive Solution for Changes in Policies employing Women as per SDG

Conclusion

Discriminatory legal frameworks prevail in many parts of the world. In 18% of countries, women do not have equal rights to confer citizenship to their spouses and their children. 54% of countries do not have laws that base the legal definition of rape on the lack of freely given consent. In 51% of countries, there is at least one restriction preventing women from doing the same jobs as men. 72% of countries set the minimum age of marriage below 18 years, with no legal exceptions, for both women and men. 1 in every 8 WOMEN AND GIRLS aged 15-49 was subjected to sexual and/or physical violence by an intimate partner in the previous year. Countries with domestic violence legislation have lower rates of intimate partner violence than those without legislation, 9.5%compared to 16.1%. 18.7% of women aged 20-24 years were married before age 18, down from 24.1% in 2003. At current rates, child marriage will only end in 2092. Globally, women spend 2.5 times as many hours a day on unpaid care and domestic work as men. In 2023, women held 26.9% of seats in parliaments, 35.5% of seats in local governments and 27.5% of managerial positions. Women account for less than 40% of owners or rights bearers for agricultural land in 32 out of 49. By implementing the suggested feasible solutions in the current paper, India can make significant progress towards achieving gender equality and empowering women at all levels including marginal sectors, which is crucial for sustainable and inclusive development and help India achieve its goal @2047. Solutions require a multi-faceted approach involving the government, civil society organizations, the private sector, and individuals working together to create a more equitable society for women.

REFERENCES

1. Adeleye, Oluwakemi Rachael, Gubacsi, Franciska, Koponics Györke, Diána (2023). Entrepreneurship as a tool for women empowerment in Nigeria. https://core.ac.uk/download/574213415.pdf

2. Agarwal, B. (2018). Gender equality, food security and the sustainable development goals. Current Opinion in Environmental Sustainability, 34, 26–32. https://doi.org/10.1016/j.cosust.2018.07.002

3. Andersen, Inger, Arnold, Tom, Astralaga, Margarita, Beukeboom, et al. (2018). Food systems for sustainable development: Proposals for a profound four-part transformation. https://core.ac.uk/download/195732430.pdf

4. Audrey, Matere, Fedha, Mildred Lumayo (2023). Gender and Education in Kenya: Alignment to Achievement of Vision 2030 and Sustainable Development Goals. https://core.ac.uk/download/590228445.pdf

5. Benedek, J., Ivan, K., Temerdek, A., Török, I., & Holobâcă, I. (2021). Indicator-based assessment of local and regional progress toward the Sustainable Development Goals (SDGs): An integrated approach from Romania. Sustainable Development, 29(5), 860–875. https://doi.org/10.1002/sd.2180

6. Esquivel, V. (2016). Power and the Sustainable Development Goals: a feminist analysis. Gender & Development, 24(1), 9–23. https://doi.org/10.1080/13552074.2016.1147872

7. Farah Diba (2021). Interconnectivity among Sustainable Development Goals through Women's Perspective. https://core.ac.uk/download/581122239.pdf

8. Fredman, S., Kuosmanen, J., & Campbell, M. (2016). Transformative Equality: Making the Sustainable Development Goals Work for Women. Ethics & International Affairs, 30(2), 177–187. https://doi.org/10.1017/s089267941600006x

9. Hepp, P., Borisch, B., & Somerville, C. (2019). Accelerating the United Nation's 2030 Global Agenda: Why Prioritization of the Gender Goal is Essential. Global Policy, 10(4), 677–685. https://doi.org/10.1111/1758-5899.12721

10. Katherine Austin-Evelyn, Susan Y. Wood (2017). POWER LESSONS: Women's Advocacy and the 2030 Agenda. https://core.ac.uk/download/80511059.pdf

11. Loughnan, S., Bratanova, B., & Puvia, E. (2020). The Meat Paradox: How are we able to love animals and love eating animals? Journal of Environmental Psychology, 72, 112-125. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2019.101325

12. Nhamo, G., Nhamo, S., & Nhemachena, C. (2018). What gets measured gets done! Towards an Afro-barometer for tracking progress in achieving Sustainable Development Goal 5. Agenda, 32(1), 60–75. https://doi.org/10.1080/10130950.2018.1433365

13. Rosche, D. (2016). Agenda 2030 and the Sustainable Development Goals: gender equality at last? An Oxfam perspective. Gender & Development, 24(1), 111–126. https://doi.org/10.1080/13552074.2016.1142196

14. World Bank. (2019). Women, Business and the Law 2019: Removing Restrictions to Improve Women's Economic Inclusion.

* * * * * * *

[5]

Glimpses of feminism in Kunkna Ramyan: orature of Dungari Bhil

Ms. Ritu Panchal[5] & Dr. Meera Vasani[6]

Abstract

स्त्रीणां श्रद्धा समृधयः पूषा पुष्टिवर्धनः।

त्रायस्व नौ स्वधा नः श्रेयसे धिषणां यशः।। (Yajurveda 20.9)

The verse highlights the vital role of women in fostering societal wealth and intellectual advancement, reflecting their esteemed status in Vedic literature. Fundamental texts of the Indian Knowledge System (IKS), portray women as educated, influential, and integral to societal and spiritual domains. These writings capture an era in ancient India's sociocultural fabric when women were valued, educated, and actively involved in shaping and development of society. Eventually, the concept of feminism in India had undergone many changes but still in the orature of Adivasi, the roots of feminism reflect the ideologies and principles and practices from Indian ancient literature like Vedas, Upanishads etc.

This paper examines women's freedom and various leadership qualities in the Kunkna Ramkatha, emphasizing its alignment with ancient Indian feminist ideologies. Rooted in Kunkna tribal orature, it highlights women as central, strong, and narrative-shaping figures, challenging modern misconceptions of gender roles. By analyzing tribal reinterpretations of classical texts, the study reveals progressive depictions of women in Indian tradition, advocating for a feminist re-assessment of historical texts and indigenous narratives.

Keywords: Indian feminist perspective, tribal narratives, Vedic texts, philosophy, women, Kunkna Ramkatha, gender roles in ancient India.

Male- Female relationship in India Society

The status of men and women in Indian society has been evolved and influenced by the cultural and historical backdrop of the country as well as by its religious values. India

[5] PhD Scholar

[6] Associate Professor, Institute of Infrastructure Technology Research and Management (IITRAM), Ahmedabad, Gujarat

being a diverse country has seen many views on gender roles from the gender equal society of the Vedic period to the gender roles which were more determined in the modern period. In the Indian culture, the relations between the two genders have been defined with respect to family and society. The male has been depicted as the head of the family, the provider and the protector while the female has been depicted as the caretaker of the culture and the heritage. This mutual complementary relationship became the basis for the relations that were respectful and equal at the same time.

The Vedas and the Upanishads, as well as the epics- the Ramayana and the Mahabharata, point out that, ancient Indian societies were Brahmanical, where women played a role in family, social and religious structures. The Abrahamic reliance on patriarchy is sobered by dharma that reveres women as Yoni, synthesized with dharma, perspective with Samkhya, and superior to man in philosophy of creation. The emergence of Rishikas, as documented in the Rigveda, represented women's engagement as spiritual multipliers, scholars, and philosophers by offsetting the male dominance in these fields. In genesis of Yajurveda, we find women worshiped as the mother of wisdom and knowledge to whom every family, society and country revolve around.

Bharat/India is continuously evolving society with different values and culture due to multiple reasons and hence this country has diverse population including different cast, creed and religion. It's popularly stated that India is having the second largest tribal population in the world having enormous diversity of language, culture and traditions which are essential to India's socio- cultural backdrop. In India, over 700 plus tribes are recognized as Scheduled Tribes. According to the Census of 2011, 8.6% of total population comes under Scheduled Tribes. Nevertheless, despite being a notable percentage, the vibrant culture of these tribal communities remains unrecognized and unidentified due to many reasons like lack of written sources, non-mixing nature of the communities, secluded living style, considering forest as their natural habitat etc. These tribes can sustain their culture among many natural and modern obstacles they face day in and out. There are many tribes to be noted like: Bhil, Garasiya, Gond, Mavchi, Jibe etc. Among these and many, Bhil tribe is available in majority and are found in Maharashtra, Gujarat, Rajasthan etc.

Bhils of Bharat and Gujarat:

Bhil community has its roots in the Dravidian culture. Indian epics like Ramayan and Mahabharata have the reference of it. The word 'Bhil' is derived from word 'Villu' or 'Bhilu', which is known as bow according to Dravidian language. Between the woods, hills and rivers of the states of Gujarat, Maharashtra, Rajasthan and Madhya Pradesh Bhils can be located. They also reside in the northeastern part of Tripura. Bhils

constitutes around 5.3% of total Indian population which is around 1.7 crore, according to 2011 Census. Bhili is their mother tongue, but it has its regional variations because of the languages of neighbor states. Traditionally they are associated with hunting, but many have shifted towards agriculture, labor, and other crafts. Long list of their names according to "terminology of India's Constitution, tribal and other colloquial Gujarati are, jangali "jungle people," girijans, "mountain people," bhumijans, "people of the earth," raniparaj, "wild people," kaliparaj, "black people," and vanyajati or vanavasis, "forest-dwellers." (Alles, 2012).

In Gujarat, Bhils are among the chief tribal communities. They are mainly spread in the eastern belt of Gujarat, inhabited 32 talukas of seven district named, Banaskantha, Sabarkantha, Panchmahal, Vadodara, Bharuch, Surat and Dang where the borders of these districts come together with Rajasthan, Madhya Pradesh and Maharashtra. Due to their large number (approx.42 lakhs in 2011 census) and their ancestral background, they are found in various subdivisions such as Bhil, Dungari Bhil, Dholi Bhil, Garasiya Bhil, Mevasi Bhil, Ravad Bhil, Tadvi Bhil, Bhilava etc. According to their area and region, they are associated with different occupation such as basket weaving and beadwork, but primarily they are agriculturalists.

Vedic ideologies adopted by Bhil

Various communities and regions possess their own distinct cultures, the Bhils also have a unique cultural identity. Rooted in Dravidian culture which follows the Vedic philosophy, the Dravidian samaj has principles that frame social norms, family structure and governance in various communities, which are also reflected, retrained and adapted by the Bhil community. In the societal structure of the Bhil community, family structure can be seen joint family living under one roof, which is patriarchal also. Marriages in Bhil community are monogamous and ritualistic as performing satphera or saptapadi (seven round around sacred fire) and tying mangalsutra described in text like Grihya Sutras and Rig Veda. Consent of female in marriage is strongly required. While marriage they also follow the gotra exogamy and rules of clan which emphasizes the importance of lineage and virtue in marital alliances. In Vedic philosophy, the status of women is equal to men as wife is seen as ardhangini (an equal partner in rituals). Apart from few rituals which might have changed due to other influences, Bhil follows the same rituals and practices as advocated in ancient Indian texts.

Political influence of Vedic ideology can be seen in Bhil as female have right to take decision of household. Her opinion matters in domestic decisions. According to Vedic philosophy, women for like Gargi and Maitreyi who took part in cognitive and spiritual discussion following the same thing Bhil women play vital role as spiritual guide and are

considered as spiritual leader in their clan. It's also seen in modern era that some of the Bhil women actively participate in local governance.

Bhil community performs some specific rituals on some specific occasion. For instance, after birth of child they perform jatakarma ceremony akin in Vedic tradition, which symbolizes the sanctity of new life, antyeshthi (funeral rites) and pitru tarpan (offering to ancestors); while harvesting they perform rituals to pay respect to nature as they considered nature as God. Apart from harvesting they worship rivers and trees as they considered them sacred, a conviction reinforced by Vedic Hymns from the Rig Veda which praise nature as divine manifestations.

Kunkna Ramayan: the orature of the Kunkna Community

Kunkna community is a notable tribal group in India, originally hails from Konkan region (Maharashtra) but gradually they move to states like Gujarat, and Maharashtra due to various socio-economic reasons. There is one novelty about tribes that wherever they go they carry their oral tradition with them. The language of this community is Kunkna which has been shaped by dominant languages of Gujarat and Maharashtra which leads to the absence of authentic version of Kunkna language.

This study focuses on Kunknas residing in Dang region of Gujarat. Dang region, which is house of the dense forest and hilly terrains of Sahyadri provide them with a suitable environment for traditional living. The Dang is also home to the Bhils, which is the largest Adivasi community of Gujarat. After settling there, Kunknas started mingling with Bhils and adopted some of the cultural practices of Bhils. These blending customs, combined with their shared mountainous habitat, led to Kunknas being recognized as Dungri Bhil over time. The regional language of Kunkna resides in Dang, has been shaped by the local languages of neighbouring areas such as Gujarati, Maharashtrian and some local Rajasthani languages, eventually indicates the community's adaptability and cultural advancement.

The Kunkna who live in Dang has maintained their unique stories and narratives which are all in Oral form. They also have their own version of the Ramayan which is known as Kunkna Ramkatha. Stories of Kunkna Ramkatha were also mainly in oral narrative, but the pioneering work of documentation of this oral narrative is done by Dahyabhai Vadhu who comes from the same community and has grown up surrounded by its deep-rooted culture. He received these stories from seventy-five-year-old man named Bhaiya bhai and Gulab kaka who recite Ravan's full lineage before passing away at ninety-five.

The storyline and structure of Kunkna Ramkatha is completely different from Ramyan by Maharshi Valmiki. Kunkna Ramkatha is divided into seven chapters. There is no specific

title given to any chapter as we find in original Ramyan. The story begins with a physically challenged person, Ravan. This chapter is dedicated to the journey of a deformed and handicap Ravan from a torso and head to ten hands mighty king of Lanka the Ravan, the challenges he faced in his journey till Dhavalegiri, how by tapasya he gained attention of Shiva and became powerful which is completely different from Valmiki Ramayan as it starts with Baalkand which contains the story of Ram's childhood, and many other stories, and in later part of Ramyan, Ravan is shown as epitome of powerful king right from the outset. The event of Sita's Swaymvar in which Lakshman took part on behalf of his brother Ram and won the competition but did not marry Sita whereas in Valmiki Ramayan, Ram participated in Swaymvar and broke the bow of God Shiv and marry Sita. There are many other differences we can find, such as variation in the name of the character, relationship between character, storyline etcetera.

The present study is centered around the cultural depiction of the story and its importance in their day-to-day life of this community. Here the attempt is to highlight the current trends this community abides by in the rituals and practices they follow. For example, their marriage system, their marriage rituals, death practices, belief systems etcetera all are the moot point of study but here the attempt is to study the role of female characters and their treatment in the storyline as well as in their society. The paper studies the female concept and their role in this tribe in social situations, in decision making and in sustaining the practices described or followed by their ancestors.

Indian concept of feminism is different than the western world. Feminism in India, emerged from Vedic period and rooted in complex intersection of caste, religion, and society. It focuses on social reform, upliftment of entire community, which led the upliftment of entire society. Indian feminism perspective is not just limited to mainstream of society, it is completely visible in Tribal oratures also.

Female protagonists of Kunkna community's orature the Ramyana:

Kunkna Ramkatha which has its unique essence of culture of Kunkna community which also highlight the feminist perspective by its different female character. Let's probe in-depth to analyze some of the major female character through Indian Feminist perspective.

In the beginning of the second chapter of Kunkna Ramkatha there are two events which are about an ascetic and his wife, who lives in a dense forest. She is described as a wife of an ascetic as her name is not mentioned. Both the husband and wife living in the jungle and learning various skills and study lengthy books. A remarkable aspect of their story is that they pursue learning as equals, guided by mentors. Ascetic has twelve and his wife has fourteen mentors, which symbolizes that the wife of an ascetic was a

scholarly lady, and she earned her place in society to get equal education same as Gargi and Maitreyi from Vedic period who were scholars and had gained their place in society to get education.

The second major character is Anjana, who is daughter of Ahalya and Gautam Rishi. Ahalya is considered in Kunkna Ramkatha as a daughter of lord Shiv and Parvati. When Ahalya became mature she made the drastic decision to bury her lower body in the earth and penance. This choice was driven by her discovery of a traumatic event from her mother's past: how the Sun and Moon plotted against Gautam Rishi and molested her mother and made her pregnant. This revelation shattered Ahalya's trust in men and instilled in her a profound sense of hatred towards her own body. She thought,

> 'A women's lower body is a cause of suffering.' (Vadhu 26)

And hence, decided to bury her body so that no one could harm her as someone did her mother. Here, Anjana is symbol of an independent woman who took decision for her betterment and symbolize as determined woman. It seems that she hated men but never considered them responsible but blamed her feminine identity.

Another character is Gorilakshmi, a wife of king Dashrath and queen of Ayudh. When Ravan invited Dashrath to get trained by him on important aspects of administration, Gorilakshmi as queen and best friend of her husband sensed something malicious and got worried about his safety. At that time, as a wise woman she warned her husband that,

> 'Don't you think a student should come to his teacher? The student who demands a visit from his teacher is a cheat! If you wish to visit Lanka, you may do so, but please take your weapons along and when you are there, be on your weapons along and when you are there, be on your guard to defend yourself!' (Vadhu 32).

Through this quote we can understand that as the beloved wife and as a queen she knows what is required for the king's protection. In such a situation, decisions must be made with careful consideration of all circumstances rather than driven by emotions, as a single decision by the king or queen can impact the entire kingdom. This event shows Gorilakshmi's profound understanding of administration and political dynamics. Furthermore, as an equal status and understanding she was free to express her doubts, worries and even warning with her husband. This presents the bond and equality granted in such relationships.

Moving further in the Kunkna Ramkatha, following the death of Gorilakshmi (wife of Dashrath), some of Dashrath's family member advised him to remarry and he pondered

on their advice and began searching for woman- either unmarried or separated from her husband. On his way to visiting a neighbouring state, he met a lady named Kaykauchala, who is old. Kaykauchala asked him about the reason for his visit to kingdom of king Sendri. He replied very gently that he is in search of a sprinter to marry. Kaykauchala offered herself as a potential bride, but he refused and replied to her in a sarcastic way that she is too beautiful to be his wife. Throughout his journey Dashrath met Kaykauchala many times. Finally, Dashrath reached the palace, met King Sendri, and shared the purpose of his visit. To help Dashrath, Sendri took him to Kaykauchala's house. And asked her to marry Dashrath. This demonstrates that, as in Vedic period, here also consent of woman was essential for marriage, regardless of wealth, or status. At that moment Kaykauchala set her conditions, firmly answered without bothering herself and came out from house and said,

'I won't marry King Dashrath if he has children from his previous marriage.' (Vadhu 42)

This act of Kaykauchala characterized her as a bold and outspoken person who did not hesitate to express her conditions for marriage. Then after marriage one day she went to fetch water she saw her reflection in water and felt scared. After this incident she realized why her husband is not paying attention to her. This incident of Kaykauchala's life made her realize the importance of aesthetic beauty and she prayed to Lord Shiv to gain beauty. Moving further into the story, Kaykauchala came to know about Ram-Lakshman and felt betrayed. As She was so angry she had quarreled with Dashrath and said,

> 'Now listen to me! I am not a weakling!'
>
> 'You have manipulated and cheated on me but I will rebel against you to achieve what I want.' (Vadhu 47)

This statement of Kaykauchala represents her as a strong independent lady who will not tolerate injustice silently and fight against it.

Dashrath as a King fought many wars and won also, but one day God commanded him to have fight with Suksen. Kaykauchala request Dashrath to take her with him. Earlier he did not agree to take her because he thought she will be distraction for her as she is women and even during war he will be concern about her safety. But Dashrath also wanted to see her happy, so he took her to war. In the battlefield, war began between Dashrath and Suksen. They both started attacking each other by using different weapons. Suksen threw two disks, one is towards Dashrath's body and second towards his chariot. One by one Suksen threw disks toward Dashrath to harm him and to broke his chariot. Kaykauchala was witnessing cruel war. She was not a trained warrior but to support and help her husband; by using her presence of mind, she uses her hand and

legs to stable the chariot so that Dashrath can focus on attacking Suksen. As Suksen witnessed Kaykauchala's efforts to support her husband he surrendered and accepted his defeat. Dashrath was unaware about his wife's endurance, and he boasted that, see Kaykauchala this is how battle is won, and this is how I defeat my enemies. Kaykauchala then replied,

'Oh really! I should show you how battles are won and enemies are defeated!' (Vadhu 50)

Saying this, she pulled her fingers out of wheels and legs out of yoke. And in the moment the whole chariot falls apart, and the king lays on ground. Earlier Kaykauchala was an old lady then she became wife of Dashrath and queen of Ayudh, she had no time to get such warrior training. But by using her cognitive ability she proved that battles are not won by only weapons. And later to express herself worthy she pulled out her fingers and toes from the chariot and made her husband realize her worth and because of her support he wins the war. This is how Kaykauchala is also a character who knows her worth and doesn't hesitate to express it. A dedicated wife and a fearless woman she fought for and with her husband.

The story of Ram, Lakshaman, and Sita's vanvas is also there in Kunkna Ramkatha. In Dandak Forest, Sabresur who is son of Ravan's cousin Subhanakha, was observing a penance for twelve long years and if he completes it, he gains status of God. Gods did not want this to happen and for that they have only option that is to kill him. So, they throw a scimitar from sky. And Lakshman was amazed to see such a beautiful weapon and he decided to assess it. He was unaware about the present of Sabresur who was inside cavern surrounded by bamboo. He thew scimitar in that direction which leads to the death of Sabresur. Once in three months Subhanakha visited her son and brought delicious, cooked meal for him. But this time when she went to meet her son, she found his blooded body lying on ground. She observed the surroundings and found footprints. She followed it and got the lead of Lakshman. As a wise and intellect women she did not rush to attack him. She recognized Lakshaman who was brought from snake Vasuki by his brother. She is aware of all his prowesses. She turned herself into a beautiful sixteen-year-old girl. And planned conspiracy against Lakshaman. Here we can characterize Subhanakha as intellect woman because, being a woman, she did not drown into the ocean of emotion when she came to know about her son's death she thinks quietly and then took actions which cause less harm to her.

Sita is one of the leading characters in Kunkna Ramkatha who face difficulties from the very beginning. After marrying Ram, along with Lakshman she lived in the jungle and faced many challenges but even after returning to Ayudh, her difficulties were not less. Mother-in-law Kaykauchala did not like the bonding and good relationship of Ram and

Sita, and news of Sita's pregnancy made her more furious. After long planning and plotting, Kaykauchala went to Ram and told him that still Sita remembers her solitary life at Lanka. This act of Kaykauchala saw the seed of doubt in Ram's mind and without even giving thought to allegation, he decided to abandon Sita in the forest. He commanded Lakshaman to implement his instructions. When Sita came to know about Ram's decision, she started crying and prepared herself to leave the place and realize that her relationship with the family was over. After Lakshman left her in the dark forest, she weeped for a long time and felt tired and frustrated. But after she woke up from sleep, she decided not to cry and started taking good care of herself because she was no longer alone as she carried a baby in her womb. Earlier she was only queen and wife but now she is mother of an unborn child and it's her responsibility to taking care of child. She wiped her tears and was searching for shelter. As women, after getting abandon, she took decisions as an independent woman, who is no longer rely on anybody to live, even there were lot of dilemmas going on in her mind she stood strong for her child. Sita is a portrayal of not only a mother who cares for her unborn children but also an epitome of strong and independent woman who is ready to take any bold step to protect her child.

Conclusion

As reflected in the storyline the female protagonists play a very crucial and significant role in the story and in the practical life also. The orature of any community is the mirror to the culture that community follows and hence is the Kunkna Ramkatha. Female characters here are not just confined to the household responsibility but plays significant role in their community and clan by giving their remarkable opinion in administration, social and religious rituals. All the female characters of Kunkna Ramkatha walks from all strata of society one is a queen, another a simple woman, another a mighty woman who is finally a queen and again back to forest, they all not only preserve the essence of their unique tribal heritage and practices but also provide us the glimpses of independent woman role in the community which hails with the sparks of Vedic feminism which can be proved to be Indian concept of feminism:

कार्येषु मंत्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रंभा ।

धर्मानुकूला क्षमया धरित्री सा नारीशक्ति सदैव नम्या ।। (Goshwami, 36)

References

1. Alles, G. D., Tribal Chic: Crossing Borders in Eastern Gujarat. Journal of the American Academy of Religion, Vol. 80 No.03, September 2012, pp. 623-658

2. Blackburn, Stuart. Tribal Epics in India: Continuity and Change. Oxford University Press, 2017.

3. Devy, G. N. Painted Words: An Anthology of Tribal Literature. Penguin India, 2002.

4. Eco Tourism in India, Bhils Tribe. http://www.ecoindia.com/tribes/bhils.html Accessed 31 December, 2024.

5. Elwin, Verrier. The Tribal World of Verrier Elwin. Oxford University Press, 1964. Internet Archive, https://archive.org/details/dli.pahar.3274/page/n2/mode/1up Accessed date 4 January 2025.

6. Goshwami, Kishori Lal. Kusum Kumari. C. L. Goswami, Shri Sudarshan Press, Brindaban. 1915 Internet Archive. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.378062/page/n1/mode/2up Accessed 13th January, 2025.

7. Government of Gujarat, Gujarat Tribal Research and Training Society, https://trti.gujarat.gov.in/kukana#:~:text=Kunkanas%20have%20mostly%20settled%20in,associated%20with%20its%20economic%20conditions.. Accessed 30 December 2024.

8. Government of Gujarat, Tribal Development Department. Kunkana. https://trti.gujarat.gov.in/kukana Accessed 5 January 2025.

9. Government of Maharashtra, Tribal Research & Training Institute, Statewise Total & Tribal Population of India (As per 2011 Census),, https://trti.maharashtra.gov.in/statewiseTotalTribal. Accessed 29 December 2024.

10. Joshi, Swara. Regional Culture and Literature of Mavchi, Bhil and Gond Communities: An Ecocritical Approach. 2024. Institute of Infrastructure, Technology, Research, and Management. PhD thesis.

11. Naik, T. B. The Bhil: A Study. Bhartiya Adimjati Devak Sangh, 1956. Internet Archive. https://archive.org/details/dli.ernet.51866. Accessed 22 December 2024.

12. Sahu, B. P. "Tribes and the Vedic Culture." Journal of Indian History, vol. 84, 2006, pp. 145–165.

13. Shah, A. M. Exploring Tribal Identity in Western India: The Kunkana and Bhil Connection. Indian Anthropological Association, 2003.

14. Singh, K. S. People of India: The Scheduled Castes. Anthropological Survey of India, Oxford University Press, 1993. Internet Archive https://archive.org/details/peopleofindia0002sing/page/n6/mode/1up Accessed 4 January 2025.

15. Smith, Brian K. Reflections on Resemblance, Ritual, and Religion. New York: Oxford University Press, 1989. Internet Archive. https://archive.org/details/reflectionsonres0000maru/page/n15/mode/1up. Accessed 5 January 2025.

16. Toppers domain, Bhil Tribes Human Geography, https://toppersdomain.com/bhil-tribes/ . Accessed 28 December 2024.

17. Vadhu, Dahyabhai. The Ramayan and Other Oral Narratives of Kunknas. Translated by Avanish Bhatt, Central Institute of Indian Languages and Bhasha Research and Publication Centre, 2012.

* * * * * * *

[6]

Approach to spread awareness of prebiotics among the females of the city of Rajkot

Dr. Arti Shah[7] & Chaitali Shah[8]

Abstract

A survey was conducted previously among the females of Rajkot (age group 18-32 years) to report their knowledge of prebiotics. The outcome of the survey showed that the majority of the respondents were not aware of the foods that essentially contained prebiotic fibres. In addition, we also asked for their consent to know more about prebiotics, and 90% of the respondents responded in favour of gaining further information. In this paper, we extended the survey from the previous outcome and presented a questionnaire to the same group to determine which approach to spread awareness would be the most effective. The survey included options ranging from TV cooking shows and radio to brochures and leaflets as means of disseminating information. The paper presents the survey results and various ways to implement awareness initiatives.

Keywords: Females, Prebiotic, Fibres, Media, Leaflet, Radio, TV Cooking show, Awareness

Methodology

To investigate the various means by which respondents would like to learn about the benefits of prebiotics and their implementation in daily use, a structured questionnaire was used. The survey was distributed among females in the city of Rajkot within the age group of 18-32 years, ensuring a diverse set of responses from housewives, working professionals, and students.

Introduction

Prebiotics are non-digestible dietary fibres that serve as a substrate for beneficial gut microbiota, promoting their growth and activity. They enhance gut health by stimulating the production of short-chain fatty acids, improving microbiome balance, and

[7] Department of Home Science, Saurashtra University, Rajkot
[8] International Relations, Marwadi University, Rajkot

supporting digestive and metabolic functions. The importance of prebiotics lies in their ability to regulate the immune system, inhibit the growth of pathogens (disease-causing bacteria), and facilitate food digestion.

Considering the major source of prebiotics to be daily food intake, it was essential to determine the level of awareness among females in Rajkot about prebiotic-rich foods. A previous survey conducted by the authors revealed that nearly all respondents were unfamiliar with the concept of prebiotics. However, 90% of the respondents expressed interest in learning more about prebiotics and their benefits. Given the strong interest, it became crucial to explore the most effective method for spreading awareness among women, who primarily handle meal preparation in the region.

Meaning of Prebiotics

Prebiotics are naturally occurring food components, primarily dietary fibres, that resist digestion in the stomach and reach the colon, where they serve as nourishment for beneficial gut bacteria. They play a vital role in maintaining digestive health, enhancing nutrient absorption, and promoting overall well-being. Prebiotics differ from probiotics, which are live beneficial bacteria; instead, prebiotics provide the necessary nourishment for probiotics to thrive.

Prebiotics primarily function by stimulating the production of short-chain fatty acids (SCFAs) such as butyrate, acetate, and propionate, which provide energy to colon cells and help maintain a balanced gut microbiota. This leads to improved gut barrier function, reduced inflammation, and enhanced immunity.

Additionally, prebiotics contribute to the overall health of the gastrointestinal tract by reducing the risk of infections, enhancing mineral absorption, and supporting metabolic health. They have also been linked to mental well-being through the gut-brain axis, where their influence on neurotransmitter production can affect mood and cognitive functions.

Common types of prebiotics include:

1. Inulin – Found in chicory root, onions, garlic, and leeks.
2. Fructooligosaccharides (FOS) – Present in bananas, asparagus, and wheat.
3. Galactooligosaccharides (GOS) – Found in legumes, lentils, and dairy products.
4. Resistant starches – Present in oats, unripe bananas, and cooked and cooled potatoes.

List of Prebiotic Foods and Sources

Prebiotic foods naturally occur in a variety of fruits, vegetables, grains, and legumes. Below is a categorized list of prebiotic-rich foods:

- Fruits: Bananas, apples, berries, watermelon, pears.
- Vegetables: Onions, garlic, leeks, asparagus, artichokes, mushrooms.
- Legumes: Lentils, chickpeas, black beans, soybeans.
- Whole Grains: Oats, barley, wheat bran, rye.
- Nuts & Seeds: Flaxseeds, chia seeds, almonds.
- Root Vegetables: Sweet potatoes, yams, jicama.
- Fermentable Fibres: Chicory root, dandelion greens, konjac root.

Need for Prebiotic Foods in the Body

Prebiotic foods play a vital role in maintaining gut health and overall bodily functions. The primary benefits of prebiotics include:

1. Gut Microbiome Balance: Prebiotics promote the growth of beneficial bacteria, reducing harmful bacterial populations.
2. Digestive Health: They aid digestion by increasing the production of short-chain fatty acids, which nourish the colon.
3. Immune System Boost: Prebiotics enhance the immune response by supporting gut-associated lymphoid tissues (GALT).
4. Improved Mineral Absorption: They facilitate calcium and magnesium absorption, improving bone health.
5. Metabolic Regulation: Prebiotics help in regulating blood sugar levels and improving lipid metabolism.
6. Mental Health Benefits: Through the gut-brain axis, prebiotics may contribute to mood regulation and cognitive function.
7. Reduced Inflammation: Prebiotic fibres lower inflammation and reduce the risk of chronic diseases like obesity and diabetes.

Ways to Increase Prebiotic Intake in Daily Diet

To enhance the consumption of prebiotics, simple dietary modifications can be made:

- Incorporate Whole Foods: Replace refined grains with whole grains such as oats, quinoa, and barley.
- Eat More Vegetables: Include prebiotic-rich vegetables like onions, garlic, and leeks in daily meals.
- Consume Legumes Regularly: Add lentils, chickpeas, and beans to soups, salads, and main courses.
- Opt for Fiber-Rich Snacks: Choose nuts, seeds, and fresh fruits over processed snacks.
- Use Prebiotic Ingredients in Recipes: Prepare smoothies with bananas, cook with chicory root, or add flaxseeds to yogurt.

Results

To determine the most effective method for spreading awareness about prebiotics, we explored various mass communication channels, including leaflets, pamphlets, booklets, TV cooking shows, and roleplay-based educational initiatives. The survey responses indicated that:

- The majority of respondents preferred receiving information through printed materials such as booklets, pamphlets, and leaflets.
- The preferred content in these materials included the definition of prebiotics, their presence in daily foods, and prebiotic-rich recipes.
- A detailed breakdown of preferences showed that 70% of respondents wanted direct access to recipes that incorporate prebiotic-rich ingredients, while 30% of respondents preferred a list of raw food sources, allowing them to create their own meals.

The findings suggest that printed materials with a strong focus on practical applications, such as recipes and dietary guidance, would be the most effective in increasing awareness and promoting the inclusion of prebiotics in daily diets. To show the results that most females preferred, refer to the graph below:

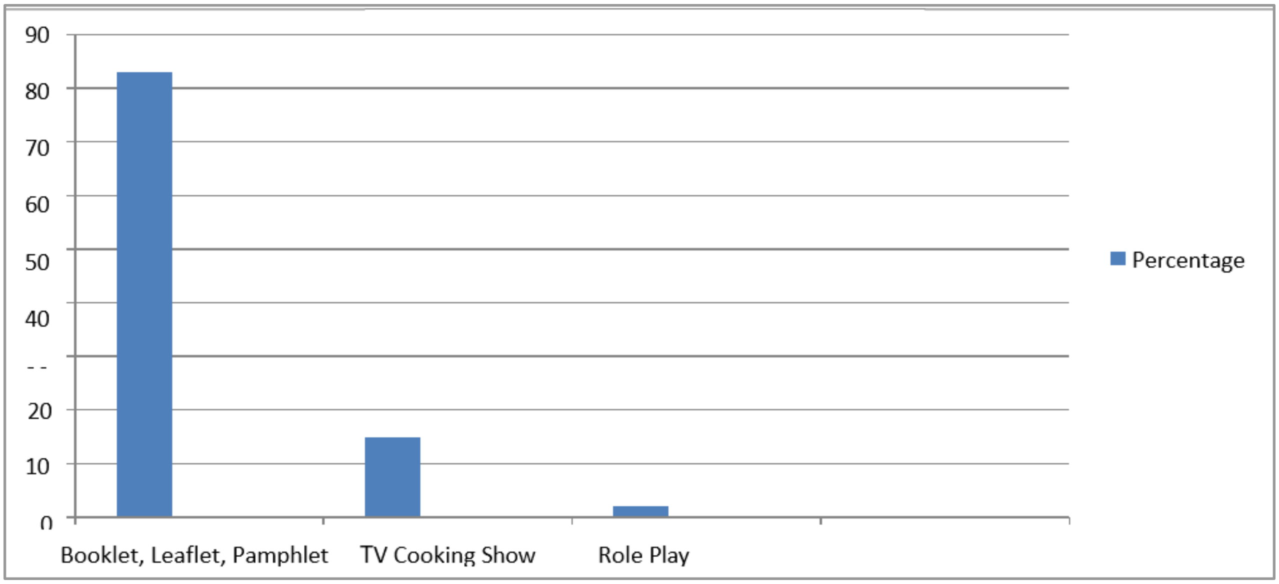

Fig.1.: Chart of the results of the survey

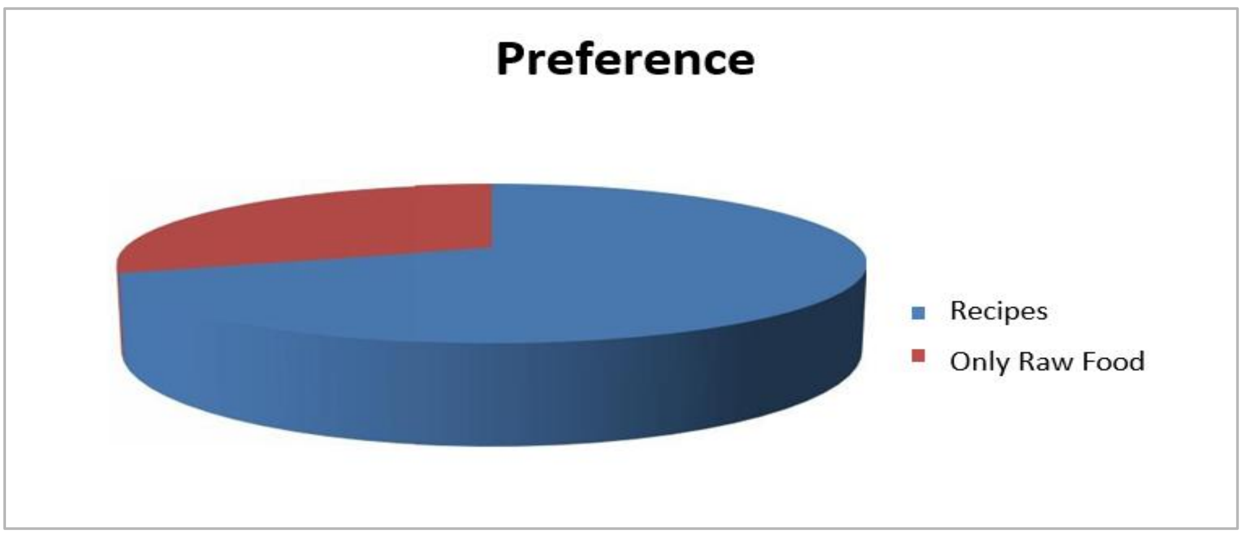

Fig 2: Preference of Details based on the above analysis

On a detailed note, Fig 2. Shows which information is preferred in the booklet, pamphlet and leaflet form. It shows that 70% of respondents would prefer to have direct recopies. They would like to know how to prepare wholesome dishes that will boost the prebiotics in their stomach. Whereas the other 30% of the respondents will prefer raw food information only. This means to say that they would prefer to know which food items would give maximum prebiotic benefits and they would like to prepare the dish by themselves.

Conclusion

The study underscores the need for greater awareness of prebiotics among females in Rajkot and identifies booklets, pamphlets, and leaflets as the most preferred medium for disseminating information. Given that housewives play a crucial role in meal preparation, targeted educational materials that include easy-to-follow recipes and dietary guidelines can significantly impact dietary habits. To maximize outreach, it is essential to develop structured information campaigns that ensure widespread distribution of these resources across the city, ultimately promoting better gut health and overall well-being.

References

1. Avetisyan, A.& Drobyshevskiy, M.&Turdakov, D.Yu.(2018). Methods for Information Spread Analysis. Proceedings of the Institute for System Programming of the RAS. 30. 199-220. 10.15514/ISPRAS-2018-30(6)-11.

2. Kashiwar, Sumedh & Dongarwar, Usha.(2020).nachanirecipie.10.80-82.

3. Roberfroid,M.B..(2008).Prebiotics: Concept, definition, criteria, methodologies, and products.

4. Taherdoost, Hamed.(2016).How to Design and Create an Effective Survey/Questionnaire; A Step by Step Guide. International Journal of Academic Research in Management. 5. 37-41.

* * * * * * *

[7]

Role Of Women in India's Development

Tohida Yesmin Ahmed[9]

Abstract

Empowering women is currently one of India's strongest tools for development, especially as globally women are excelling as leaders and making remarkable strides in every field. For India, where growth is accelerating as the world's fastest-growing major economy, fostering women's empowerment will be essential to sustaining and enhancing this progress in the years ahead .In this regard McKinsey report suggests that India could boost its GDP by as much as 18% if it closes the gender equality gap by increasing female participation in the workforce..This study aims at discussing the vital role of women in various context of India and how women can shape the country in political, socio-economical and environmental aspect by utilizing various valuable secondary data .The present paper concludes that women should be provided with opportunity equal to men, Gender equality and strict rules and regulation should be introduced to enrich the role of women.

Keywords: Women, Development, Gender Equality, Women Empowerment

Introduction

A renowned thinker once said, "The true progress of a nation is best judged by how it treats its women." Throughout history, women have endured countless challenges, developing immense patience and resilience that have only strengthened them.In recent decades, women professionals have showcased remarkable talent, dedication, and enthusiasm, working tirelessly to make their mark in the world. Development is something that is quite different from growth . Growth reflects quantitative change in the way of growing monetary aspects of a country, where as development depicts growth plus a change which is entirely qualitative in nature . Growing monetary values(GDP) doesnot indicate the actual shine of a country . In other words if there exist various political ,social ,economical inequality as well as prejudices but at the same time GDP is rising , it will definitely not a sign of truely growing economy. So when all invidividual get same opportunity to contribute then a country will shine actually. India, the world's 5th largest economy, still grapples with poverty and inequality, limiting its progress. To accelerate development, India must engage its women in the workforce,

[9] Student of Economics Department, Dibrugarh University

which would boost efficiency and potentially bring the economy to the path of growth and development.The status of women in India has undergone significant transformations over the centuries. From enjoying equal standing with men in ancient times, through the setbacks faced during the medieval era, to the advocacy of equal rights by various reformers, the journey of Indian women has been remarkable. In contemporary India, women have reached prominent positions, including President, Prime Minister, Speaker of the Lok Sabha, and Leader of the Opposition. This brief paper seeks to emphasize the crucial role women play and can further play in driving India's development.

Objectives

- Paper aims at analysing the role of women in India's development with respect to political ,economical, environmental and historical context .
- Another objective is to study the future prospects of women empowerment in India's growth.
- To reflect the ongoing women empowerment trend.

Literature Review

Bhattacharya, Dr. S., & Sachdev, B.K. (2021) has conducted a research on " Women and the employment sector in India" . This paper attemptes to find out that the biggest reason behind the lower development of India is, Indian society is still living with the old customs ,rituals ,traditional mindset that has been set by the past generation .They found that lack of education had become a problem that had been faced by most women regarding their employment.

Choudhari., B.D.(2022) in her study "Role of women in socio-economic development of nation" examined the crucial role of women in India's socio-economic development , their equal contribution to nation building through job responsibilities , gender equality and education. Study has also observed women related problems in workplace including harassment, inequality , male dominance etc.

Kumar.,S .(2019) in his study "A Review on Women Role in Economic Development in India" focused on women and on economic development , rather than on the wider issue of gender and development . It also consists of some facts like :

1.Job matching is more difficult for females than males.
2. Women with vocational training are more likely to work.
3. Fields with female-friendly policies have higher female representation.

Rana , Dr. S.S. (2021) has conducted a research entitled "The Role of Women in Indian Society" has highlighted some facts including high status of women in Rig vedic era in India. The paper also showed the role of women in post – independence era through various women organisation and feminist activities.

Thakur.,D & Tyagi., D.(2023) in their work " A contribution of Women Entrepreneurs in Economic Development of India " have found that About 20.37 percent of MSME industry in India is made upof women –led businesses, which also employ about 23.3 percent of the labour population. .

By reviewing the above literatures, it has been found that although the papers have emphasized on role of women in India but it didnot specifically show the vital role in some other relevant aspects of the country. Hence the present study has made an attempt to reflect the women's role in all aspects of India's development.

Methodology

The present study is factual as well as descriptive in nature . It is based on the data utilised from various relevant secondary sources . It includes both qualitative as well as quantitative data.

Discussion

The story of India's development cannot be fully reflected without recognizing the contributions of its women. Women have shown remarkable resilience, innovation, and leadership, from heading global companies to managing households and supporting grassroots initiatives. The deep gender inequality of Indian society restricts full potentiality of women. This paper explores the critical role women play in India's development, examining their contributions across various sectors and outlining actions needed to build a more inclusive and resilient economy.

Historical Context

Women gained respect and recognition through their significant role in the freedom struggle. Their involvement changed the lives of countless women, including prominent figures like Durgabai Deshmukh and Kamaladevi Chattopadhyaya. Sarojini Naidu, the first woman to participate in the nationalist movement during the Dandi March, later became the first Indian woman to lead the Congress. However, women's participation in the freedom struggle didn't lead to an independent women's movement; rather, it was deeply woven into the larger anti-colonial fight. In 1917, Anasuya Sarabhai took the lead in the Ahmedabad textile workers' strike, and in 1920, she played a crucial role in

establishing the Majdoor Mahajan, which was the Ahmedabad Textile Mill Workers Union. As the late 1920s approached, women's participation in the workers' movement became increasingly evident. Many prominent women unionists emerged, and women workers were actively organized, with a special focus on their role within the workers' movement. Moreover, Bombay played a central role in this progression, with Maniben Kara becoming a prominent socialist leader among railway workers. Additionally, Ushabai Dange and Parvati Bhore emerged as Communist leaders within the textile workers' movement. During the Bombay textile mill workers' strike of 1928-29, women took on significant leadership roles, much like their counterparts in the Calcutta strike that occurred during the same period.

Social Context

Socio cultural development refers to the process of individual growth influenced by biological maturation and socio-cultural factors within specific environments, such as family, school, and community. Indian families are known for their strength , stability, adaptability and longevity. As the fundamental unit of society , the family plays a crucial role in shaping an individual's early social experiences . It serves as the primary environment where children are first introduced to language ,behaviour patteren and social norms. Traditionally , the joint family system has been regarded as the ideal and respected family structure in India . This system typically comprises multiple generations living together under one roof , including grandparents, uncles, aunts, and cousins , fostering a strong sense of unity and shared responsibility. The fabric of Indian society is intricately woven into its family structure, which acts as a cornerstone for social growth. Traditionally, Indian families prioritize interdependence, mutual support, and shared responsibilities, making them essential to the nation's developmental journey.In this framework, both men and women hold vital roles. Women often take on caregiving, educational, and emotional nurturing responsibilities, while men focus on providing economic stability and building social networks. However, these roles are shifting, with women increasingly stepping into leadership roles and men taking on more household responsibilities .Additionally, the contributions of children and elders are also important. Children bring in educational advancements and digital skills, while elders offer wisdom and help maintain cultural continuity. Together, these dynamics play a crucial role in shaping the social structure, fostering stability and growth. The socio-cultural landscape of development in India is influenced by a rich tapestry of traditions, festivals, and regional practices. Values such as respect for elders, strong family ties, and community-oriented living continue to drive social progress. Yet, challenges like gender bias, domestic violence, and unequal opportunities remain pressing issues, calling for heightened awareness and reform efforts. In response, various government initiatives such as Beti Bachao Beti Padhao, POSH Act, and One Stop Centres have been instrumental in promoting social equity. Through these efforts, Indian society continues

to progress by embracing inclusive family dynamics and strengthening the role of women in both family and community development.

Economical Context

In the nineteenth century, women were expected to stay home and care for the family.It is best for them. But after the 1970s, more women began working in the corporate sector, balancing careers with household responsibilities and challenging traditional roles. Women contribute massively towards India's economic growth and prosperity. At present, there are 432 million women of working-age in India, out of which 343 million are employed in the unorganized sector. A report by McKinsey Global Institute has estimated that just by offering equal opportunities to women, India could add US$ 770 billion to its GDP by 2025. Yet, the present contribution of women to the GDP remains at 18%. Today, India is the 3rd largest ecosystem in terms of Startups in the world and also, the 3rd largest in the Unicorn community. Women entrepreneurs are becoming increasingly vital to India's economy, making significant contributions by creating jobs, driving development, and promoting prosperity. Currently, women represent 14% of India's entrepreneurs, or around 8 million, and own 10% of all formal enterprises. In the MSME sector, women-led businesses make up 20.37% and employ about 23.3% of the workforce. Women own between 13.5 and 15.7 million businesses, providing jobs for 22 to 27 million people, solidifying their role as a foundation of India's economy.

Moreover, India, 45% of the start-ups are run by women, of which over 50,000 are recognised by the government. The country witnessed the most women-led start-ups turning into unicorns in 2021. Major start-ups run by women are listed below.

Brand	Founder/Co-founder	Date of Establishment	Total Funds Raised	Market Valuation
Byju's	Divya Gokulnath	2011	US$ 8.5 billion	US$ 18 billion
Nykaa	Falguni Nayar	2012	US$ 148.5 million	US$ 12.5 billion
Mobikwik	Upsana Taku	2009	US$ 380 million	US$ 750 million
Zolo	Isha Choudhry	2015	US$ 90 million	US$ 100 million

Source: Byjus.com

Apart from this according to the Periodic Labour Force Survey (PLFS) data, women's share in self-employment has been steadily rising, especially in rural areas, whereas that for men has been falling and this can be shown in following way .

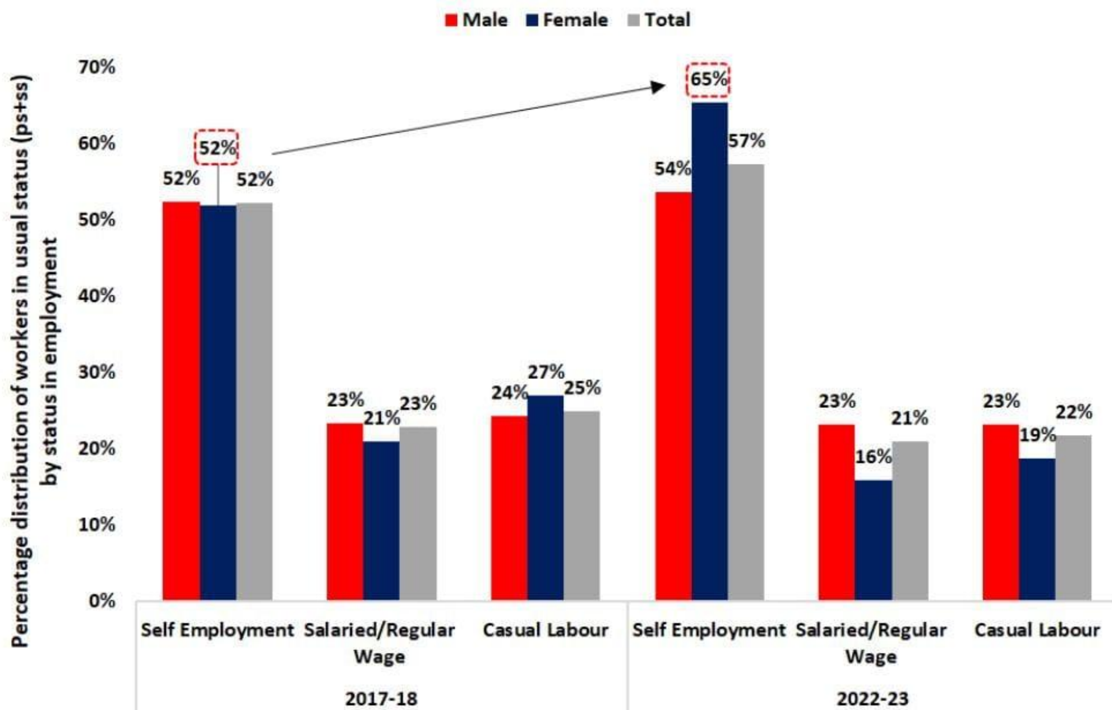

Source: Marcellus Investment Managers, Periodic Labour Force Survey (Annual Report 2022-23 and 2017-18); period under consideration is July 2017-June 2018 & July 2022-June 2023 respectively; data taken for rural+urban

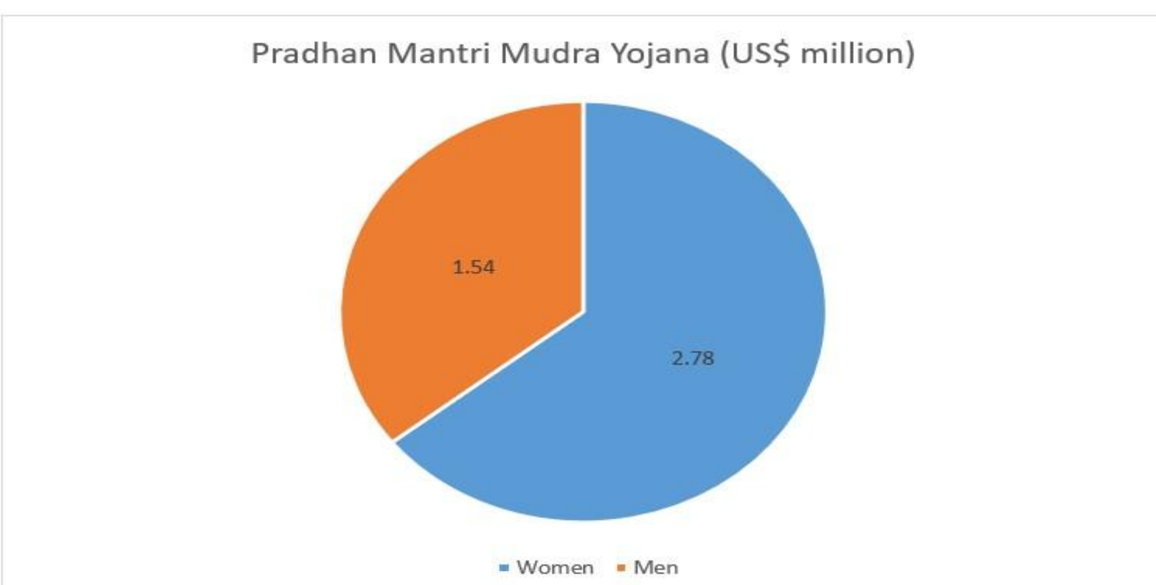

Again ,a scheme called Pradhan Mantri Mudra Yojana was started to help anyone looking to set up a micro/small enterprise get an institutional credit of up to Rs. 10 lakhs (US$ 13,240), it was mostly availed of by women in the country.

Environmental Context

In many developing nations, including India, women are pivotal in environmental conservation and resource management, especially in rural regions where they depend on natural resources for daily needs and income. As farmers, livestock caretakers, and collectors of water and fuel, women are directly involved in sustainable practices. India has seen remarkable environmental movements, such as the Bishnoi movement, Chipko Movement, Appiko Movement, Silent Valley movement, and Narmada Bachao Andolan, which showcase the vital role and leadership of women in environmental activism. In response, the Indian government has implemented various policies, including the Joint Forest Management (JFM) program of the 1990s, which mandated that women make up 33% of the management committee members. During its G20 presidency, India recently identified "women-led development" as one of six key priorities, alongside inclusive growth, progress toward Sustainable Development Goals, green development, technological innovation, and reform of multilateral institutions. This emphasis subtly acknowledges the ongoing importance of prioritizing gender equality as a core policy issue within India. Women-led development refers to a development approach where women take on leading roles and actively participate in shaping and driving the economic, social, and political progress of a society or community. This includes a focus on bringing women to the fore, and in leading positions, to boost socio-economic development and achievement of SDGs.

Political Context

The political landscape for women in India has been intricate and continually changing. Traditionally, women have been significantly underrepresented in political arenas, occupying only a small percentage of leadership positions.Women's involvement in politics is crucial not only for gender equality but also for the authenticity of democratic processes. Studies have shown that as more women take office, there is often an increase in policies that prioritize quality of life and address the needs of families, women, and diverse minority communities.To evaluate the current state of women’s political participation in India, three primary indicators are essential: voter turnout among women, the number of women candidates in elections, and the level of women’s representation in political positions. The female voter turnout in the Lok Sabha elections has increased from 46.6% in 1962 to 66.9% in 2019, which indicates their increasing role

in politics. Also, the number of female representatives in the Lok sabha increased from 5% in 1951 to 14% in 2019. Representation of women leaders at the grassroots level in India is nearly 50%, especially since the 73rd and 74th amendments in 1992, which allotted one-third of all seats to women.

Thus, it has been seen that in every aspect of the country women play an extremely important role through their multifaceted nature.

Conclusion

Countries with highest Human Development ranks are linked with more gender equality. Country like Finland ,Ice land, Switzerland, Denmark that tops the world happiness index and other human development index are pioneer in women empowerment. India was a country where a woman even owning a bank account was considered a major benchmark. However, it currently has over 15.7 million women-owned enterprises, with women leading the start-up ecosystem. This drastic transformation clearly underlines the potential of Indian women and their determination. In the coming decades, India is set to witness a major shift, with women dominating the workforce as well as shaping and enhancing the future of the country. In order to truly empower women, we must bring them into the spotlight and ensure their human rights. Equal opportunities, gender equality, and strict rules should be enforced, with central and state governments working together for women's safety.

References

1. Bhattacharya ., Dr. S., & Sachdev , K.B.(2018). Women and the employment sector in India – A review. World Journal of Advanced Research and Reviews , 12(03),137-142.

2. Choudhari.,B.D.(2022). Role Of Women In Socio-Economic Development Of Nation .International Journal Of Advanced Research ,10(05),753-755.

3. Hazarika ., D.(2011).Women empowerment in India : A brief discussion .International Journal of Educational Planning & Administration, 1(03), 199-20

4. Kumar., S (2019).A Review on Women's Role in Economic Development in India .International Journal for Research in Applied Sciences and Biotechnology, 6(02).

5. Mainwal., S.(2014). Changing Status of women in Modern India: A Sociological Study .International Journal of Engineering and Management Research , 4(02) , 288-290.

6. Nagrath., D(2022). In India, More Needs to be Done in Terms of Women's Empowerment. Journal of Women Empowerment and Studies , 2(04).

7. Rana., Dr. S.S.(2017). The Role Of Women in Indian Society. International Journal of Creative Research Thoughts, 5(04).

* * * * * * *

[8]

Sita and Savitribai Phule: Leadership Lessons and Soft Skills in Indian Ethos

Kanchan Choudhary Mishra[10]

Abstract

This paper explores the rich heritage of Indian thought by examining the leadership lessons and soft skills exemplified by two iconic women: Sita, a pivotal figure in Indian mythology, and Savitribai Phule, a revolutionary leader in India's educational reform movement. Sita's story highlights resilience, emotional intelligence, and ethical decision-making, showcasing her as a timeless role model for personal and professional leadership. In contrast, Savitribai Phule's pioneering work in empowering marginalized communities through education demonstrates courage, effective communication, and advocacy for societal change.

The paper bridges traditional values with contemporary leadership frameworks by tracing the evolution of women's roles from mythology to history. It argues that the soft skills exhibited by these figures—such as adaptability, empathy, and visionary thinking—are crucial for modern leadership and personal development. Additionally, the study explores how their contributions can inspire innovative strategies in soft skills training programs, especially in empowering women in educational and professional domains.

This interdisciplinary analysis emphasizes the enduring relevance of Indian traditions in fostering inclusive leadership models. It calls for integrating these insights into contemporary soft skills education to address today's challenges, promoting diversity, resilience, and transformative leadership in a global context.

Keywords- Soft skills, Leadership skill, Indian ethos, Women empowerment, Educational reforms

Introduction

Historical and cultural importance of women in Indian philosophy. Historically, women have constituted an essential component of India's cultural and spiritual framework, fulfilling roles as nurturers, educators, leaders, and reformers. Mythological figures such

[10] Research Scholar, Department of Education, VNSGU, Surat

as Sita from the Ramayana epitomise fortitude and moral integrity, whilst historical ones like Savitribai Phule signify progressive transformation and educational reform.

Ghosh (2019) emphasises that these tales demonstrate the persistent impact of women in moulding India's social and moral frameworks. Sita's steadfast resilience throughout her exile and Savitribai's audacity to confront restrictive conventions exemplify the profound leadership and emotional intelligence embedded in Indian philosophy.

The significance of soft skills in leadership and personal growth.

Soft skills, including emotional intelligence, communication abilities, flexibility, and resilience, have been crucial in leadership development and personal growth. Goleman (1995) posits that emotional intelligence, characterised by self-awareness and empathy, is the hallmark of effective leadership. From both mythological and historical viewpoints, people such as Sita and Savitribai Phule exemplified these traits, offering valuable lessons for the future of leadership. The capacity to inspire, cultivate trust, and surmount problems is pertinent in both historical and contemporary settings as a link between ancient wisdom and modern workplace requirements.

Objectives of the study:

The document will address the subsequent topics.

- To examine the leadership and interpersonal qualities shown by Sita and Savitribai Phule.
- To assess their applicability to contemporary leadership training.
- To link the cultural and historical narratives of Indian philosophy with the developing paradigms of women's empowerment and education.

Importance of the Study

This study connects old Indian narratives with modern paradigms, profoundly understanding the relationship between cultural legacy and personal development. It emphasises the potential of utilising historical insights to develop practical soft skills training programs for contemporary women leaders.

Women in Indian Philosophy:

A Historical Overview The Role of Women in Indian Culture and Philosophy The role of women in Indian thought is intricately connected to its culture, philosophy, and traditions. In early Indian literature, women were frequently portrayed as exemplars of virtue, intelligence, and strength. Texts such as the

Ramayana and Mahabharata idealised people like Sita and Draupadi, depicting them as moral fortitude and tenacity paragons. Jamison (1996) elucidates in The Ideology of the Ideal Wife: Women in Early Indian Literature that women in ancient Indian philosophy were frequently perceived as custodians of dharma, highlighting their essential function in preserving household and societal order. This depiction was not consistent; it fluctuated over historical epochs, mirroring the diverse situations and obstacles encountered by women.

Transitioning Roles:

From Mythology to Historical Context Over time, women evolved from legendary ideals to active agents in shaping societal change. Savitribai Phule, frequently acknowledged as India's inaugural female educator, emerged as a reformist who challenged conventional standards of education and social equity. Kosambi (1993) asserts that women like Phule changed their roles in colonial and post-colonial India, contesting the patriarchal framework and leading initiatives for education and liberation. In contrast to legendary narratives that often-relegated women to passive roles, historical characters such as Phule demonstrated leadership, fortitude, and resilience in actual circumstances. Linking Historical and Contemporary Narratives. The narratives of mythological figures and historical leaders collectively illustrate the diverse roles of women in Indian philosophy. Forbes (1996) in Women in Modern India highlights the continuation of this transformation, asserting that whereas ancient literature offers symbolic representations of women's virtues, modern history portrays them as pragmatic contributors to society. This transformation signifies a broader shift in Indian culture, wherein women have transcended traditional confines to emerge as leaders and reformers.

Significance to Contemporary Leadership Mythology and contemporary historical accounts of women indicate that the attributes deemed significant today were equally valued in the past. Emotionally intelligent, resilient, and adaptable individuals are essential components of soft skills. These myths promote and illustrate concrete principles relevant to contemporary leadership paradigms, particularly in empowering women to confront problems in both personal and professional spheres.

Emphasis on Soft Skills

Soft skills, often known as interpersonal or people skills, comprise a collection of non-technical qualities that facilitate peaceful and productive collaboration among persons. In contrast to hard skills, which may be specialised to a particular job or task, soft skills represent a universal array of competencies that encompass personality traits such as

emotional intelligence, communication, resilience, decision-making, and leadership. According to Goleman (2006) in Social Intelligence: The Revolutionary New Science of Human Relationships, emotional intelligence—a crucial soft skill—entails the capacity to recognise, comprehend, and regulate our emotions while positively impacting others. This framework is enhanced by resilience, enabling individuals to confront hardship and make decisions, which promotes analytical and ethical reasoning in intricate situations. Communication, a fundamental component of soft skills, is characterised by Robles (2012) as one of the most esteemed attributes in the contemporary workforce. Effective communication reconciles differences, mitigates conflict, and fosters collaboration. Leadership encompasses all interpersonal abilities and the capacity to direct, inspire, and enable teams to achieve shared objectives.

Highly essential interpersonal skills in leadership and personal growth Soft skills are essential in the contemporary, ever-evolving, networked environment. They are crucial in work environments and personal development, as they affect how individuals manage relationships, adjust to change, and establish trust. Hofstede's (1984) research on cultural dimensions emphasises the significance of communication and leadership in varied contexts, illustrating how interpersonal skills enable leaders to manage multicultural teams and promote inclusivity effectively. Leadership and interpersonal abilities shape cohesive teams, mitigate conflicts, and foster innovation. Decision-making is crucial for reacting to ambiguity, whereas emotional intelligence enables leaders to remain empathic and composed in challenging situations. Robles (2012) identifies that among CEOs, the ten most valued soft skills are adaptability, work ethic, and problem-solving, which demonstrate their relevance across all fields.

Interpersonal Skills in Contemporary Contexts

The significance of soft skills has escalated in this digitised and globalised environment. The advent of automation and artificial intelligence has transitioned the emphasis from technical expertise to interpersonal dynamics, rendering communication and adaptation essential for success. According to Goleman (2006), the capacity of leaders to cultivate significant relationships and lead with empathy has emerged as a crucial determinant. These competencies augment professional efficacy and foster personal fulfilment and well-being.

The incorporation of soft skills into educational and training programs has gained prominence, emphasising their significance in preparing individuals for an evolving employment market. Soft skills, encompassing emotional intelligence and decision-making abilities, are widely recognised as essential facilitators of comprehensive development and enduring leadership.

Sita: Instructional Insights on Leadership from Mythology

Sita is an Emblem of Resilience, Decision-Making, and Ethical Leadership Sita, a pivotal character in Valmiki's Ramayana, embodies resilience and moral integrity amidst challenges. Her journey, from exile in the forest to her struggles in Lanka and her eventual resignation from the royal court, illustrates her resilience and ability to navigate complex decisions. Pattanaik (2013) asserts in Sita: An Illustrated Retelling of the Ramayana that Sita's decisions, such as accompanying Rama to the forest and undergoing the trial by fire to affirm her chastity, were ethically justified and deeply anchored in her dedication to dharma.

These judgements also exemplify exceptional leadership qualities. Ramaswamy (1997) asserts, "Sita exemplifies a subtle yet potent affirmation of agency, as she prioritises values over comfort and underscores the significance of ethical decision-making in leadership." Her decisions exemplify that authentic leadership necessitates sacrifice and adherence to fundamental beliefs, even under challenging circumstances.

Emotional Intelligence and Conquering Adversities

Sita's emotional intelligence is exemplified by her composure and empathy, even throughout her captivity in Lanka. Despite enduring significant trials, she maintained her dignity and continued to inspire others. Goleman (1995)'s concept of emotional intelligence—self-awareness, self-regulation, and empathy—is evident throughout Sita's life. She had empathy towards her captives, as demonstrated by her cool refusal of Ravana's overtures without any hostility. Her capacity to arbitrate relationships and sustain harmony in the face of turbulence demonstrates her proficiency in conflict resolution and balance maintenance. These constitute essential components of contemporary soft skills frameworks, highlighting emotional intelligence as a trait of good leadership.

Significance to Contemporary Soft Skills Frameworks

Sita's leadership principles are pertinent in contemporary times. Her resilience in overcoming hardship reflects her capacity to confront obstacles with fortitude, a vital trait of contemporary leaders. Her decision-making demonstrates ethical considerations consistent with modern expectations of leaders that emphasise integrity and diversity. Pattanaik (2013) asserts that Sita's narrative illustrates that leadership entails defending beliefs and encouraging others via actions rather than exerting authority. Modern soft skills frameworks, including adaptability, communication, and emotional intelligence, are exemplified in Sita's narrative. The capacity to adapt to evolving situations, uphold ethical standards, and inspire others via exemplary conduct

establishes a framework for integrating traditional wisdom into modern leadership models.

Savitribai Phule: Leadership Lessons from History

Savitribai Phule is recognised as the progenitor of contemporary Indian feminism. She was a pioneer in the socio-educational revolution that reshaped the Indian landscape in the 19th century. Her contributions to women's education have been significant; she and her husband, Jyotirao Phule, established the inaugural school for girls in Pune in 1848. Rao (1996) emphasises in The Light of Knowledge: Savitribai Phule and the Dawn of Women's Education in India that Savitribai's dedication to education encompassed marginalised people, such as Dalits and lower castes, hence contesting established social hierarchies.

In spite of significant opposition, encompassing social ostracism and physical assaults, Savitribai remained resolute. Her persistence and commitment to advocate for justice demonstrate her role as a transformational leader who altered traditional norms. She initiated a wider movement for empowerment and equality by facilitating access to education.

Resilience, Communication Proficiency, and Leadership in Adverse Societal Norms Savitribai's tenacity was shown in her capacity to continue her objective despite societal antagonism. She encountered verbal harassment and physical intimidation daily while commuting to the school she established. O'Hanlon (1985), in Caste, Conflict, and Ideology, observes that her leadership beyond traditional limits, as she both educated and fostered environments for dialogue, inclusivity, and reform.

Her communication abilities were equally exceptional. In her writings—poems, talks, and letters—Savitribai articulated compelling assertions advocating for equality and education. Her letters serve as primary documents that reveal her deep understanding of societal dynamics and her ability to motivate the oppressed population to act. These abilities are characteristic of modern soft skills frameworks that emphasise empathy, cultural awareness, and the ability to inspire diverse groups.

Linking Savitribai's Contributions to the Advancement of Soft Skills in Modern Education Savitribai's groundbreaking contributions offer essential insights for incorporating soft skills into modern schooling. Her leadership exhibits emotional intelligence, the capacity to engage with marginalised groups, and the audacity to challenge the existing quo—all vital elements of contemporary soft skills courses. Contemporary educators should utilise her example to cultivate inclusive, student-centric methodologies that promote communication, resilience, and ethical leadership. Her biography highlights the significance of flexibility, as she consistently refined her techniques to meet the evolving

demands of society. Savitribai's legacy exemplifies a framework for educators to cultivate essential abilities in pupils, equipping them to manage difficulties and effectuate social change.

Connecting Historical Context with Contemporary Relevance

Analysis of the Soft Skills Exhibited by Sita and Savitribai Phule
Sita and Savitribai Phule, despite originating from distinct eras and backgrounds, exemplify vital soft talents that remain pertinent in contemporary society. Sita's fortitude, emotional acumen, and ethical leadership stem from her dedication to dharma notwithstanding personal adversities. Conversely, Savitribai Phule's leadership, communication abilities, and resolve to confront established conventions while advocating for inclusivity and equality are self-evident. Both individuals exemplify resilience in the face of hardship. Sita's fortitude resided in her personal sacrifices and adherence to principles in the face of hardship. Conversely, Savitribai exhibited perseverance in the public domain by enduring ostracism for the advancement of education and reform. Gupta (2020) asserts that skills such as endurance, emotional management, and ethical grounding are essential for an effective leader who transcends temporal and cultural borders.

Significance of These Skills in Contemporary Contexts

The soft talents Sita and Savitribai Phule demonstrated are essential for empowering women and influencing leadership in modern society. Emotional intelligence, exemplified by Sita's poise and sensitivity, is essential in contemporary workplaces that require collaboration and dispute resolution. Likewise, Savitribai's advocacy and communication abilities correspond with the modern need for compelling and inclusive leadership, particularly in ethnic and varied settings. Feminist leadership theories claim that empathy, a shared vision, and resilience epitomise the exemplary traits of Sita and Savitribai. Articles on feminist leadership frameworks suggest that these abilities are essential for addressing systemic challenges, such as gender inequality, as they enable individuals to lead with integrity and inclusivity.

Instructional Insights to Motivate Contemporary Leaders

The narratives of Sita and Savitribai Phule offer timeless insights for contemporary leaders. Sita demonstrates that leadership grounded in principles and emotional intelligence is essential for addressing personal and professional issues. Conversely, Savitribai's life exemplifies the influence of vision, resilience, and proficient

communication in facilitating societal transformation. Contemporary leaders, especially women, can derive motivation from these individuals to cultivate a leadership approach that encompasses emotional resilience, ethical decision-making, and proficient advocacy. Gupta (2020) asserts that integrating historical insights with modern practices enhances leadership frameworks and offers a culturally pertinent paradigm for promoting equity and empowerment.

Utilisation in Interpersonal Skills Methods for Instilling the Teachings of Sita and Savitribai Phule

Drawing inspiration from Sita's resilience and emotional intelligence, as well as Savitribai Phule's pioneering leadership and activism, soft skills training initiatives can adopt a culturally contextualised methodology to empower individuals. Strategies may encompass:

1. Narrative Techniques and Case Analyses: Utilise narratives from Sita's life to impart lessons about resilience, emotional regulation, and ethical leadership. Utilise Savitribai Phule's journey to motivate decision-making, enhance communication, and develop advocacy abilities. These narratives profoundly resonate, offering relatable instances of surmounting obstacles. Source: UNESCO Reports on Women's Education in South Asia.

2. Role-Playing and Simulations: Prepare role-playing games in which students engage with scenarios requiring empathy, negotiation, and resilience, as exemplified by Sita and Savitribai. This role-playing fosters experience learning in the cultivation of soft skills.

3. Advocacy and Leadership Seminars Inspired by Savitribai's grassroots activity, workshops on advocacy skills, public speaking, and leadership may be organised. The training will be most effective when it empowers women in education, fosters community development, and enhances governance. Source: Bhatnagar, 2019

4. Modules on Emotional Intelligence: Design training courses that emulate Sita's poise and capacity to foster peace under challenging circumstances. Emotional intelligence, fundamental to contemporary leadership, can be developed through mindfulness techniques, reflective activities, and structured dialogues.

Effects on Women's Empowerment in Education and Leadership These teachings can be included in soft skills training programs, significantly enhancing women's empowerment. For example: Programs tailored for educators can utilise

Savitribai's paradigm to promote inclusivity and resilience in pedagogical practices, cultivating conditions conducive to the success of all pupils. Women leaders educated in these concepts may adeptly manoeuvre intricate societal dynamics while upholding ethical integrity and facilitating effective communication. UNESCO reports highlight the essential importance of soft skills in overcoming obstacles for women in South Asia, especially in rural and marginalised areas. Possible Case Studies or Pilot Initiatives Pilot programs may be established to evaluate the effectiveness of incorporating these teachings into soft skills training. Example:

• Case Study 1: A program designed for rural educators utilising Savitribai's lobbying techniques to enhance education for marginalised populations.
• Case Study 2: Leadership training workshops for aspiring women entrepreneurs, integrating Sita's resilience with Savitribai's communication methodologies.

• Case Study 3: Collaborations with NGOs to provide tailored training programs, evaluated based on confidence levels, leadership positions achieved, and societal impact.

Conclusion

The leadership insights from Sita and Savitribai Phule are timeless and increasingly pertinent in contemporary society. Sita embodies resilience, emotional intelligence, and ethical leadership, whereas Savitribai Phule represents the power of education, social transformation, and advocacy against traditional conventions. Both figures offer significant insights into leadership that integrate strength, empathy, and a commitment to change. Integrating these lessons into contemporary education and leadership paradigms will empower women, equipping them with essential soft skills such as resilience, communication, and ethical decision-making, which are crucial for navigating the complexities of today's social and professional environments.

Global leadership narratives could benefit from a more profound contemplation of the intricate Indian philosophical frameworks. Inspiration and guidance for global change models would be enhanced in inclusivity, diversity, and efficacy by drawing upon the profound ideas of figures such as Sita and Savitribai Phule.

References:

1. Bhatnagar, R. (2019). Soft Skills Training and Women Empowerment in India.
2. Forbes, G. (1996). Women in Modern India. Cambridge University Press.
3. Ghosh, S. (2019). The History of Women in India. Penguin India.

4. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam.

5. Goleman, D. (2006). Social Intelligence: The Revolutionary New Science of Human Relationships.

6. Gupta, D. (2020). Indian Women as Leaders: A Historical and Contemporary Perspective.

7. Hofstede, G. (1984). Cultural Dimensions in Leadership and Communication.

8. Jamison, S. (1996). The Ideology of the Ideal Wife: Women in Early Indian Literature. Oxford University Press.

9. Kosambi, M. (1993). Women's Role in India: A Historical Review.

10. O'Hanlon, R. (1985). Caste, Conflict, and Ideology: Mahatma Jotirao Phule and Low Caste Protest in Nineteenth-Century Western India.

11. OpenAI. (2024). ChatGPT (December 31, 2024 version). Retrieved from https://openai.com

12. Pattanaik, D. (2013). Sita: An Illustrated Retelling of the Ramayana.

13. Ramaswamy, V. (1997). Women and Leadership in Indian Epics.

14. Rao, N. (1996). The Light of Knowledge: Savitribai Phule and the Dawn of Women's Education in India.

15. Robles, M. M. (2012). Executive Perceptions of the Top 10 Soft Skills Needed in Today's Workplace. Business Communication Quarterly.

16. UNESCO Reports on Women's Education in South Asia.

17. Valmiki's Ramayana (translated editions).

* * * * * * *

[9]

ગુજરાતમાં મહિલા શ્રમિકો

મંજુલા લક્ષ્મણ[11]

પ્રસ્તાવના

આર્થિક વિકાસના વિવિધ સાધનોમાં માનવ સંસાધન અત્યંત મહત્વનું છે, શિક્ષણ, તાલીમ અને શારીરિક તંદુરસ્તી કાર્યશીલ માનવમૂડીનું સર્જન કરે છે, વિકાસની પ્રક્રિયામાં પુરુષોની સાથે મહિલાઓ પણ ક્રમશ: શ્રેષ્ઠ માનવમૂડી તરીકે કૃષિ, ઉધોગ અને સેવ ક્ષેત્રે યોગદાન આપે છે. જો કે સ્ત્રીઓના સામાજિક દરજ્જાને કારણે શિક્ષણ, તાલિમ, સારા સ્વાસ્થ્ય સુધીની પહોંચ મર્યાદિત બને છે પરિણામે શ્રમ બજારમાં તેની સહભાગિતાનીચી જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે પ્રસ્તુત લેખમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત રાજ્યમાં મહિલાની શ્રમિકની સહભાગિતાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિશ્લેષણ માટે દ્વિતીય માહિતીના સ્ત્રોતો જેમકે, ભારતની વસતિ ગણતરી હેવાલો, ભારતના નિયતકાલિક શ્રમબળના હેવાલો ( ), ભારત સરકારના વિવિધ મંત્રાલયોના અહેવાલો, ગુજરાત સરકારના સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા અને આંકડાકીય અહેવાલો તેમજ અન્ય સંશોધન ગ્રંથો અને અહેવાલોનો આધાર લેવાયો છે. વિશ્લેષણનું વર્ષ 1961થી 2011 સુધીનું છે.

૧૯૬૧માં ગુજરાતની કુલ વસ્તી ૨.૦૬ કરોડ હતી તેમાં પુરુષ વસ્તી ૫૧.૫૪ ટકા અને મહિલા વસ્તી ૪૮.૪૬ ટકા હતી. ૧૯૭૧,૧૯૮૧ અને ૧૯૯૧, ૨૦૦૧ અને ૨૦૧૧ દરમ્યાન પુરુષ વસ્તી સ્ત્રી વસ્તી કરતાં વધુ રહેલ છે (જુઓ આલેખ:૧). સ્ત્રી પુરુષની વસ્તીની અસમાનતા જાતિ ગુણોત્તર દ્વારા જાણી શકાય, અહી કુલ જાતિ ગુણોત્તર કોષ્ટક:૧માં દર્શાવે છે કે, ૧૯૮૧ અપવાદ સિવાય જાતિ ગુણોત્તર ઘટી રહ્યો છે. એટલેકે દર ૧૦૦૦ પુરુષ સંખ્યાએ સ્ત્રી સંખ્યા ચિંતાજનક સ્તરેનીચી છે.

૨૦૧૧ વસ્તી ગણતરી અનુસાર ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસ્તી ૬.૦૪ કરોડ હતી જેમાં મહિલાઓની વસ્તી ૨.૮૯ કરોડ, કુલ વસ્તીમાં ૪૭.૮૯ ટકા હતી. ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કુલ વસ્તી ૩.૪૬કરોડની વસ્તીમાં મહિલાઓ ૪૮.૬૯ ટકા (૧.૬૮કરોડ) જયારે શહેરની કુલ ૨.૫૭ કરોડ વસ્તીમાં મહિલાનું પ્રમાણ ૪૬.૮૧ ટકા (૧.૨૦ કરોડ) હતું (ગુજરાતની સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૧૯). ૨૦૧૧ વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતમાં કુલ જાતિ ગુણોત્તર ૯૪૩ જયારે ગુજરાતમાં ૯૧૯ હતો. ગુજરાત રાજ્યના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૯૪૯ અને શહેરી વિસ્તારમાં ૮૮૦ હતો, તેમાં પણ બાળજાતિ ગુણોત્તર (૦-૬ વર્ષ)ના સંદર્ભે ગુજરાતની નબળી સ્થતિ છે દેશમાં કુલ બાળ જાતિગુણોત્તર ૯૧૮ જયારે ગુજરાતમાં ૮૯૦ હતો (ગુજરાત સરકાર,૨૦૧૯). સામાજિક વ્યવસ્થામાં મહિલાઓને જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને આર્થિક સંસાધનો ઉપર મહિલાઓને પુરુષોની સરખામણીમાં ઓછો પ્રવેશ મળે છે, જેનું પ્રતિબિંબનીચો બાળ જાતિ ગુણોત્તર,નીચું શિક્ષણ, નબળું આરોગ્ય અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંનીચી ભાગીદારીનાં સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

[11] નિયામક સમતા અને વિકાસ સંસ્થાન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

કોષ્ટક:૧. ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં મહિલા વસ્તી અને જાતિ ગુણોત્તર ૧૯૬૧-૨૦૧૧

વર્ષ	પુરુષ સંખ્યા	મહિલા સંખ્યા	કુલ વસ્તી સંખ્યા	જાતિ ગુણોત્તર
૧૯૬૧	૧૦૬૩૩૯૦૨	૯૯૯૯૪૪૮	૨૦૬૩૩૩૫૦	૯૪૦
૧૯૭૧	૧૩૮૦૨૪૯૪	૧૨૮૯૪૯૮૧	૨૬૬૯૭૪૭૫	૯૩૪
૧૯૮૧	૧૭૫૫૨૬૪૦	૧૬૫૩૩૧૫૯	૩૪૦૮૫૭૯૯	૯૪૨
૧૯૯૧	૨૧૩૫૫૨૦૯	૧૯૯૫૪૩૭૩	૪૧૩૦૯૫૮૨	૯૩૪
૨૦૦૧	૨૬૩૮૫૫૭૭	૨૪૨૮૫૪૪૦	૫૦૬૭૧૦૧૭	૯૨૦
૨૦૧૧	૩૧૪૯૧૨૬૦	૨૮૯૪૮૪૩૨	૬૦૪૩૯૬૯૨	૯૧૯

સ્રોત: ગુજરાત આંકડાકીય રૂપરેખા, ૨૦૧૯.

આલેખ:૧.

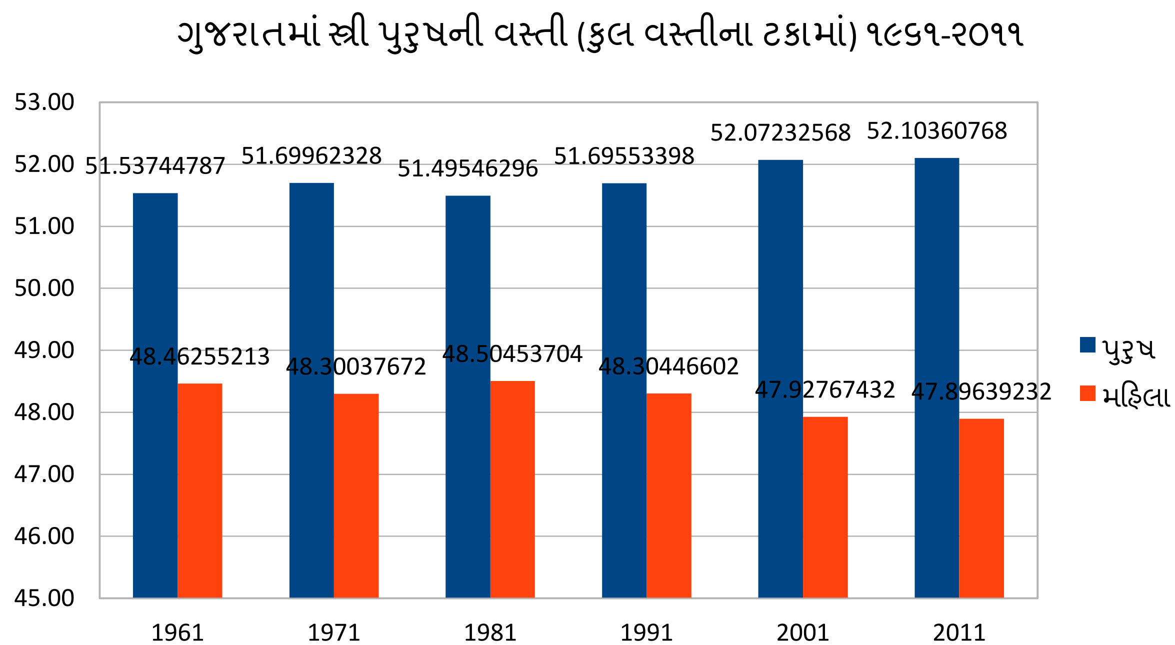

સ્રોત: ગુજરાત આંકડાકીય રૂપરેખા, ૨૦૧૯.

રાજ્યમાં ૧૯૬૧-૨૦૧૧ સુધીમાં વસ્તી ૨.૦૬ કરોડથી વધીને ૬.૦૪ કરોડ થઈ છે, તેની સાથે અર્થતંત્રમાં મહત્વનાં ફેરફારો થયા છે. અર્થતંત્રની વિવિધ ક્ષેત્રોનો વિકાસ થયો છે. જેમકે, ૧૯૬૧માં રાજ્યની ઘરેલું કુલ આવકમાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રનો હિસ્સો ૪૧.૮ ટકા, દ્વિતીય ક્ષેત્રનો ૨૫.૭ ટકા જયારે તૃતીય ક્ષેત્રનો ૩૨.૫ ટકા હિસ્સો હતો, જે ૨૦૧૧માં અનુક્રમે ૨૦.૪ ટકા, ૪૪.૧ ટકા અને ૩૫.૫ ટકા થઈ ગયો છે. કૃષિનો હિસ્સો ઘટ્યો અને દ્વિતીય અને તૃતીય ક્ષેત્રનો હિસ્સો વધ્યો છે (ગુજરાત સરકાર, ૨૦૧૮). આ ઉપરાંત રાજ્યની આવક અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો થયો છે, વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫માં ૨૦૧૧-૧૨ની સ્થિર કિંમતે રાજ્યની માથાદીઠ પેદાશ રુપિયા ૧,૧૧૩૭૦ હતી.

ગ્રામવિસ્તારની સાપેક્ષમાં શહેરી વિસ્તારમાં વિશેષ શૈક્ષણિક કુશળતાં ધરાવતાં ક્ષેત્રોમાં શ્રમિકોનીમાંગ રહે છે, રાજયમાં સાક્ષરતા દર તપાસતા એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, પુરુષોની સાપેક્ષમાં મહિલા સાક્ષરતા દરનીચો રહ્યો છે, જોકે પુરુષ અને મહિલા અને પુરુષ સાક્ષરતા દર વચ્ચેનો તફાવત ઘટી રહ્યો છે. જેમકે, ૧૯૬૧માં રાજ્યમાં કુલ સાક્ષરતા દર ૩૦.૩૫ ટકા હતો જેમાં પુરુષોમાં ૪૧.૧૩ ટકા અને મહિલામાં ખૂબનીચો ૧૯.૧૦ ટકા હતો. ત્યાર બાદના વર્ષોમાં રાજ્યનો સાક્ષરતા દર સતત વધી રહ્યો છે.

૧૯૯૧માં ગુજરાતમાં સાક્ષરતા દર ૬૧.૩ ટકા હતો જેમાં પુરુષનો ૭૩.૧ ટકા અને મહિલાઓનો ૪૮.૬ ટકા હતો, ૨૦૦૧માં તે વધીને અનુક્રમે કુલ સાક્ષરતા દર ૭૦ ટકા થયો જ્યારે પુરુષમાં ૮૦.૫ ટકા અને મહિલામાં ૫૮.૬ ટકા થયો હતો. સામાજિક ક્ષેત્રે શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે, ૨૦૧૧ મુજબ કુલ સાક્ષરતા દર ૭૮.૦૩ ટકા (ગ્રામીણ ૭૧.૭૧ ટકા, શહેરી વિસ્તારમાં ૮૬.૩૧ ટકા) હતો, રાજ્યમાં કુલ પુરુષ સાક્ષરતા દર ૮૬.૮ ટકા અને સ્ત્રી સાક્ષરતા દર ૬૯.૭ ટકા હતો. ગ્રામ વિસ્તારમાં આ તફાવત વધુ છે (પુરુષ ૮૧.૬ ટકા અને સ્ત્રી ૬૧.૪ ટકા) (mospi, ૨૦૧૯). સાક્ષરતાનો જાતિ તફાવત ક્રમશઃ ઘટ્યો છે. જોકે ઊંચી કુશળતા ધરાવતાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં મહિલા સહભાગિતા દ્વારાં રોજગારીને તપાસી શકાય, ભારતમાં માનવ સંસાધન મંત્રાલય દ્વારાં રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચ શિક્ષણની મોજણી ૨૦૧૮ અનુસાર, ૨૦૧૧-૧૨થી ૨૦૧૮-૧૯ દરમ્યાન શિક્ષણમાં જાતિઅનુસાર પ્રવેશ દરમાં ગુજરાતમાં પુરુષની સાપેક્ષમાં મહિલાની ટકાવારીનીચી છે.

કોષ્ટક: ૩. ગુજરાતમાં જાતિઅનુસાર ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર દર્શાવતું કોષ્ટક

	ગુજરાતમાં શિક્ષણમાં કુલ પ્રવેશ દર ૨૦૧૮		
વર્ષ	કુલ	પુરુષ	મહિલા
૨૦૧૮-૧૯	૨૦.૪	૨૨	૧૮.૭
૨૦૧૭-૧૮	૨૦.૧	૨૧.૯	૧૮.૨
૨૦૧૬-૧૭	૨૦.૨	૨૨.૯	૧૭.૩
૨૦૧૫-૧૬	૨૦.૭	૨૨.૯	૧૮.૩
૨૦૧૪-૧૫	૨૦.૦	૨૨.૨	૧૭.૫

૨૦૧૩-૧૪	૧૯.૫	૨૧.૫	૧૭.૨
૨૦૧૨-૧૩	૧૮.૩	૨૦.૨	૧૬.૨
૨૦૧૧-૧૨	૧૬.૫	૧૮.૧	૧૪.૭

સ્રોત: ભારત સરકાર (૨૦૧૯). http://aishe.nic.in/aishe/viewDocument.action?documentId=૨૬૨

રોજગારી માટે માનવમૂડી રોકાણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, શિક્ષણનું સ્તર, વિશિષ્ટ કૌશલ્ય, અને તાલીમ તેમજ શારીરિક ક્ષમતા ઊંચું વળતર આપતી રોજગારીની તકો વિસ્તારે છે. સમગ્ર ભારતના ઉચ્ચ શિક્ષણ હેવાલ ૨૦૧૬ -૧૭ અનુસાર દેશમાં ૨૦૧૪-૧૫માં ઉચ્ચ શિક્ષણનો કુલ પ્રવેશ દર ૨૪.૩ ટકા હતો જેમાં પુરુષોનો ૨૫.૩ અને મહિલાઓનો ૨૩.૨ ટકા હતો.

ભૌતિક સ્તરે રાજ્યમાં મહત્વના ફેરફારો જણાય છે પરંતુ સામાજિક ફેરફારો એટલાં ઝડપી નથી, જેમકે રાજ્યમાં કુલ જાતિ ગુણોત્તર અને બાળ જાતિ ગુણોત્તર (૦-૬ વર્ષ) ઘટી રહ્યો છે, કુલ જાતિગુણોત્તર ૧૯૬૧માં ૯૪૦ હતો જે ઘટીને ૨૦૧૧માં ૯૧૯ થયો છે જયારે બાળ જાતિ ગુણોત્તર ૧૯૬૧માં ૯૫૬ હતો ૨૦૧૧માં ઘટીને ૮૮૦ થઇ ગયો છે, તેમાં પણ શહેરી વિસ્તારમાં આ ઘટાડો ૮૫૨ હતો (ગુજરાત સરકાર, ૨૦૧૮). આ સ્થિત દર્શાવે છે કે પુરુષની સાપેક્ષમાં સ્ત્રીઓને ઓછી પસંદ કરવામાં આવે છે. દેશમાં સામાજિક-ધાર્મિક માળખામાં સ્ત્રીઓને અપાયેલ દ્વિતીય સ્થાનનું પ્રતિબિંબ તેની સામાજિક ભૂમિકામાં,નીચી આર્થિક અને રાજકીય સહ્ભાગિતા દ્વારા જોઈ શકાય છે.

આર્થિક સંસાધનોની પ્રાપ્તિ માત્ર ભૌતિક જીવનસ્તરમાં જ નહિ પરંતુ સામાજિક દરજ્જો અને સુખાકારીમાં પણ વધારો કરે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં મહિલાઓ જોડાશે કે કેમ તે અનેક પરિબળોથી નિર્ધારિત થાય છે. મહિલાનું શિક્ષણનું સ્તર, સામાજિક/સાંસ્કૃતિક નિયમો,કુટુંબની જવાબદારી, કુટુંબની આવક અને યોગ્ય રોજગારીનો સ્રોતના આધારે મહિલા શ્રમ બજારમાં જોડાશે કે નહિ તે નક્કી કરે છે(આયોજન પંચ,૨૦૧૩).'પુરુષ કમાય અને મહિલા ઘર સાચવે' એવુ સરેરાશ ભારતીય માને છે (રવીન્દ્રન,૨૦૧૬), પરિણામે દેશમાં અને ગુજરાત રાજ્યમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓનીનીચી સહભાગિતા જોવા મળે છે. સામાજિક વ્યવસ્થામાં મહિલાની ઘર વ્યવસ્થાપન-બાળ-વૃદ્ધોની સંભાળની જવાબદારી, સામાજિક નિયમો શ્રમ બજારમાં પ્રવેશ માટે અવરોધક બને છે. આ ઉપરાંત જો તે શ્રમ બજારમાં પ્રવેશે તો પણ કામનાં લાંબા કલાકો, માતૃત્ત્વ બાળ ઉછેર અને ઘરવ્યવસ્થાપનની જવાબદારી શ્રમ બજારમાં સાતત્યપૂર્ણ જોડાણ રાખી શકતી નથી. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તો મહિલા ઘર બહાર કામ કરતી નથી અથવા લાયકાત અનુસાર યોગ્ય રોજગારી ન મળવાથી તે શ્રમ બજારમાં જોડાતી નથી.

૧. ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં મહિલા શ્રમિકો

૧.૧. મહિલા શ્રમસહભાગિતા

રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં એવા જ આર્થિક વ્યવહારોની ગણતરી થાય છે જેનો આર્થિક વિનિમય થયો હોય, જેમકે વ્યક્તિ ખેતમજૂરી કરે, કારખાનામાંનોકરી કરે કે રસોઈનું કામ કરે તેના બદલામાં નિયત સમયે વેતન ચૂકવાતું હોય તેને આર્થિક વિનિમય કહેવાય. મહિલાઓની શ્રમિક તરીકે રાષ્ટ્રીય આવકમાં એવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ જ થશે જેમાં કામના બદલામાં વેતન-પગાર ચૂકવાતું હોય. દેશની રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં મહિલાઓ દ્વારા કુટુંબ માટે થતી વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓના મૂલ્યનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી, મહિલા ઘરે ઘરસંબંધિત વિવિધ કામો જેમકે કપડાંધોવાં, રસોઈ, સાફસફાઈ, બાળઉછેર, બિમાર, વડીલોની સંભાળ, ઘર વ્યવસ્થાપન સંબંધિત કામગીરીની ગણતરી થતી નથી. વાસ્તવમાં કુટુંબમાં મહિલાનાં યોગદાનને કારણે સભ્યોની કાર્યક્ષમતા, માનવમૂડી રોકાણ અને કુટુંબની આર્થિક-માનસિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે. ભારતમાં મહિલાઓ 'ઘર સાચવે'ની માનસિકતા જોવા મળે છે,પરિણામે શ્રમ બજારમાં મહિલાની આર્થિક સહભાગિતાનીચી જોવા મળે છે, મહિલાઓ તેનાં કુટુંબ માટે જે બિનવળતરની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેનો સમાવેશ રોજગારીમાં કરવામાં આવતો નથી, પરિણામે મહિલા શ્રમશક્તિનું સાચું ચિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી (લક્ષ્મણ, ૨૦૧૯). હિરવે (૧૯૯૯)નાં મતે, મહિલાઓ કુટુંબમાં સ્વ-રોજગારીમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિ કરે છે જેનું વ્યવસ્થિત માપન થતું નથી, દેશમાં અત્યારની રોજગારી માટેની પદ્ધતિમાં મહિલાઓની વેતન વિનાની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી.

ભારતમાં મહિલા શ્રમિકની સહભાગિતા પ્રથમ તપાસીએ, દેશમાં ૧૫ વર્ષથી વધુ વયજૂથ ધરાવતાં શ્રમિકોની કુલ રોજગારીનાં (UPS) માપદંડે પુરુષ અને મહિલા શ્રમિકોનો કુલ શ્રમસહભાગિતાનો દર (LFPR) ૫૨.૫ ટકા હતો જેમાં પુરુષોનો ૭૪.૪ ટકા અને મહિલાઓનો ૨૫.૮ ટકા હતો (NSS,૨૦૧૨). પુરુષોના અને મહિલાઓના સહભાગિતા દર વચ્ચે ૪૮.૬ ટકા જેટલો તફાવત છે. સમગ્ર દેશના ગ્રામ વિસ્તારમાં મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ (UPS) માપદંડ આધારે મહિલાઓનો ૨૬.૭ ટકા અને પુરુષોનો ૭૭.૩ ટકા, જયારે શહેરમાં મહિલાઓનો ૧૬.૨ અને પુરુષોનો ૬૯.૧ ટકા શ્રમશક્તિ સહભાગિતા દર હતો તેમજ સીમાંત રોજગારીના સંદર્ભે કુલ સહભાગિતા દર ૫૨.૪ ટકા હતો જેમાં પુરુષોનો ૭૫.૫ ટકા અને મહિલાઓનો ૨૭.૪ ટકા છે (5thEUR,૨૦૧૬). આમ આ વિગતો ઉપરથી કહી શકાય કે, મુખ્ય રોજગારી કે સીમાંત રોજગારી મેળવતા કુલ શ્રમિકોમાં મહિલા શ્રમિકોની સહભાગિતાનીચી છે.

ગુજરાતમાં મહિલા શ્રમિકનો સહભાગિતા દર ૧૯૬૧માં ૨૭.૯ ટકા, ૧૯૭૧માં ૧૦.૩ ટકા, ૧૯૮૧માં વધીને ૨૦.૭ ટકા ૧૯૯૧માં ૨૬ ટકા, ૨૦૦૧માં ૨૭.૯ ટકા જ્યારે ૨૦૧૧માં ઘટીને ૨૩.૪ ટકા થયો હતો (શ્રમ આયોગ, ભારત સરકાર, ૨૦૧૨-૧૩). દેશમાં રાષ્ટ્રીય નિદર્શ મોજણી (National Sample Survey Organisation) દ્વારા ૨૦૧૨-૧૩, ૨૦૧૩-૧૪ અને ૨૦૧૫-૧૬માં શ્રમિકોની મોજણી કરવામાં આવી હતી. તે અનુસાર ગુજરાત રાજયમાં ૧૫ વર્ષથી વધુ વય ધરાવતી કુલ મહિલા શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર ૧૬.૪ ટકા, ૨૪.૫ ટકા અને ૧૯.૯ ટકા હતો (ભારત શ્રમ અને રોજગાર વિભાગ,૨૦૧૮). દેશની જેમ ગુજરાત રાજ્યમાં પણ પુરુષની સાપેક્ષમાં મહિલાઓ શ્રમ બજારમાંનીચું જોડાણ ધરાવે છે (જુઓ કોષ્ટક:૨ અને આલેખ:૨).

કોષ્ટક:૨માં ૧૯૬૧થી ૨૦૧૧ના સમયગાળામાં મહિલાઓની શ્રમ સહભાગિતા દર્શાવવામાં આવી છે. જેમાં મુખ્ય, સીમાંત, કુલ શ્રમિકો અને કામ નહિ કરનારા એમ વિભાજીત કરવામાં આવ્ય છે. ૧૯૬૧માં ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં કુલ વસ્તીમાં ૪૧.૧ ટકા કુલ શ્રમિકો હતા જયારે ૫૮.૯ ટકા કામ નહિ કરનારા હતાં. આજ વર્ષમાં કુલ મહિલાની વસ્તીમાં ૨૭.૯ ટકા શ્રમિક હતી જયારે ૭૨.૧ ટકા કામ સાથે જોડાયેલી ન હતી. ૧૯૭૧માં મહિલા શ્રમિકમાં મોટો ઘટાડો જણાય છે, ત્યારબાદના વર્ષોમાં કામ કરતી શ્રમિક મહિલા અનુક્રમે ૨૭.૭ ટકાથી ૨૦.૭ ટકા વચ્ચે જણાય છે.

કોષ્ટક: ૨. ગુજરાતમાં મહિલા શ્રમિકની સહભાગિતા (મુખ્ય,સીમાંત, કુલ શ્રમિકો અને કામ નહિ કરનારા ૧૯૬૧-૨૦૧૧

વર્ષ	મુખ્ય શ્રમિકો		સીમાંત કામ કરનારા		કુલ શ્રમિકો		કામ નહિ કરનારા	
	કુલ શ્રમિકો	મહિલા	કુલ શ્રમિકો	મહિલા	કુલ શ્રમિકો	મહિલા	કુલ	મહિલા
૧૯૬૧	૪૧.૧	૨૭.૯	-	-	૪૧.૧	૨૭.૯	૫૮.૯	૭૨.૧
૧૯૭૧	૩૧.૫	૧૦.૩	-	-	૩૧.૫	૧૦.૩	૬૮.૬	૮૯.૭
૧૯૮૧	૩૨.૨	૧૧.૦	૫.૦	૯.૬	૩૭.૩	૨૦.૭	૬૨.૭	૭૯.૩
૧૯૯૧	૩૪.૧	૧૩.૭	૬.૧	૧૨.૨	૪૦.૨	૨૬.૦	૫૯.૮	૭૪.૦
૨૦૦૧	૩૩.૬	૧૪.૬	૮.૩	૧૩.૩	૪૧.૯	૨૭.૯	૫૮.૧	૭૨.૧
૨૦૧૧	૩૩.૭	૧૩.૧	૭.૩	૧૦.૩	૪૧.૦	૨૩.૪	૫૯.૦	૭૬.૬

સ્રોત: ગુજરાતની આંકડાકીય રૂપરેખા ૨૦૧૫.

આલેખ:૨

ગુજરાતમાં મહિલા શ્રમસહભાગિતા (મુખ્યઅને સીમાંતરોજગારી) ૧૯૬૧-૨૦૧૧

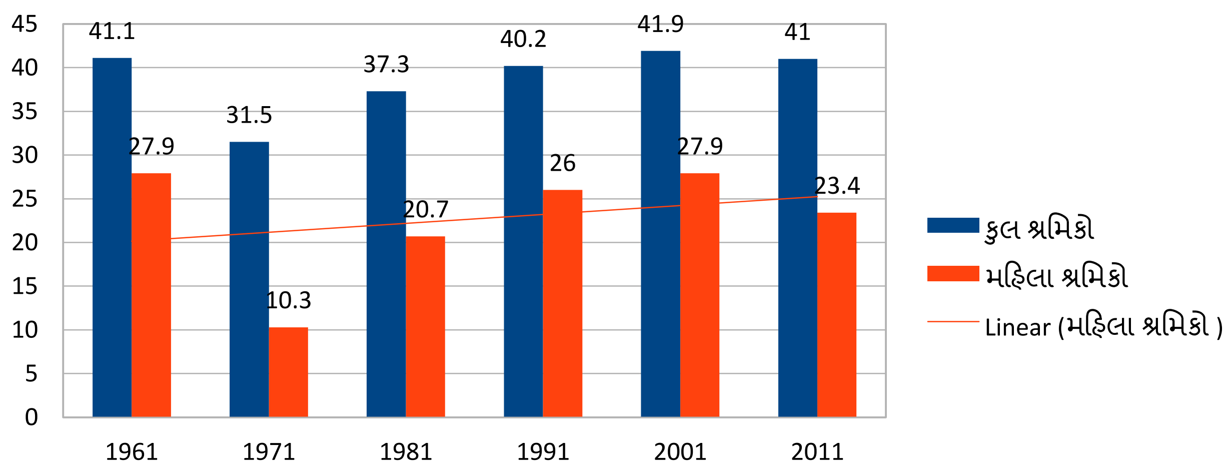

સ્રોત: Statistical Abstract of Gujarat 2015.

ગ્રામ વિસ્તારમાં મહિલા શ્રમ સહભાગિતા વધુ જોવા મળે છે, ગ્રામ વિસ્તારમાં કૃષિ અને સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓ પુરુષની સમકક્ષ રોજગારી મેળવતી હોય છે, ખાસ કરીને કૃષિ અને પશુપાલન ક્ષેત્રે. ગ્રામવિસ્તારની સાપેક્ષમાં શહેરી વિસ્તારમાં મહિલા શ્રમ સહભાગિતા મહત્વપૂર્ણ રીતેનીચો છે, ૨૦૦૧ અને ૨૦૧૧માં અનુક્રમે તે ૧૨.૬ અને ૧૧.૪ ટકા હતો. શહેરી ક્ષેત્રમાં મહિલાઓએ ઘરની બહાર અને દૂર રોજગારી માટે જવું પડતું હોય છે, રોજગારી મેળવવા માટે શિક્ષણનું સ્તર અને કૌશલ્ય પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, તેમજ સામાજિક કારણ પણનીચા શ્રમ સહભાગિતા માટે જવાબદાર હોઈ શકે (જુઓ કોષ્ટક:- ૩).

કોષ્ટક : ૩. ગુજરાતમાં વિસ્તાર આધારિત મહિલા શ્રમ સહભાગિતા ૨૦૦૧-૨૦૧૧

વિગત	૨૦૦૧**			૨૦૧૧*		
	ગ્રામીણ	શહેરી	કુલ	ગ્રામીણ	શહેરી	કુલ
મહિલા	૪૩.૬	૧૨.૬	૨૭.૯	૩૨.૦	૧૧.૪	૨૩.૩૮
પુરુષ	૫૩.૯	૫૨.૪	૫૩.૩	૫૭.૧	૫૭.૧૮	૫૭.૧૬
કુલ	૪૮.૯	૩૩.૮	૪૨.૫	૪૪.૯	૩૫.૭૩	૪૦.૯૮

સ્રોત: **ભારત સરકાર (૨૦૧૩) ભારતમાં મહિલા શ્રમિકોની આંકડાકીય માહિતી,૨૦૦૭ -૮ ટેબલ; ૧.૨ ૨૦૧૨-૧૩

* Women and Men In India, ૨૦૧૪.

રોજગારીના બે સ્વરૂપો છે એક મુખ્ય રોજગારી અને બીજી સીમાંત રોજગારી, મુખ્ય રોજગારી એટલે શ્રમિક એક વર્ષના સમયગાળામાં છ મહિના (૧૮૩ દિવસથી વધુ)થી વધુ સમયગાળા દરમ્યાન જે પ્રવૃત્તિ દ્વારા રોજગારી મેળવતા હોય તે તેની મુખ્ય રોજગારી ગણાશે, જ્યારે શ્રમિક વર્ષ દરમ્યાન છ મહિનાથી ૧૮૩ દિવસથી ઓછાં) ઓછાં દિવસો જે પ્રવૃત્તિમાં રોજગારી મેળવશે તે તેની સીમાંત રોજગારીનો સ્રોત ગણાશે (વસ્તી ગણતરી, ૨૦૧૧). ૨૦૧૧માં ગુજરાતમાં કુલ કામ કરનારા (મુખ્ય અને સીમાંત રોજગારી મેળવનારા) ૨.૪૭ કરોડ હતા તેમાં ૧.૮૦કરોડ પુરુષો અને ૬.૭૬ લાખ મહિલા શ્રમિકો હતા. કુલ કામ કરનારામાંથી ૭૨.૬૮ ટકા પુરુષો અને ૨૭.૩૨ ટકા મહિલા શ્રમિકો હતા. પુરુષ શ્રમિકોનું પ્રમાણ મહિલા શ્રમિકોની સાપેક્ષમાં ત્રણ ગણું વધુ છે. ગુજરાતમાં મુખ્ય અને સીમાંત રોજગારી સાથે જોડાયેલ લિંગઆધારિત શ્રમિકોની ટકાવારી દર્શાવતો આલેખ-૩ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મુખ્ય રોજગારી મેળવતા શ્રમિકોમાં પુરુષ શ્રમિકની સાપેક્ષમાં મહિલા શ્રમિકોની સહભાગિતાનો દર ઘણોનીચો છે. પુરુષ શ્રમિકોનો મોટો ભાગ મુખ્ય રોજગારી સાથે જ્યારે ખૂબ નાનો ભાગ સીમાંત પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલ છે. જ્યારે મહિલા શ્રમિકો સીમાંત રોજગારી સાથે વધુ જોડાયેલાં છે.

આલેખ:૩

ગુજરાતમાં જાતિઅનુસાર કુલ કામ કરનારા (મુખ્ય+સીમાંત), ૨૦૧૧

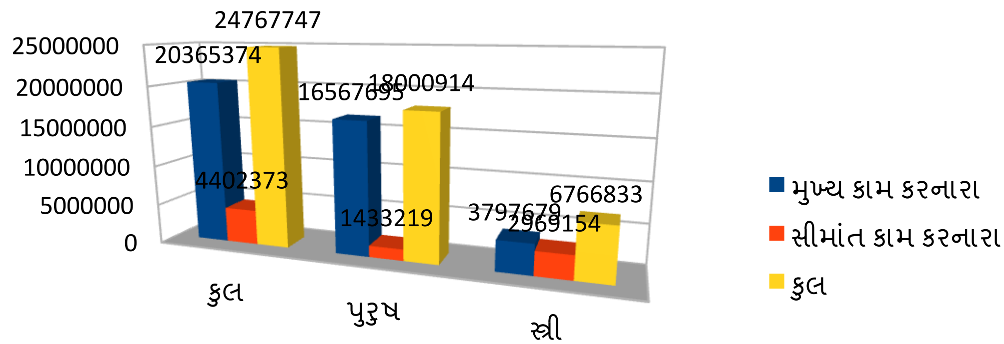

સ્રોત: ગુજરાતની સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા,૨૦૧૯

ગુજરાત ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ કરતું રાજ્ય છે (ગુજરાત સરકાર, ૨૦૧૯). જેમાં પુરુષની સાપેક્ષમાં મહિલાઓનું શ્રમ બજારમાં જોડાણ ઓછું છે. તેટલુજ નહીં પરંતુ ક્રમશ; મહિલા શ્રમ સહભાગીદારીમાં ઘટાડો પણ થઈ રહ્યો છે. ૧૯૯૧માં રાજયમાં મહિલા શ્રમ સહભાગીદારી ૨૬ ટકા હતી જે ૨૦૧૧માં ઘટીને ૨૪૩.૪ ટકા નોંધાઈ છે (ભારત સરકાર, ૨૦૧૩).

૧.૨. વિવિધ આર્થિક ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓની સહભાગિતા

પ્રથમ વિભાગમાં ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં મહિલા શ્રમિકોની સહભાગિતા, વિસ્તાર પ્રમાણે અને પ્રવૃત્તિના આધારે તપાસી. હવે એ તપાસીશું કે મહિલા શ્રમિકો કયા ક્ષેત્રો સાથે જોડાયેલી છે, એટલે કે રાજ્યમાં મહિલાઓમાંથી કેટલી ખેડૂત, ખેતમજૂર, ગૃહઉદ્યોગ અને અન્ય પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલી છે, જુઓ કોષ્ટક:૩.

કોષ્ટક : ૩. ગુજરાતમાં વિવિધ સ્વરૂપમાં મહિલા શ્રમ સહભાગિતા દર (કુલ કામદારોના ટકામાં)

વિગત	૧૯૮૧@			૧૯૯૧@			૨૦૦૧*			૨૦૧૧*		
	મહિલા	પુરુષ	કુલ	મહિલા	પુરુષ	કુલ	મહિલા	પુરુષ	કુલ	મહિલા	પુરુષ	કુલ
ખેડૂતો	૩૦.૦૨	૩૮.૯૪	૩૭.૪૬	૩૦.૮૪	૩૪.૧૨	૩૩.૪૬	૨૭.૯૭	૨૬.૯૯	૨૭.૩૦	૧૭.૭૮	૨૩.૫૮	૨૧.૯૯
ખેતમજૂર	૪૮.૦૮	૧૭.૫૯	૨૨.૬૬	૪૪.૩૮	૧૭.૬૨	૨૨.૯૮	૩૯.૧૩	૧૭.૩૪	૨૪.૨૮	૪૭.૧૪	૨૦.૨૭	૨૭.૬૧

ગૃહઉદ્યોગ	૨.૪૮	૨.૪૩	૨.૪૩	૨.૫૫	૨.૦૯	૨.૧૮	૨.૭૪	૧.૬૮	૨.૦૨	૧.૯૭	૧.૧૭	૧.૩૯
અન્ય શ્રમિકો	૧૯.૪૨	૪૧.૦૪	૩૭.૪૫	૨૨.૨૩	૪૬.૧૭	૪૧.૩૮	૩૦.૧૬	૫૪.૦૦	૪૬.૪૦	૩૩.૧૧	૫૪.૯૮	૪૯.૦૦

સ્રોત: @ ભારતની વસ્તી ગણતરી,૧૯૯૧.શ્રમિકો અને તેની વહેંચણી.ભાગ-૩, ૧૯૯૧.

*ભારતમાં મહિલા શ્રમિકોની આંકડાકીય માહિતી,૨૦૦૭ -૮, ટેબલ; ૧.૨ ૨૦૧૨-૧૩

નોંધ: શ્રમિકોમાં મુખ્ય અને સીમાંત શ્રમિકોનો સમાવેશ થયો છે.

૧૯૮૧માં કુલ મહિલા શ્રમિકોમાંથી મહત્તમ ખેતમજૂરી (૪૮.૦૮) સાથે જોડાયેલ હતા, બીજાક્રમે કૃષિ અને ત્રીજા ક્રમે અન્ય ક્ષેત્ર હતું. ૧૯૮૧માં મહિલા ખેડૂત ૩૦.૦૨ ટકા હતી ૨૦૧૧માં ઘટીને ૧૭.૭૮ ટકા થઇ. ૧૯૮૧મ ખેતમજૂર મહિલા શ્રમિકોમાં ૧૯૯૧ અને ૨૦૦૧માં થોડો ઘટાડો થયો પરંતુ ૨૦૧૧માં ફરી વધારો થયો છે (૪૭.૧૪ ટકા). ગુજરાતમાં ગૃહઉદ્યોગ સાથે અત્યંત ઓછાં શ્રમિકો રોજગારી મેળવે છે, ૧૯૮૧માં આ ક્ષેત્રમાં ૨.૪૮ ટકા મહિલા શ્રમિકો હતા જે ૨૦૧૧માં ઘટીને ૧.૯૭ ટકા થયાં હતા. આમ ૧૯૮૧ અને ૨૦૧૧ની સરખામણી કરીએ તો કહી શકાય કે, મહિલા ખેડૂતો ઘટ્યાં (૩૦.૦૨ ટકાથી ૧૭.૭૮ ટકા) અને ખેતમજૂરીનું પ્રમાણ (૪૮.૦૮ ટકાથી ૪૭.૧૪ ટકા) યથાવત છે.

આલેખ: ૪.

ગુજરાતમાં મહિલા અને પુરુષ ખેતમજૂરો (કુલ શ્રમિકોનાં ટકામાં)૧૯૬૧-૨૦૧૧

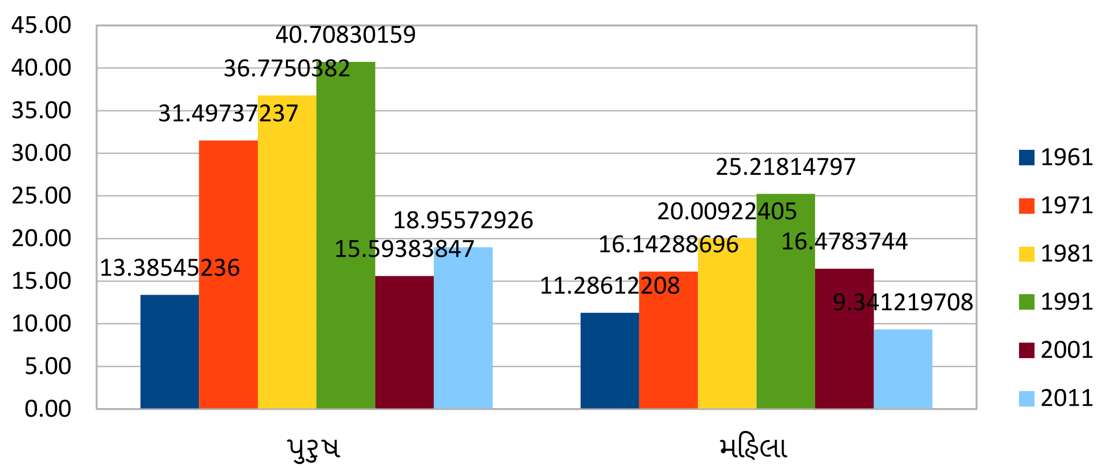

સ્રોત: Statistical Abstract of Gujarat State,2015.

આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠન ના મતે, ગુજરાતના ગ્રામ વિસ્તારમાં મહિલા શ્રમિક-વસ્તી ગુણોત્તર ૨૭.૮ એ ભારતના મહિલા શ્રમિક-વસ્તી ગુણોત્તર કરતાં થોડો વધુ છે, પરંતુ ગુજરાતના શહેરી વિસ્તારમાં કામની વય ધરાવતી કુલ મહિલા શ્રમ શક્તિમાંથી માત્ર ૧૩. ૩ ટકા મહિલાઓ રોજગારી સાથે જોડાયેલી છે. આ ગુણોત્તર ભારતના સંદર્ભેનીચો છે (ILO,૨૦૧૬).

દેશમાં રાષ્ટ્રીય રોજગારી બેરોજગારીનો હેવાલમાં સમગ્ર દેશમાં કામ કરનારાંની આર્થિક તપાસ કરવામાં આવે છે. ૨૦૧૧-૧૨માં રાષ્ટ્રીય નિદર્શ તપાસ રાઉન્ડ દ્વારાં પુરુષ મહિલા શ્રમિકોની વિવિધ ક્ષેત્રો જેમકે સ્વ-રોજગારી, નિયત વેતન આપતા ક્ષેત્રો, છૂટક મજૂરી અને વેતન આપતા ક્ષેત્રોને ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારમાં રોજગારીની સ્થિતિ કોષ્ટક-૪માં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોષ્ટક: ૪. ગુજરાતમાં રોજગારની સ્થિતિ અને જાતિ અનુસાર કામદારો ટકામાં ૨૦૧૧-૧૨

રાજ્ય દેશ	ગ્રામ						શહેર					
	સ્વ-રોજગારી સાથે જોડાયેલા		નિયત વેતન રોજગારી મેળવતાં		છૂટક રોજગારી મેળવતાં		સ્વ-રોજગારી સાથે જોડાયેલા		નિયત વેતન રોજગારી મેળવતાં		છૂટક રોજગારી મેળવતાં	
	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ
ગુજરાત	૫૮.૬	૫૬.૬	૫.૦	૧૨.૫	૩૬.૭	૩૧.૧	૪૮.૧	૪૦.૩	૩૬.૮	૫૧.૯	૧૫.૦	૭.૮
દેશ	૫૯.૩	૫૪.૫	૫.૬	૧૦.૦	૩૫.૧	૩૫.૫	૪૨.૮	૪૧.૭	૪૨.૮	૪૩.૪	૧૪.૩	૧૯.૯

સ્રોત: National Sample Survey Office, ૬૮th Round, July૨૦૧૧-June ૨૦૧૨.

નોંધ: કુલ વસ્તીમાં શ્રમશક્તિની ટકાવારી

રાજ્યમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પૈકી સ્વ-રોજગારી, નિયત વેતન અને છૂટક મજૂરીની સાથે જોડાયેલ મહિલા શ્રમિકોની વિગત ગ્રામ અને શહેર વિસ્તારમાં દર્શાવેલ છે, જેમાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે,

- દેશ અને રાજયમાં ગ્રામ વિસ્તારમાં સ્વ-રોજગારી સાથે જોડાયેલા પુરુષ અને મહિલા શ્રમિકો વચ્ચે મોટું અંતર નથી કારણકે ગ્રામ વિસ્તારમાં કૃષિક્ષેત્રમાં સ્વ-રોજગારી મેળવનારા વધારે છે. પશુપાલન ક્ષેત્રમાં મહિલા આધારિત ક્ષેત્ર છે. આથી સ્વ-રોજગારી સાથે જોડાયેલ શ્રમિકોમાં મહિલા અને પુરુષ શ્રમિક કરતાં મહિલા શ્રમિકો વધારે છે.
- પરંતુ નિયત વેતન-પગાર મેળવતા શ્રમિકો તરીકે ગુજરાત અને દેશના ગ્રામ વિસ્તારમાં મહિલાઓની ટકાવારી ખુબનીચી છે. દેશ અને રાજ્યના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં નિયત વેતન

મેળવતાં પુરુષ શ્રમિકોની સાપેક્ષમાં મહિલાઓ અનુક્રમે ૮.૫ અને ૫.૬નો તફાવત છે પરંતુ શહેરમાં વિશેષ કરીને ગુજરાતમાં પુરુષોની સાપેક્ષમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ ઘણુંનીચું છે.

⓾ દેશમાં છૂટક રોજગારી મેળવતાં પુરુષ અને મહિલા શ્રમિકો દેશમાં વચ્ચે ગ્રામ વિસ્તારમાં તફાવત નથી પરંતુ શહેરમાં તફાવત (૫.૬) છે પરંતુ ગુજરાતમાં ગ્રામ અને શહેરમાં તફાવત દેશ કરતાં વધારે છે.

૩. ગુજરાતમાં મહિલા શ્રમિકોને પ્રાપ્ત થતાં વેતન

ભારતમાં ૯૯ ટકા ખાનગી એકમો અસંગઠિત ક્ષેત્ર હેઠળના છે, આ ક્ષેત્રો શ્રમ કાયદા અને સામાજિક સલામતીના કાયદાઓનું પાલન કરતા નથી. ઓક્ષફામ(૨૦૧૮)ના હેવાલ અનુસાર, ભારતમાં શ્રમિકોના કાર્યસ્થળે અધિકારોની નબળી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે વિશેષ કરીને મહિલા શ્રમિકોની બાબતમાં, મહિલાઓની મોટાભાગની શ્રમશક્તિ કૃષિ અને અસંગઠિત ક્ષેત્રો સાથે જોડાયેલી છે, મહિલા અધિકારોનું રક્ષણ કરે તેવા શ્રમસંગઠનો કે અન્ય સંગઠનો ખૂબ ઓછાં જોવા મળે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠનના વેતન હેવાલ (૨૦૧૮)અનુસાર, દેશમાંનીચા વેતનો અને વેતન અસમાનતાની ગંભીર સ્થિતિ જોતાં સારા કાર્યસ્થળ અને સમાવેશી વૃધ્ધિ સામે મોટો પડકાર છે, કારણકે વેતનની અસમાનતા ખૂબ ઉંચી છે. અનૌપચારિક (અસંગઠિત) ક્ષેત્રમાં મહિલાઓના સરેરાશ વેતનો પુરુષોની સાપેક્ષમાં ઝડપથી વધ્યાં છે. આનો અર્થ એમ થયો કે અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં વધુ મહિલા શ્રમિકો જોડાઈ રહી છે.

મહત્તમ મહિલા શ્રમિકો અસંગઠિત ક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવે છે, જ્યાંનીચા વેતન સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. ગ્રામીણ કે શહેરી વિસ્તાર, શિક્ષણના સંદર્ભે પણ નિયત વેતન મેળવતાં પુરુષ શ્રમિકોની સાપેક્ષમાં મહિલા શ્રમિકોનેનીચા વેતનો ચૂકવવામાં આવે છે. મહિલા શ્રમબજારમાં પ્રવેશે છે તેઓની સાથે ચોક્કસ વ્યવસાયોમાં અતિભીડની સ્થિતિના કારણેનીચા વેતનો, નિયોજકનો પૂર્વગ્રહ ચોક્કસ વ્યવસાયમાં પ્રવેશ અટકાવે છે અથવા પુરુષ શ્રમિકની તુલનામાંનીચા વેતનો પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦૦૫-૬ અને ૨૦૦૯-૧૦ દરમ્યાન મહિલાઓને પ્રાપ્ત થતાં વેતન અંગે ઈન્દિરા હિરવે (૨૦૧૪)નાં અભ્યાસ આધારે જણાવે છે કે, ગ્રામ કે શહેરી વિસ્તાર, સંગઠિત કે અસંગઠીત ક્ષેત્રમાં મહિલા શ્રમિકોને પુરુષ શ્રમિકોની સાપેક્ષમાંનીચાં વેતન પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦૦૯-૧૦માં નિયત વેતન મેળવતા ગ્રામ વિસ્તારમાં પુરુષ શ્રમિકોના સરેરાશ વેતન રૂ.૧૮૭ જ્યારે મહિલા શ્રમિકોના સરેરાશ વેતન રૂ. ૧૭૮.૧ હતાં, તેવી જ રીતે આજ વર્ષમાં પુરુષ શ્રમિકના સરેરાશ છૂટક વેતન રૂ. ૮૭.૩ જ્યારે મહિલા શ્રમિકોનાં રૂ. ૭૧ હતાં. શહેરી વિસ્તારમાં પણ મહિલા અને પુરુષ શ્રમિકોનાં નિયત વેતન કે છૂટક વેતન પુરુષ શ્રમિકની સાપેક્ષમાં મહિલા શ્રમિકોનાં વેતનનીચાં છે (જુઓ પરિશિષ્ટ : ૨).

આર્થિક ઉદારીકરણ બાદના તબક્કામાં ખાનગી ક્ષેત્રનો વિકાસ ઝડપી થયો આથી, શ્રમબજારમાં માઇલા અને પુરુષ શ્રમિકોના વેતન વચ્ચે તફાવત ઘટશે એ ધારણા સાચી પડી નથી ૨૦૦૫થી ૨૦૦૯-૧૦ સુધીના સમયગાળામાં વેતનની વિગત તપાસતા જણાયું કે, પ્રતિ શ્રમિકે દૈનિક વેતન/પગારની સ્થિતિ આ મુજબ હતી. મહિલા શ્રમિકનાં ૨૦૦૫-૦૬થી ૨૦૦૯-૧૦ના ગાળામાં પ્રતિ શ્રમિકે દૈનિક વેતન પુરુષ શ્રમિક કરતાંનીચા જ હતાં, તેમજ પુરુષ શ્રમિકની સાપેક્ષમાં મહિલા શ્રમિકના વેતનમાં ખૂબ ઓછો વધારો નોંધાયો છે.

આલેખ: ૫

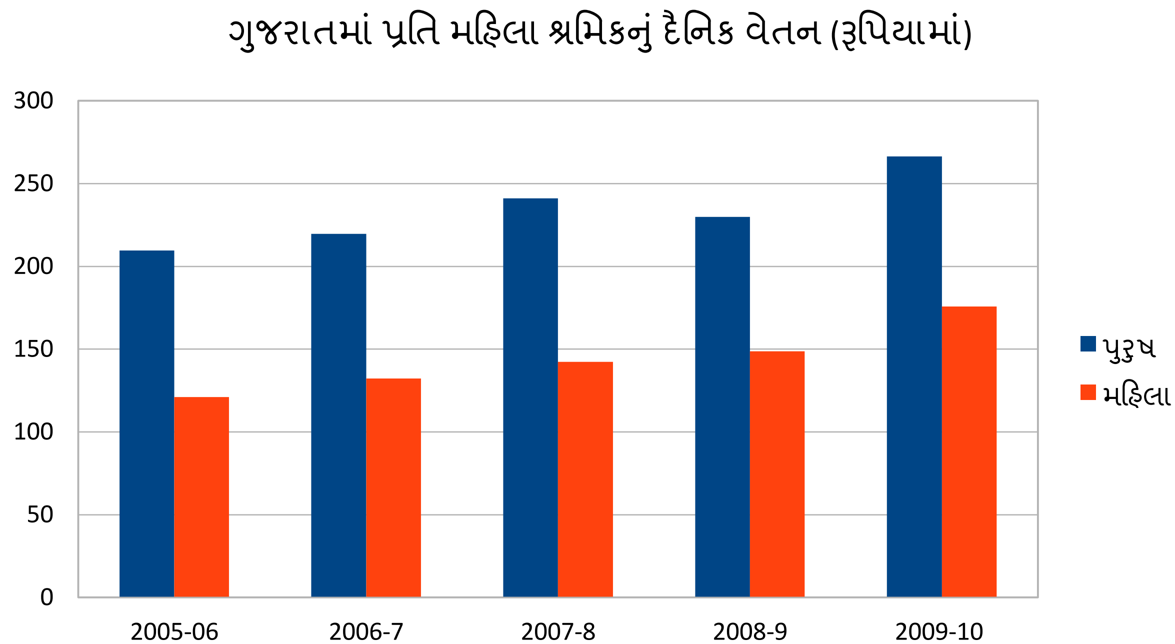

સ્રોત: Statistical Profile of Women Labour,૨૦૧૨-૧૩.

દેશ અને રાજ્યમાં મહિલા નિયોજકો ખૂબ ઓછાં જોવા મળે છે, ગુજરાત છઠ્ઠી આર્થિક ગણતરી (૨૦૧૨) મુજબ દેશમાં મહિલા નિયોજકોવાળા કુલ ૮,૦૫૦,૮૧૯ હતાં, તેમાંના ૬૫.૧૨ ગ્રામીણ અને ૩૪.૮૮ ટકા શહેરી વિસ્તારમાં હતા. દેશમાં મહિલાનિયોજકમાં ટોચનાં પાંચ રાજ્યોમાં તમિલનાડું(૧૩.૫૧%); કેરળ (૧૧.૩૫%) આંધ્રપ્રદેશ (૧૦.૫૬%); પશ્ચિમ બંગાળ (૧૦.૩૩%) મહારાષ્ટ્રનો (૮.૨૫ %) સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં કુલ એકમો પૈકી મહિલા નિયોજકોવાળા ૫૨૮૬૨૩ એકમો હતા તે કુલ એકમોના ૬.૫૭ ટકા થાય છે.

૧.૩. ન નોંધાયેલી રોજગારી અને આવક

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય નિદર્શ મોજણીના રોજગારી અને બેરોજગારીની મોજણીમાં મહિલા કુટુંબ માટે જે કામો કરે છે તેનો શ્રમશક્તિમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી, ખોરાક તૈયાર કરવો, બળતણ, ઘાસચારો લાવવો, કપડાં ધોવા વગેરે રોજિંદી ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓની જો ગણતરી કરવામાં આવે તો ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઘરકામની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં કાર્ય કરતી (૧૫-૫૯ વર્ષની વયજૂથની) મહિલાઓની આર્થિક સહભાગિતા વધી જાય છે. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ની ૫૫ ટકાની સાપેક્ષમાં વધીને ૨૦૧૧-૧૨માં ૬૨ ટકા થઈ જાય (રાવલ અને શાહ,૨૦૧૪). ગ્રામ અને શહેરી વિસ્તારમાં મહિલાઓનો શ્રમ સહભાગિતા દર કુલ કામ કરી શકે તેવી મહિલા શ્રમ શક્તિના(૧૫ વર્ષથી વધુ વયજૂથની) માત્ર ચોથો ભાગ દેખીતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી રોજગારી મેળવે છે જે આર્થિક વળતર પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થતંત્રમાં મહિલા પરિવાર, બાળ-વડીલોની સંભાળ, સામાજિક જવાબદારીઓ, કુટુંબની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગિતા વગેરે નોંધપાત્ર

સહભાગિતા છે, પરંતુ તેનું પ્રત્યક્ષ આર્થિક વળતર પ્રાપ્ત થતું નથી આથી અર્થતંત્રમાં તેના યોગદાનની ગણતરી થતી નથી પરંતુ ઔપચારિક આર્થિક ક્ષેત્રો જેમાં કામના બદલામાં નાણાકિય અથવા બિનનાણાકીય વળતર પ્રાપ્ત થતું હોય તેમાં સહભાગીદારીનીચી જોવા મળે છે. ભેદભાવ એ વંચિતતા સૂચવે છે, જે શ્રમબજારમાં સક્રિય અથવા નિષ્ક્રિય રૂપે જોવા મળે છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાત રાજ્યમાં મહિલા શ્રમિકોની શ્રમ બજારમાં સહભાગીદારી પુરુષોની સાપેક્ષમાંનીચી છે. મહિલા શ્રમિકોની સહ્ભાગીદારીને અનેક પરિબળો પ્રભાવિત કરે છે જેમકે, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા અને તેમાં મહિલાઓની ભૂમિકા, કુટુંબમાં આવકનું સ્તર, જીવનસ્તર, મહિલાને પ્રાપ્ત થતી રોજગારીનું સ્વરૂપ અને ભૂમિકા જેવા પરિબળો પ્રભાવિત કરે છે. મહિલા ૧૮ વર્ષ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે અને શ્રમ બજારમાં પ્રવેશે તેના ટૂંકા સમયગાળામાં લગ્ન વ્યવસ્થામાં જોડાય અને બાળ ઉછેર માટે રોજગરીમાંથી વિરામ લે અને બાળ ઉછેર બાદ ફરી શ્રમ બજારમાં પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ બને છે. શ્રમ બજારમાં ફરી પ્રવેશવા માટેનીચા વેતન દરે ફરી પ્રવેશવું પડે છે. આમ મહિલા અને પુરુષ શ્રમિકો એક ચોક્કસ સમયે શ્રમ બજારમાં પ્રવેશે પરંતુ પદ અને આર્થિક વળતરના સંદર્ભે પુરુષો મહિલાઓ કરતા સતત આગળ વધી શકે છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય સ્તરે મહિલા સહભાગીદારી ઘટી રહી છે (ભારત સરકાર, ૨૦૧૩), તેનું પ્રતિબિંબ ગુજરાત રાજ્યમાં પણ જણાય છે, રાજ્યમાં મહિલા શ્રમ સહભાગિતામાં ઘટાડો થઇ રહ્યો છે.

વિવિધ અભ્યાસો જણાવે છે કે ભારતના શ્રમબજારમાં પુરુષોની સાપેક્ષમાં મહિલાઓની સહભાગિતાનીચી છે તેમજ તેમની સાથે ભેદભાવપૂર્ણ વર્તવર્તણૂક જોવા મળે છે (ગીતિકા અને અન્યો,૨૦૧૧;આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠન,૨૦૧૮). વૈશ્વિક જાતિ અસમાનતા હેવાલ (૨૦૧૮) અનુસાર પ્રવર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ સાથે થતી અસમાનતાની સ્થિતિ જોતાં એમ કહી શકાય કે આવનાર ૨૧૭ વર્ષ સુધી આ અસમાનતાને દૂર કરી શકાશે નહિ, વિશ્વના વિકસિત અને વિકસતા દેશોમાં સ્વાસ્થ્ય, આર્થિક અને રાજકીય સ્તરે અત્યંત ઉંચી જાતિ અસમાનતા જોવા મળે છે. લિંગગત અસમાનના હેવાલ ૨૦૧૮ મુજબ, કુલ ૧૪૪ રાષ્ટ્રોમાં ભારત ૦.૬૬૫ આંક સાથે ૧૦૮મો ક્રમ અને આર્થિક ક્ષેત્રે મહિલાઓની સહભાગીદારી અને તેને પ્રાપ્ત થતી તકોના સંદર્ભે ૦.૩૬ આંક સાથે ૧૪૨ ક્રમ પ્રાપ્ત કરે છે જે મહિલા સાથેનાં તીવ્ર આર્થિક ભેદભાવને સૂચવે છે. મહિલાઓને શ્રમિક તરીકે બજારમાં પ્રવેશ માટે વિવિધ અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. વિશ્વ બેંક (૨૦૧૮) અનુસાર,મહિલા શ્રમસહભાગિતાના સંદર્ભે ૧૩૧ દેશોમાં ભારતનો ૧૨૦મો ક્રમ છે, આનીચી સહભાગિતા જાતિગત હિસા સૂચવે છે, આવી સ્થિતિમાં સમાવેશી વિકાસ કરવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. ભેદભાવયુક્ત સામાજિક અવરોધો દૂર થાય, મહિલાઓમાં સમાજમાં ભેદભાવયુકત અવરોધો દૂર કરી કરી હકારાત્મકનીતિ અને શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં અને શ્રમબજાર મૂલ્ય વધારે તેવો આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવો પડકારજનક છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. Geetika et al. (2011). Women Working in Informal Sector in India: A Saga of Lopsided Utilization of Human Capital. 2011 International Conference on Economics and Finance Research IPEDR vol.4.IACSIT Press, Singapore.Accessed on 17-1-2019.

2. Government of India (2011) Census of India, 1991,2011. Paper-3. Provisional Population Totals: Workers and Their Distribution. Registrar General & Census Commissioner, India.

3. Government of India (2012) 6th Economic Census of India.Chapter- VI WomenN Entrepreneurs, Available at: http://www.mospi.gov.in/sites/default/files/economic-census/sixth_economic_census/all_india/11_ChapterVI_6ecRep_0.pdf.

4. Government of India (2012) National Sample Survey Office, 68thRound, July2011-June 2012.in

5. Government of India (2013) Planning Commission, Low Female Employment in a Period of High Growth: Insights from Primary Survey in Uttar Pradesh and Gujarat, Institute of Applies research, Planning Commission of India.

6. Government of India (2013)Women Labour Statistics of India 207-8. Table-1.2.

7. Government of India (2014), Women and Men in India, Chapter 4, Participation in Economy.

8. Government of India (2018) Labour and Employment Bureau, Press Release. Jul 30, 2018, 3:07 PM by PIB Delhi. Available at:

9. Government of India (2018) Participation in Economy: Women and Men in India. http://mospi.nic.in/sites/default/files/reports_and_publication/statistical_publication/social_statistics/WM17Chapter4.pdf. Accessed on Nov 11, 2019.

10. Government of India (2019) All India Survey of Higher Education 2018-19. Ministry of Higher Education. Available at: http://aishe.nic.in/aishe/viewDocument.action?documentId=262

11. Government of India (2019) chapter-3 Literacy and Education, MOSPI.in.

12. Government of India. Statistical Profile on Women labour, Various Report 2007-8, 2012-13. labor Bureau, Ministry of Labour Employment, Chandigarh/Shimla.

13. Hirway Indira (1999). Estimating Work Force Using Time Use Statistics in India and its Implications For Employment Policies. Chairperson, Technical Advisory Committee on Time Use Survey, set up by the Department of Statistics, Government of India.

14. Hirway, I. (2014). Assessing the Inclusiveness of Growth in Gujarat, In Hirway, Shah A., Shah G (eds) Growth or Development: Which way is Gujarat Going? pp..83–138.

15. ILO Employment-to-population ratio, Available at: https://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_EPR_EN.pdf, Accessed Nov 11, 2019.

16. ILO(2016). Global Wage Report. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_537846.pdf. Accessed on 12-1-2019.

17. ILO(2018) India Wage Report. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---sro-new_delhi/documents/publication/wcms_638305.pdf.

18. Mehrotra Santosh (2013). Low Female Employment in a Period of High Growth: Insights from Primary Survey in Uttar Pradesh and Gujarat A Study Commissioned by the International Labour Organization DWT/CO, Institute of Applied Manpower Research Planning Commission, Government of India New Delhi.

19. The Economic Times (2018) India ranks among the bottom 15 of the Oxfam World Inequality Index—/economictimes.indiatimes.com/articleshow/66137424.cmsutm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst. Oct 10, 2018, 04.03 PM IST.

20. World Bank (2018)South Asia Vice President. The Economic Times Women's ForumMumbai, India. https://www.worldbank.org/en/news/speech/2018/03/17/women-indias-economic-growth.

21. World Economic Forum (2018) Global Gender Gap Report:2018. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf.

22. લક્ષ્મણ મંજુલા(૨૦૧૯). ભારતના શ્રમ બજારમાં મહિલા શ્રમિકો: ભેદભાવના આયામો. માધુકરી, સરદાર પટેલ આર્થિક અને સામાજિક સંશોધન સંસ્થા,વર્ષ:૧૩, અંક:૨, જુલાઈ ૨૦૧૯.પૃ.૧૪-૨૯.

પરિશિષ્ટ: 1: ભારતમાં જાતિ અનુસાર ગ્રામ અને શહેરમાં શ્રમશક્તિ સહભાગિતા દર ટકામાં મુખ્ય અને સીમાંત પ્રવૃત્તિના આધારે (૧૫ વર્ષથી વધુ વય)

માપદંડ	ગ્રામીણ			શહેર			કુલ ગ્રામીણ + શહેરી વિસ્તાર		
	મહિલા	પુરુષ	કુલ	મહિલા	પુરુષ	કુલ	મહિલા	પુરુષ	કુલ
UPS	૨૬.૭	૭૭.૩	૫૩.૦	૧૬.૨	૬૯.૧	૪૩.૫	૨૩.૭	૭૫	૫૦.૩
UPSS	૩૧.૧	૭૮	૫૫.૮	૧૬.૬	૬૯.૧	૪૩.૭	૨૭.૪	૭૫.૫	૫૨.૪

સ્રોત:Employment Unemployment Survey,૨૦૧૬. UPS=Usual Primary Status; UPSS=Usual Primary and Subsidiary Status

પરિશિષ્ટ: 2. ગુજરાતમાં નિયત વેતન મેળવતાં શ્રમિકોનાં સરેરાશ વેતન રૂપિયામાં

વિસ્તાર	રોજગારીનું સ્વરૂપ	મહિલા શ્રમિકો		પુરુષ શ્રમિકો	
		૨૦૦૫-૦૬	૨૦૦૯-૧૦	૨૦૦૫-૦૬	૨૦૦૯-૧૦
ગ્રામીણ	નિયત રોજગારી	૧૦૩.૦	૧૭૮.૧	૧૪૫.૧	૧૮૭.૦
	છૂટક રોજગારી	૩૪.૪.	૭૧.૦	૪૩.૯	૮૭.૩
શહેરી	નિયત રોજગારી	૧૪૮	૨૨૧.૩૫	૧૫૫.૫૦	૩૦૬.૫૮
	છૂટક રોજગારી	૪૦.૧	૬૬.૩	૬૭.૧	૧૧૯.૦

સ્રોત: હિરવે ઇન્દિરા, ૨૦૧૪.

પરિશિષ્ટ: 3. ગુજરાતમાં સાક્ષરતા દર ૧૯૬૧-૨૦૧૧

વર્ષ	મહિલા	પુરુષ	કુલ	તફાવત
૧૯૬૧	૨૨.૪	૪૫.૩	૩૪.૨	-૧૧.૭
૧૯૭૧	૨૯.૦	૫૧.૩	૪૦.૫	-૧૨.૮
૧૯૮૧	૩૮.૨	૬૩.૯	૫૧.૫	-૧૧.૭

૧૯૯૧	૪૫.૦	૬૪.૮	૫૫.૨	-૪.૭
૨૦૦૧	૫૮.૬૦	૮૦.૪૯	૬૯.૯૬+	૦.૫૪
૨૦૧૧	૬૪.૬૦	૮૦.૯૦	૭૩.૦	૧૬.

Note: LG = Literacy Gape,* Based on population of all ages (crude literacy rate).

Source: Statistical Abstract of Gujarat.

પરિશિષ્ટ:4

ગુજરાતમાં જાતિ અને વિસ્તાર મુજબ શ્રમ સહભાગિતા દર (૧૫ વર્ષથી વધુ વય) ૨૦૧૫-૧૬

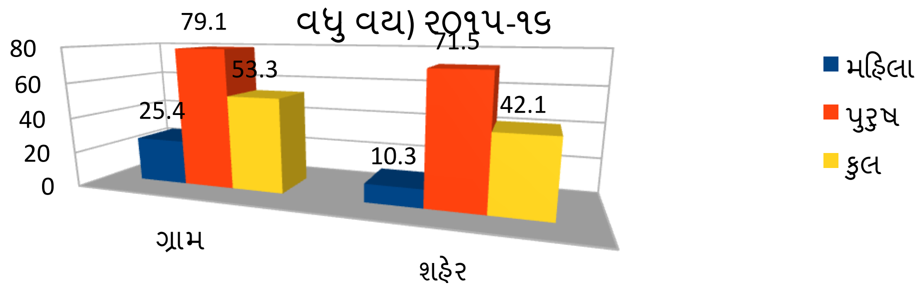

સ્રોત: National Sample Survey Office, ૬૮th Round, July૨૦૧૧-June ૨૦૧૨.

ભારતના વસ્તીગણતરીના હેવાલ ૨૦૦૧ અને ૨૦૧૧ના અનુસાર ૨૦૦૧ અને ૨૦૧૧ દરમ્યાન ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારમાં મહિલા સહભાગિતા ઘટી છે જ્યારે પુરુષોની સહભાગિતામાં વધારો થયો છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ૨૦૦૧માં મહિલાઓ ઘર બહાર જે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરતી હતી તેમાં ઘટાડો થયો છે અને પુરુષો વધુ રોજગારી મેળવતાં થયા છે.

પરિશિષ્ટ:5 -સૈદ્ધાંતિક રીતે મહિલા અને પુરુષ શ્રમિકના સમગ્ર કાર્યના વર્ષોમાં વેતન તફાવતને આ મુજબ સમજી શકાય. મહિલા અને પુરુષની રોજગારી અને આવક વચ્ચે તફાવત રહે છે. પરિશિષ્ટ_૪નાં આલેખમાં દર્શાવ્યા મુજબ પુરુષ શ્રમિક (M) રેખા કામના વર્ષો અને તેને પ્રાપ્ત થતી આવક વચ્ચે સીધો ધન સંબંધ દર્શાવે છે. મહિલા શ્રમિક પુરુષ શ્રમિક કરતાનીચાં વેતાનોએ જોડાય છે. લગ્ન-બાળ ઉછેર માટે કામમાંથી વિરામ લે છે, ફરી જોડાય ત્યારે અગાઉ કરતાનીચાં વેતનથી શરૂઆત કરાવી પડે છે. તેમજ તેના કામના સમગ્ર વર્ષોમાં પુરુષ શ્રમિકની સાપેક્ષમાંનીચા વેતન મેળવે છે.

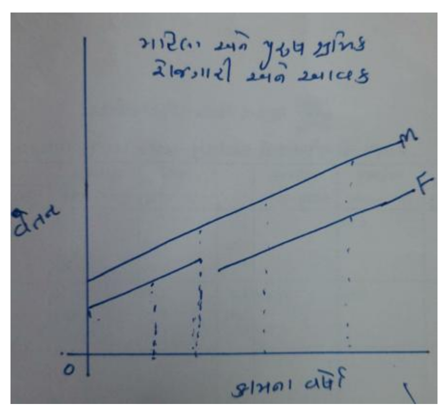

* * * * * * *

[10]

ગુજરાતની મહિલાઓમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત[12]

સારાંશ

માસિકચક્ર એ સ્ત્રીઓના જીવનનો એક અભિન્ન અને કુદરતી ભાગ છે, તેમ છતાં તે વિશ્વભરમાં સામાજિક નિષેધો, ગેરમાન્યતાઓ અને ભેદભાવોથી ઘેરાયેલું છે. આ સંશોધન મહિલાઓમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિના વિવિધ પાસાઓનું અન્વેષણ કરે છે, જેમાં ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પરિબળોનો સમાવેશ થાય છે જે આ નિષેધોને ચાલુ રાખે છે. મહિલાઓનું માસિકચક્ર એ જૈવિક પ્રક્રિયા હોવા છતાં તે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળોથી પણ ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે. પરંપરાગત રૂઢિચુસ્ત વિચારધારા માસિકધર્મને 'અપવિત્ર' કે 'અશુદ્ધ' માને છે, જેના કારણે સ્ત્રીઓને ધાર્મિક સ્થળો, રસોડા અને સામાજિક મેળાવડાઓથી દૂર રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, માસિકસ્ત્રાવ દરમિયાન સ્ત્રીઓને સ્પર્શ કરવો, તેમની સાથે બેસવું કે તેમનું ભોજન કરવું પણ નિષિદ્ધ માનવામાં આવે છે. આ સામાજિક નિષેધો સ્ત્રીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર નકારાત્મક અસર કરે છે, તેમને શરમ, અપરાધ અને એકલતાની લાગણી અનુભવાય છે. સમાજમાં માસિકચક્રને લઈને અનેક પ્રકારના વલણો, માન્યતાઓ અને ગેરસમજો પ્રવર્તે છે, જે મહિલાઓના જીવનને વ્યાપક રીતે અસર કરે છે. આથી, આ અભ્યાસ ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, માસિકચક્ર સાથે સંકળાયેલ સ્ત્રીઓના અનુભવો અને દ્રષ્ટિકોણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ સંદર્ભે માસિકચક્રનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- માસિકચક્ર, સામાજિક નિષેધ, જાગૃતિ, સ્ત્રીઓનું સ્વાસ્થ્ય, માસિક સ્વચ્છતા, સામાજિક માન્યતાઓ, સ્ત્રી સશક્તિકરણ, સામાજિક પરિવર્તન

પ્રસ્તાવના :-

માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો એ સ્ત્રીઓના શરીર અને જાતીયતા પરના પુરુષપ્રધાન સમાજના નિયંત્રણનું એક સ્વરૂપ છે. માસિકચક્રને 'અશુદ્ધ' અથવા 'અપવિત્ર' ગણવાથી સ્ત્રીઓને ગૌણ અને નિયંત્રિત રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ નિષેધો સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર અને સામાજિક ભાગીદારી પર નકારાત્મક અસર કરે છે. માસિકચક્ર વિશેના ખોટા વિચારોને પડકારીને સ્ત્રીઓના અધિકારો અને સમાનતા લાવવી આવશ્યક છે. માસિકચક્રને શરમજનક નહીં, પરંતુ ગર્વની બાબત તરીકે જોવાની મહત્વ પર ભાર મુકવો જોઈએ. સદીયોથી સામાજિક નિષેધએ માસિક ધર્મને અશુદ્ધ અથવા શરમજનક ગણાવ્યું છે, જેના કારણે મૌનની સંસ્કૃતિ ઊભી થાય છે જે સ્ત્રીઓને

[12] આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

હાંસિયામાં ધકેલી દે છે અને લૈંગિક અસમાનતામાં વધારો કર્યો છે. ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સર્વેક્ષણ દર્શાવે છે કે માસિક ધર્મ પ્રત્યેની માન્યતા પ્રણાલીઓ પવિત્ર, શક્તિશાળી, લાભદાયી અને સકારાત્મકથી લઈને અશુદ્ધ, પ્રદૂષિત, વિનાશક અને નકારાત્મક ઘટના સુધી પરિવર્તિત થતી ગઈ છે. સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો, માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો એ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ ગણાવી શકાય. આ નિષેધો પેઢીઓથી ચાલ્યા આવે છે, અને સમાજમાં ઊંડે સુધી જડેલા છે. અર્વિંગ ગોફમેન (Erving Goffman - 1963) એ કલંકને એક ડાઘ અથવા નિશાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે જે લોકોને બગડેલા અથવા ખામીયુક્ત તરીકે અલગ પાડે છે. ગોફમેને શોધ્યું કે કલંકિત વ્યક્તિઓ ગંભીર માનસિક, સામાજિક અને ભૌતિક પરિણામો ભોગવે છે. માસિકચક્ર સાથે સંકળાયેલ કલંક પણ મહિલાઓને 'અશુદ્ધ' અથવા 'અપવિત્ર' તરીકે ચિત્રિત કરે છે, જેના કારણે તેઓ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ, ધાર્મિક વિધિઓ અને રોજિંદા જીવનની ઘણી બાબતોથી વંચિત રહે છે. આ કલંક મહિલાઓની સ્વ-છબી અને આત્મસન્માનને નબળું પાડે છે, અને તેમને સામાજિક રીતે અલગ પાડે છે.

પિયર બોર્ડિયુએ કલંક લાદવાને પ્રતીકાત્મક હિંસાના એક સ્વરૂપ તરીકે દર્શાવી હતી જેની આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને પ્રતીકાત્મક આર્થિક આવક/મૂડી પર નકારાત્મક અસર પડે છે (1979, 1984, 1987, 1989). માસિકચક્ર સાથે સંકળાયેલ સામાજિક નિષેધો મહિલાઓની આર્થિક સધ્ધરતાને મર્યાદિત કરે છે. જેમ કે, માસિક સ્રાવ દરમિયાન મહિલાઓને કામ પરથી અથવા શિક્ષણ સંસ્થાઓમાંથી ગેરહાજર રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હોય છે, જેનાથી તેમની આર્થિક અને શૈક્ષણિક પ્રગતિ અવરોધાય છે. બેવર્લી સ્કેગ્સ (Beverley Skeggs - 1997) દ્વારા પિયર બોર્દિયુના મૂડીના ખ્યાલને જાતિ અને વર્ગના સંદર્ભમાં વિકસાવવામાં આવ્યો છે. સ્કેગ્સ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે શ્રમજીવી વર્ગની મહિલાઓમાં વિવિધ પ્રકારની મૂડીની અછત તેમના આત્મસન્માનને નબળું પાડે છે. ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડમાં મહિલા કેર વર્કર્સ પરના સ્કેગ્સના પ્રયોગમૂલક સંશોધનમાં જાણવા મળ્યું કે સફાઈ અને સ્વચ્છતા પર ભાર મૂકીને, સારી છબીના લક્ષણો તરીકે આદરનો ઉપયોગ ઓછી મૂડીની ભરપાઈ તરીકે કરવામાં આવતો હતો (1997). સ્કેગ્સે શોધી કાઢ્યું કે અન્યની સંભાળ રાખવી એ શ્રમજીવી વર્ગની મહિલાઓ માટે સુલભ સાંસ્કૃતિક મૂડીનો સ્રોત છે, જ્યારે પોતાની સંભાળ રાખવાનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે: 'તેમનું સ્વ અન્ય લોકો માટે છે' (1997: 65). આ જ બાબત માસિકસ્રાવના સંદર્ભમાં પણ લાગુ પડે છે, જ્યાં સ્ત્રીઓને પોતાની શારીરિક જરૂરિયાતો અને સ્વાસ્થ્ય કરતાં સામાજિક નિયમો અને પરંપરાઓને વધુ મહત્વ આપવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. મહિલાઓને માહિતી અને આરોગ્ય સંભાળથી વંચિત રાખે છે, જે તેમની સાંસ્કૃતિક અને આરોગ્ય મૂડીને અસર કરે છે. સિમોન દ બોવૉર, લો, ઓવેન જેવા વિદ્વાનોએ દર્શાવ્યું છે કે માસિક ધર્મને લગતા સામાજિક નિયમો સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાને સીમિત કરે છે. ક્રિસલરના સંશોધન મુજબ, આનાથી સ્ત્રીઓમાં અપમાન અને લઘુતાની ભાવના પેદા થાય છે. વિશ્વભરમાં માસિકચક્ર વિશેના વિવિધ સામાજિક નિષેધો અને ગેરસમજો સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય, સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સમાનતા પર ગંભીર અસર કરે છે. આ જ નિષેધો ધર્મ, પરંપરાઓ, રિવાજો અને સામાજિક માન્યતાઓ દ્વારા મજબૂત તથા જડ બને છે. આથી સંશોધન દ્વારા માસિકચક્ર સંબંધિત નિષેધોના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂળને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ :-

1. માસિકચક્ર સાથે સંકળાયેલા સામાજિક નિષેધોની ઓળખ અને વર્ણન કરવું.
2. માસિકચક્ર વિશે પ્રવર્તતી ગેરમાન્યતાઓ અને ખોટી માન્યતાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું.

3. માસિકસ્ત્રાવ વિશેની મહિલાઓની જાણકારી તપાસવી.
4. માસિકચક્ર દરમિયાન મહિલાઓના અનુભવોને સમજવા.
5. માસિકચક્ર વિશેની જાગૃતિનું સ્તર માપવું.

સંશોધન પદ્ધતિ :-

'ગુજરાતની મહિલાઓમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિ' સંશોધનમાં ગુજરાતના જુદા જુદા વિસ્તારોમાંથી 70 મહિલાઓનો ગૂગલ ફોર્મ (લિંક:- https://forms.gle/4moTwy1Wj7YFvpok9) દ્વારા ઓનલાઇન ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો. ફોર્મની લિંક સોશિયલ મીડિયા અને અન્ય માધ્યમો દ્વારા મહિલાઓ સુધી પહોંચાડવામાં આવી હતી. આ સંશોધન માટે પરિમાણાત્મક (Quantitative) અને ગુણાત્મક (Qualitative) બંને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગૂગલ ફોર્મમાં બંધ-અંત (Close-ended) અને ખુલ્લા-અંત (Open-ended) પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. બંધ-અંત પ્રશ્નો દ્વારા સંખ્યાત્મક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી, જ્યારે ખુલ્લા-અંત પ્રશ્નો દ્વારા મહિલાઓના અનુભવો અને વિચારોને વિસ્તારથી જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ફોર્મમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક માન્યતાઓ, પ્રથાઓ, પ્રતિબંધો અને જાગૃતિ સ્તર વિશે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા. મહિલાઓને તેમની ઓળખ ગુપ્ત રાખવાની ખાતરી આપવામાં આવી હતી, જેથી તેઓ નિખાલસતાથી જવાબ આપી શકે.

સંશોધન માહિતીનું વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ :-

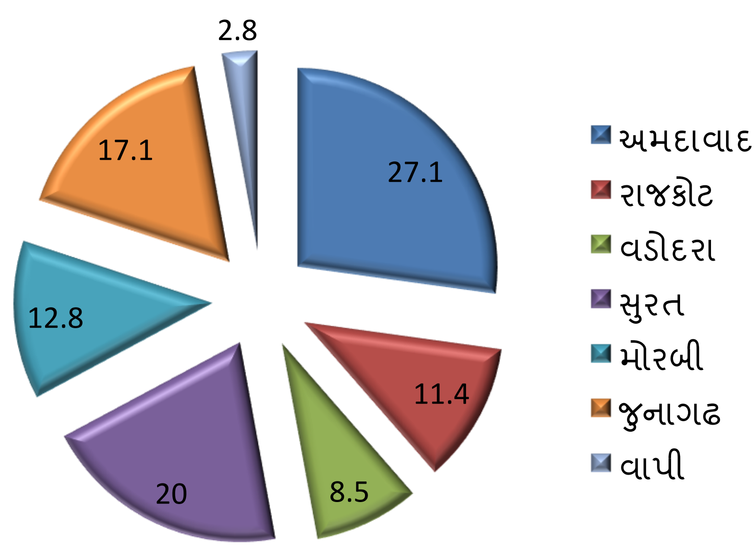

સંશોધનમાં, ગુજરાતના વિવિધ શહેરોમાંથી કુલ 70 મહિલા ઉત્તરદાતાઓએ ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદ શહેરના ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા સૌથી વધુ એટલે કે 19 (કુલ ઉત્તરદાતાઓના 27.1%) હતી. આ સૂચવે છે કે સંશોધનમાં અમદાવાદ શહેરનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રમાણમાં વધારે છે. સુરત (14 ઉત્તરદાતાઓ, 20%), જુનાગઢ (12 ઉત્તરદાતાઓ, 17.1%), અને મોરબી (9 ઉત્તરદાતાઓ, 12.8%) જેવા શહેરોનું પણ સંશોધનમાં નોંધપાત્ર પ્રતિનિધિત્વ જોવા મળે છે. રાજકોટ (8 ઉત્તરદાતાઓ, 11.4%), વડોદરા (6 ઉત્તરદાતાઓ, 8.5%), અને વાપી (2 ઉત્તરદાતાઓ, 2.8%) જેવા શહેરોમાંથી પ્રમાણમાં ઓછા ઉત્તરદાતાઓએ ભાગ લીધો હતો. ખાસ કરીને વાપીનું પ્રતિનિધિત્વ સૌથી

ઓછું છે. સંશોધનમાં ગુજરાતના મુખ્ય શહેરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ કેટલાક શહેરોનું પ્રતિનિધિત્વ અન્ય શહેરોની સરખામણીમાં ઓછું છે.

માસિક ચક્રના પ્રથમ અનુભવો વિશેના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે ઘણી મહિલાઓ માટે તે આઘાતજનક અથવા અસ્વીકાર્ય અનુભવ હતો. 38.5% મહિલાઓએ તેમના ઘરના સભ્યોને જાણ કરવામાં શરમ અથવા સંકોચ અનુભવ્યો, 55.7% મહિલાઓએ પ્રથમ વખત માસિક સ્રાવ વખતે ગભરાટ અનુભવ્યો હતો, જે એશિયાઈ સમાજોમાં માસિક અંગેના મૌન અને માહિતીના અભાવને દર્શાવે છે. આ સત્ય સૂચવે છે કે મહિલાઓને માસિક સાથે જોડાયેલ શારીરિક અને માનસિક પરિવર્તનો વિશે સમજૂતી આપવી જરૂરી છે. 45.7% કિસ્સાઓમાં માતાએ કંસાર બનાવ્યો હતો. કંસાર બનાવવાની પ્રથા માસિકસ્રાવને સ્વીકૃતિ આપવાનું સૂચવે છે, તેમજ સાથે જોડાયેલી પરંપરાગત માન્યતાઓ અને રીતિ-રિવાજોને પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે. માત્ર 47.1% મહિલાઓ માસિકસ્રાવ વિશે પહેલેથી જાણકારી ધરાવતી હતી. આ આંકડો માસિકસ્રાવ વિશેની યોગ્ય માહિતી અને શિક્ષણના અભાવને સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે.

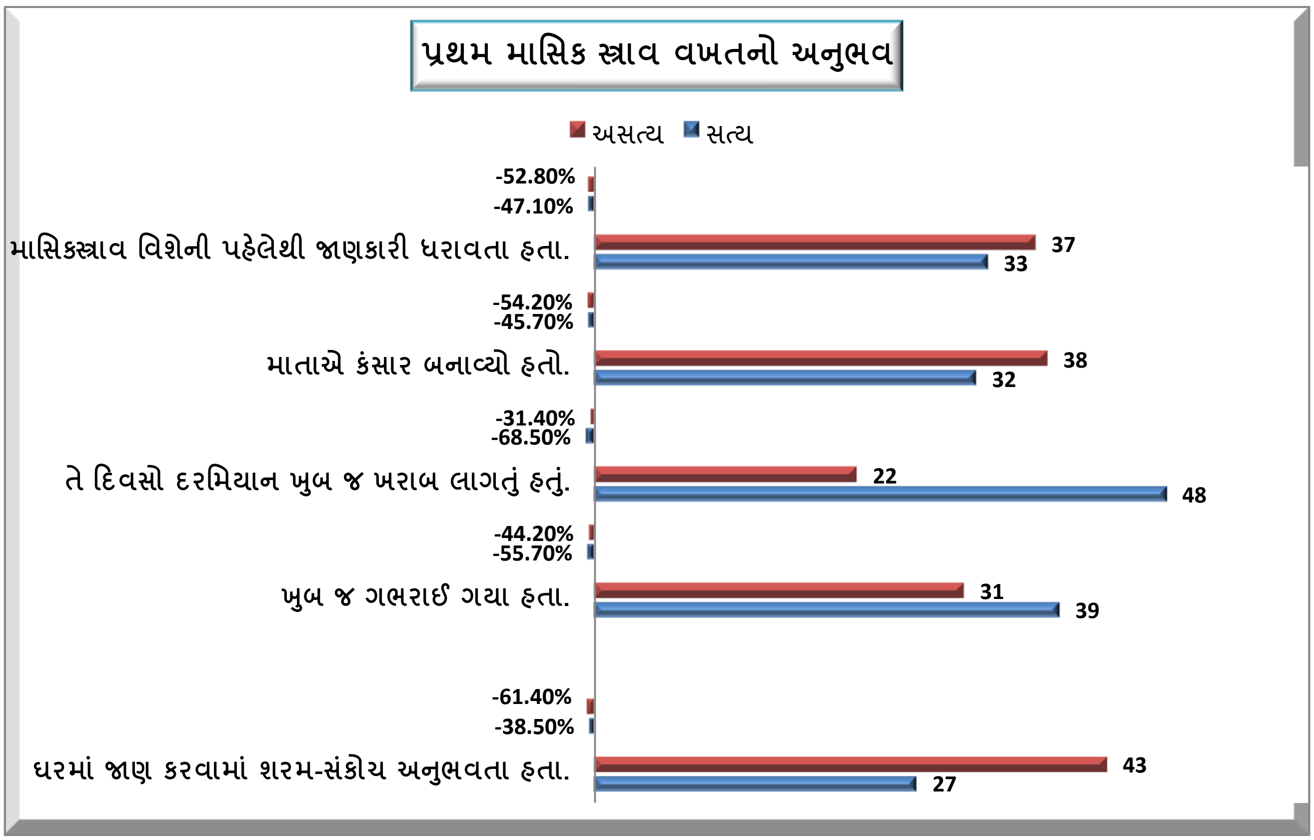

આ પરિણામો સમાજમાં પ્રવર્તતી પિતૃસત્તાક માનસિકતા અને સ્ત્રીઓના શરીર અને જાતીયતા પરના નિયંત્રણને ઉજાગર કરે છે. માસિકસ્રાવને એક શરમજનક અને અશુદ્ધ બાબત તરીકે જોવામાં આવે છે, જેના કારણે મહિલાઓને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સ્તરે અનેક પ્રતિબંધોનો સામનો કરવો પડે છે

મોટાભાગની મહિલાઓ (34.2% સંપૂર્ણ અને 45.7% આંશિક) જાણે છે કે માસિકસ્રાવ એ દર મહિને પેટમાં દુખાવાની સાથે યોની માર્ગેથી થતો રક્તસ્રાવ છે. આમ છતાં, 45.7% મહિલાઓને આ વિશે કોઈ જ જાણકારી નથી, જે ચિંતાજનક છે. આ શારીરિક પ્રક્રિયાનું અપૂરતું જ્ઞાન મહિલાઓના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી પર નકારાત્મક અસર કરી શકે છે. "માસિકમાં આવે તે જ છોકરીનાં લગ્ન થઇ શકે અને માતા

બની શકે" આ વિચાર સાથે 42.8% મહિલાઓ સહમત છે, જે દર્શાવે છે કે માસિકચક્રને હજુ પણ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે પરિપક્વતા અને પ્રજનન ક્ષમતા સાથે જોડવામાં આવે છે. "શરીરની

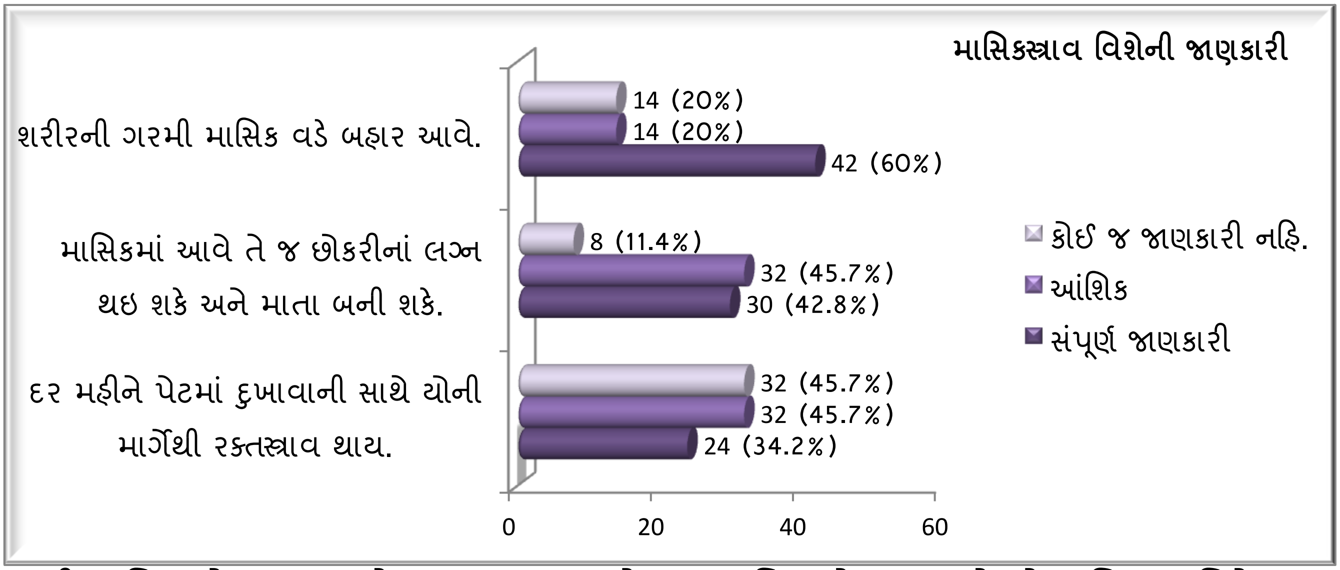

ગરમી માસિક વડે બહાર આવે" આ માન્યતા સાથે 60% મહિલાઓ સહમત છે, જે માસિકચક્ર વિશે ખોટી માહિતી અને ગેરસમજો સૂચવે છે. જાણકારીનો અભાવ અને ભ્રમો એક એવું સામાજિક માળખું દર્શાવે છે જ્યાં મહિલાઓને માસિકચક્ર વિશે ખુલ્લી રીતે ચર્ચા કરવાની તક મળતી નથી.

આ વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે ગુજરાતની મહિલાઓમાં માસિકસ્ત્રાવ વિશેની જાણકારીનું સ્તર ચિંતાજનક છે. માસિકસ્ત્રાવ વિશેની જાણકારીના અભાવમાં, મહિલાઓ પોતાના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી વિશે યોગ્ય નિર્ણયો લેવામાં અસમર્થ હોય છે. જેના કારણે મહિલાઓ સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે હાંસિયામાં ધકેલાય જાય છે.

આંકડાકીય માહિતી દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં સૌથી વધુ 31.4% મહિલાઓએ માતા દ્વારા માહિતી મેળવી હોવાનું જણાવ્યું છે, જે દર્શાવે છે કે માસિકસ્ત્રાવ જેવી શારીરિક અને સંવેદનશીલ બાબતોમાં માતા અને પુત્રી વચ્ચેનો સંબંધ કેટલો મહત્વપૂર્ણ છે. આ બાબત સ્ત્રીઓના જીવનમાં સ્ત્રીઓના પરસ્પર સહયોગ

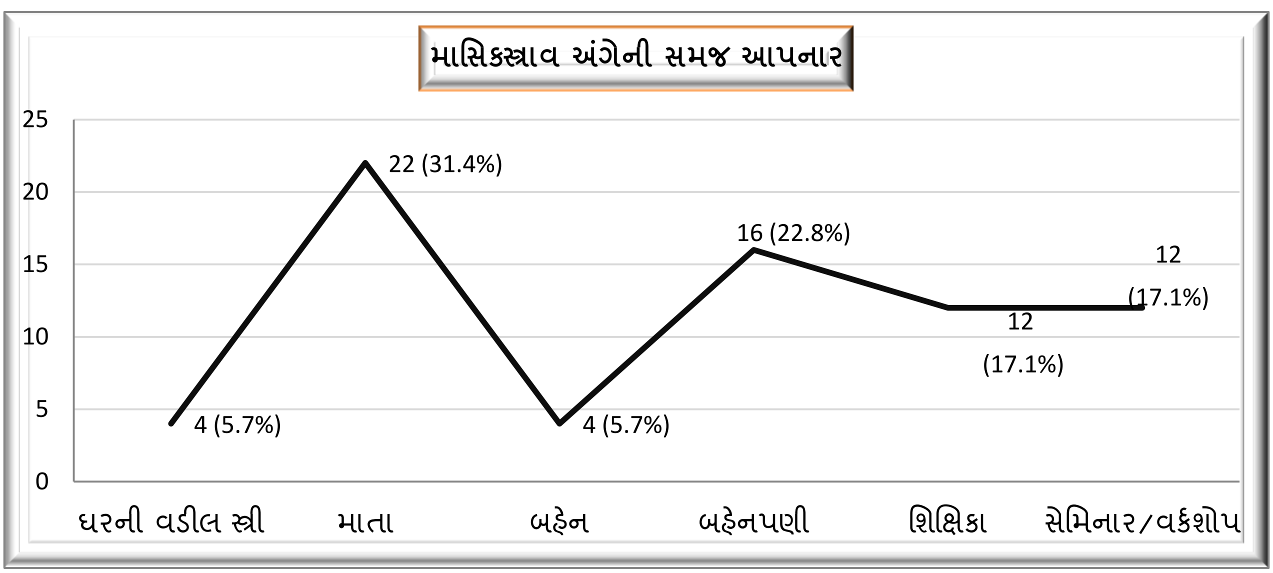

અને જ્ઞાનના સ્થાનાંતરણની પ્રક્રિયાને રેખાંકિત કરે છે. બહેનપણીઓ પાસેથી માહિતી મેળવવાનું પ્રમાણ (22.8%) પણ ઘણું ઊંચું છે, જે દર્શાવે છે કે યુવાન સ્ત્રીઓ માટે તેમના સમવયસ્ક જૂથો માહિતી અને સમર્થનના મહત્વના સ્ત્રોત છે. આ બાબત સામાજિક સંબંધો અને સમવયસ્ક જૂથોની સ્ત્રીઓના અનુભવોને આકાર આપવામાં ભૂમિકાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. શિક્ષિકા અને સેમિનાર/વર્કશોપ દ્વારા માહિતી મેળવનાર મહિલાઓનું પ્રમાણ (17.1%) સૂચવે છે કે શાળાઓ અને જાગૃતિ કાર્યક્રમો માસિકસ્ત્રાવ સંબંધિત યોગ્ય માહિતી ફેલાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ બાબત શિક્ષણ અને જાગૃતિના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે, જે સ્ત્રીઓને સશક્ત બનાવવા અને સામાજિક નિષેધોને તોડવા માટે જરૂરી છે. ઘરની વડીલ સ્ત્રી અને બહેન દ્વારા માહિતી મેળવવાનું પ્રમાણ ઓછું (5.7%) છે, જે દર્શાવે છે કે માસિકસ્ત્રાવ સંબંધિત માહિતીના પ્રસારણમાં પરંપરાગત સ્ત્રોતોની ભૂમિકા ઘટી રહી છે. આ બાબત સામાજિક પરિવર્તન અને માહિતીના નવા સ્ત્રોતોના ઉદયને સૂચવે છે.

આ વિશ્લેષણ જાહેર આરોગ્ય અને શિક્ષણનીતિઓ માટે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ સૂચિતાર્થો ધરાવે છે. માસિકસ્ત્રાવ સંબંધિત જાગૃતિ અને શિક્ષણ કાર્યક્રમોને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે, માતા, શિક્ષિકા અને સમવયસ્ક જૂથોને લક્ષ્ય બનાવવા જોઈએ. આ ઉપરાંત, માસિકસ્ત્રાવ સંબંધિત સામાજિક નિષેધોને દૂર કરવા અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વ્યાપક સામાજિક અભિયાનો ચલાવવાની જરૂર છે.

સર્વેમાં માસિકચક્ર સંબંધિત જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણ અને માનસિકતા જાણી. આંકડાકીય માહિતી દર્શાવે છે કે ગુજરાતની મહિલાઓમાં માસિકચક્રને લઈને સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિનું સ્તર મિશ્ર છે. મોટાભાગની મહિલાઓ (65.7%) માને છે કે માસિક સ્રાવ એ આજીવન પ્રક્રિયા છે, જે એક સકારાત્મક બાબત છે. તેમ છતાં, નોંધપાત્ર સંખ્યામાં મહિલાઓ (42.8%) હજુ પણ માને છે કે આ દિવસો દરમિયાન પુરુષોથી દૂર રહેવું જોઈએ, જે સામાજિક નિષેધની પ્રબળતા દર્શાવે છે. મોટાભાગની મહિલાઓ (94.2% અને 97.1%) માસિક દરમિયાન ભોજન કરવા અથવા બનાવવા પરના પ્રતિબંધો સાથે સહમત નથી. આ પરિવર્તન સૂચવે છે કે પરંપરાગત માન્યતાઓ ધીમે ધીમે ઓછી થઈ રહી છે. સ્વાસ્થ્ય અને કામકાજના પરિપ્રેક્ષ્યથી જોઈએ તો, 60% મહિલાઓ માને છે કે માસિક દરમિયાન વધુ પડતું ઘરનું કે ઓફિસનું કામ ન કરવું જોઈએ, જે શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જાગૃતિ દર્શાવે છે. 100% મહિલાઓ માસિક રોકવા માટે દવાઓ કે ઇન્જેક્શન લેવાના વિરોધમાં છે, જે સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે સભાનતા અને તબીબી જ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે.

ક્રમ	**વિગત**	**સંમત**	**અસંમત**	**કુલ**
1.	માસિક સ્રાવ એ આજીવન પ્રક્રિયા છે.	24 (34.2%)	46 (65.7)	
2.	આ દિવસો દરમિયાન પુરુષોથી દુર રહેવું જોઈએ.	30 (42.8%)	40 (57.1%)	
3.	માસિક સમયે અન્ય વ્યક્તિની સાથે ભોજન કરવું જોઈએ નહિ	04 (5.7%)	66 (94.2%)	70 (100%)

4.	માસિક દરમિયાન મહિલાએ ભોજન બનાવવું જોઈએ નહિ.	02 (2.8%)	68 (97.1%)	
5.	વધુ પડતું ઘરનું કે ઓફિસનું કામ કરવું જોઈએ નહિ.	42 (60%)	28 (40%)	
6.	માસિક રોકવા દવાઓ કે ઇન્જેક્શન લેવા જોઈએ	00 (00%)	70 (100%)	
7.	શિક્ષણમાં માસિક વિશે અલગ અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.	66 (94.2%)	04 (5.7%)	
8.	ટીવીમાં આવતી પેડની જાહેરાતો હટાવવી જોઈએ.	08 (11.4%)	62 (88.5%)	
9.	ઈન્ટરનેટ/ફિલ્મ/જાહેરાતોને લીધે માસિકસ્ત્રાવ વિશે જાગૃતિ આવી છે	58 (82.8%)	12 (17.1%)	
10.	પેડનું નિશુલ્ક વિતરણ થવું જોઈએ.	68 (97.1%)	02 (2.8%)	
11.	આ દિવસો દરમિયાન સફેદ કપડાં, જીન્સ ન પહેરવું જોઈએ.	40 (57.1%)	30 (42.8%)	
12.	માસિકસ્ત્રાવ વિશે યુવતીએ અન્યને જણાવવું જોઈએ નહિ	18 (25.7%)	52 (74.2%)	
13.	માસિક દરમિયાન યુવતીઓ શરમ અનુભવે છે.	25 (35.7%)	45 (64.2%)	
14.	માસિકમાં થવું એ આભડછેટ સમાન છે.	08 (11.4%)	62 (88.5%)	

શિક્ષણ અને જાગૃતિના સંદર્ભે જોઈએ તો, 94.2% મહિલાઓ માસિક વિશે અલગ અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ તે બાબત સાથે સહમત છે, જે શાળાઓમાં માસિક સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતા વિશે શિક્ષણ આપવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. મોટાભાગની મહિલાઓ (82.8%) માને છે કે ઇન્ટરનેટ, ફિલ્મો અને જાહેરાતોને લીધે માસિકસ્ત્રાવ વિશે જાગૃતિ આવી છે, જે આધુનિક માધ્યમોની સકારાત્મક અસર દર્શાવે છે. 97.1% મહિલાઓ પેડના નિશુલ્ક વિતરણની તરફેણમાં છે, જે માસિક ગરીબી અને સ્વચ્છતાના મુદ્દાઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા દર્શાવે છે. રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ અને શરમ દર્શાવતી બાબતોમાં મુખ્યત્વે, નોંધપાત્ર સંખ્યામાં મહિલાઓ (57.1%) હજુ પણ માને છે કે માસિક દરમિયાન સફેદ કપડાં કે જીન્સ ન પહેરવા જોઈએ, જે રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓનું પ્રતિબિંબ છે. 25.7% મહિલાઓ માને છે કે માસિકસ્ત્રાવ વિશે અન્યને ન જણાવવું જોઈએ, અને 35.7% માસિક દરમિયાન શરમ અનુભવે છે, જે સામાજિક કલંક અને મૌન તોડવાની જરૂરિયાત સૂચવે છે. માત્ર 11.4% મહિલાઓ માને છે કે માસિકમાં થવું એ આભડછેટ સમાન છે. આ એક સકારાત્મક સંકેત છે કે સમાજમાં આ પ્રકારની રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ ઓછી થઈ રહી છે.

માસિકચક્ર વિશેની માન્યતાઓ અને અભિગમો મહિલાઓ પર થનારા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રભાવોનું પ્રતિક છે. આ પરિણામો સમાજમાં પરિવર્તન અને સાતત્યની પ્રક્રિયાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. એક તરફ, પરંપરાગત માન્યતાઓ અને નિષેધો હજુ પણ પ્રચલિત છે, તો બીજી તરફ, આધુનિકતા અને જાગૃતિના પ્રભાવથી લોકોના વિચારોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે.

આંકડાઓ દર્શાવે છે કે સર્વેક્ષણમાં ભાગ લેનાર 70 મહિલાઓમાંથી, માત્ર 38.5% (27 મહિલાઓ) એ સ્વીકાર્યું કે તેઓ તેમના પુરુષ મિત્ર/પતિને માસિકસ્ત્રાવ દરમિયાન હોવાની જાણ કરે છે, જ્યારે 61.4% (43 મહિલાઓ) એવું નથી કરતી. મોટાભાગની મહિલાઓ તેમના પુરુષ ભાગીદારો સાથે માસિકસ્ત્રાવ વિશે વાત કરવામાં અચકાતી હોય છે, જે સમાજમાં પ્રવર્તતી ચૂપ રહેવાની ફરજ અને સંકોચનું પ્રતિબિંબ છે. માસિકસ્ત્રાવને ઘણીવાર 'અશુદ્ધ' અથવા 'શરમજનક' માનવામાં આવે છે, જેના કારણે મહિલાઓ આ વિષય પર ખુલીને વાત કરવાથી દૂર રહે છે. આ પરિણામો ગુજરાતમાં માસિકસ્ત્રાવ સાથે સંકળાયેલા સામાજિક નિષેધો અને સ્ત્રીઓની જાગૃતિના અભાવ તરફ ધ્યાન દોરે છે.

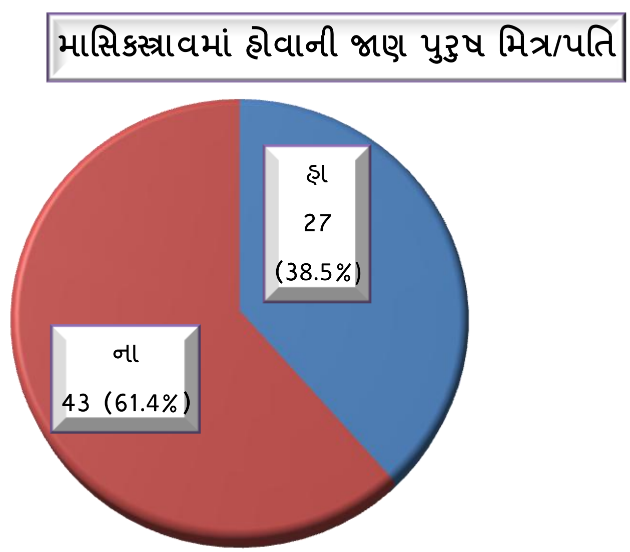

આ પરિણામો સમાજમાં પ્રવર્તતા પુરુષપ્રધાન માળખાને પણ ઉજાગર કરે છે, જ્યાં સ્ત્રીઓના શરીર અને તેમના અનુભવો પર પુરુષોનું નિયંત્રણ હોય છે. માસિકસ્ત્રાવ વિશે વાત કરવામાં અસમર્થતા સ્ત્રીઓની ગૌણ સ્થિતિ અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમના મર્યાદિત અધિકારને પ્રતિબિંબિત કરે છે. માસિકસ્ત્રાવ વિશે ખુલીને વાત ન કરવાથી સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતા પર પણ નકારાત્મક અસર

પડે છે. જો તેઓ આ સમયગાળા દરમિયાન અનુભવતી સમસ્યાઓ વિશે વાત કરી શકતી નથી, તો તેઓ યોગ્ય તબીબી સહાય મેળવી શકતી નથી.

આ ડેટા 70 મહિલાઓના સર્વેક્ષણ પર આધારિત છે, જેમાં માસિકચક્ર દરમિયાન તેમના અનુભવો અને લાગણીઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

આંકડાકીય માહિતી દર્શાવે છે કે ગુજરાતની મહિલાઓ માસિકચક્ર દરમિયાન વિવિધ પ્રકારની લાગણીઓનો અનુભવ કરે છે, જે સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિના સ્તરને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

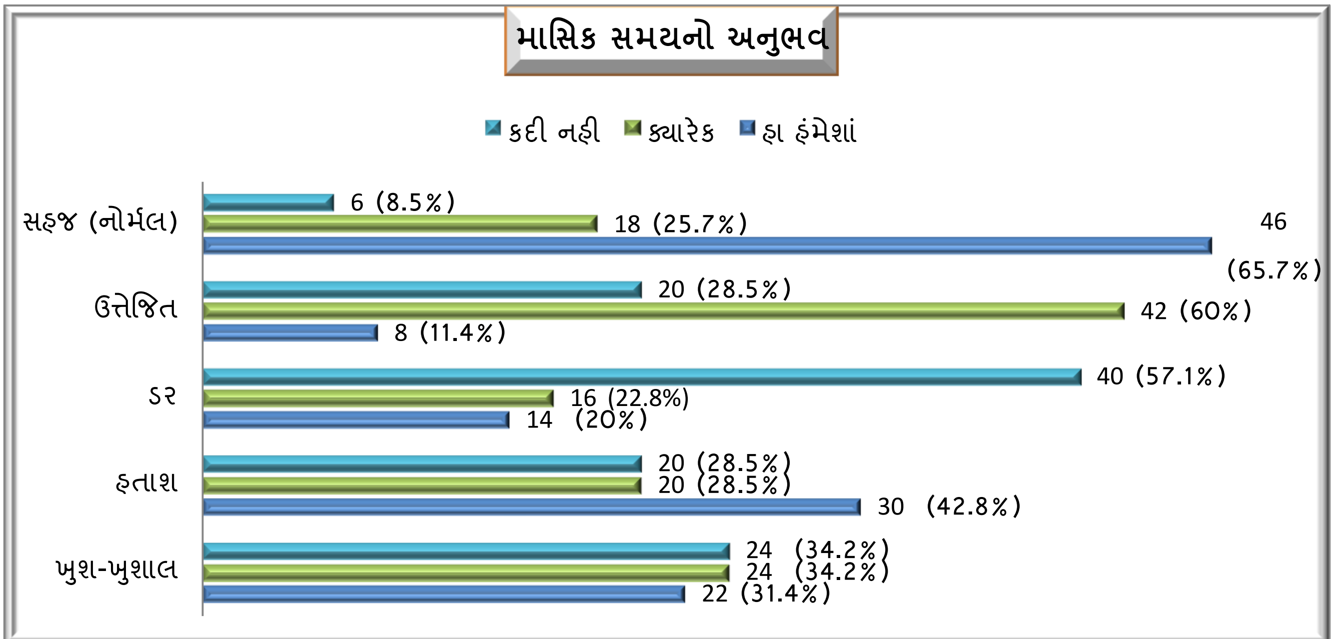

મોટાભાગની મહિલાઓ (65.7% - હંમેશાં) માસિક દરમિયાન "સહજ" અથવા "નોર્મલ" અનુભવે છે. આ સૂચવે છે કે માસિકચક્રને હવે સામાન્ય શારીરિક પ્રક્રિયા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી રહ્યું છે. 31.4% મહિલાઓએ હંમેશાં ખુશ હોવાનું જણાવ્યું હતું, જ્યારે 34.2% ક્યારેક ખુશ હોય છે. આ દર્શાવે છે કે માસિકચક્ર દરમિયાન અમુક સ્તરની હકારાત્મક લાગણીઓ અનુભવાય છે. 42.8% મહિલાઓએ હંમેશાં હતાશ હોવાનું જણાવ્યું હતું, જે સૌથી વધુ છે. 28.5% ક્યારેક હતાશ થાય છે. આ આંકડો સૂચવે છે કે માસિકચક્ર દરમિયાન હતાશા એક સામાન્ય અનુભવ હોઈ શકે છે, જે સામાજિક અને શારીરિક પરિબળોને કારણે હોઈ શકે છે. 57.1% મહિલાઓએ ક્યારેય ડર અનુભવ્યો નથી, જે એક સકારાત્મક બાબત છે. પરંતુ, 20% હંમેશાં અને 22.8% ક્યારેક ડર અનુભવે છે, જે માસિકચક્ર સાથે જોડાયેલી ચિંતાઓ અને ગેરસમજો સૂચવે છે. 60% મહિલાઓ ક્યારેક ઉત્તેજિત થાય છે, જે હોર્મોનલ ફેરફારોને કારણે હોઈ શકે છે. આ વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે માસિકચક્ર એક જટિલ અનુભવ છે, જે શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક પરિબળોથી પ્રભાવિત થાય છે.

પ્રાપ્ત કરેલ આંકડાકીય માહિતી પરથી કહી શકાય છે કે ગુજરાતમાં માસિકસ્રાવ દરમિયાન મહિલાઓ સાથેના વ્યવહારમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. સર્વેક્ષણમાં ભાગ લેનાર 70 મહિલાઓમાંથી, 25.7% (18 મહિલાઓ) એ જણાવ્યું હતું કે માસિકસ્રાવ દરમિયાન તેમની સાથે "અપવિત્ર" હોઈએ તેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, જ્યારે 74.2% (52 મહિલાઓ) એ જણાવ્યું હતું કે તેમની સાથે સામાન્ય વર્તન કરવામાં આવે છે. જે મહિલાઓએ જણાવ્યું હતું કે માસિકસ્રાવ દરમિયાન તેમની સાથે "અપવિત્ર" હોઈએ તેવો

વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તે દર્શાવે છે કે સમાજમાં હજુ પણ માસિકસ્ત્રાવને અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે. આ માન્યતા સ્ત્રીઓને શારીરિક અને માનસિક રીતે નબળી પાડે છે અને તેમના સામાજિક જીવન પર નકારાત્મક અસર કરે છે. જે મહિલાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેમની સાથે સામાન્ય વર્તન કરવામાં આવે છે, તે એક સકારાત્મક સંકેત છે. તે દર્શાવે છે કે સમાજમાં જાગૃતિ વધી રહી છે અને માસિકસ્ત્રાવને એક સામાન્ય શારીરિક પ્રક્રિયા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી રહ્યો છે. જો કે, એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આ માત્ર 74.2% મહિલાઓનો અનુભવ છે. હજુ પણ 25.7% મહિલાઓ એવા સામાજિક દબાણનો સામનો કરી રહી છે જે સ્ત્રીવાદી દ્રષ્ટિકોણથી ચિંતાજનક છે.

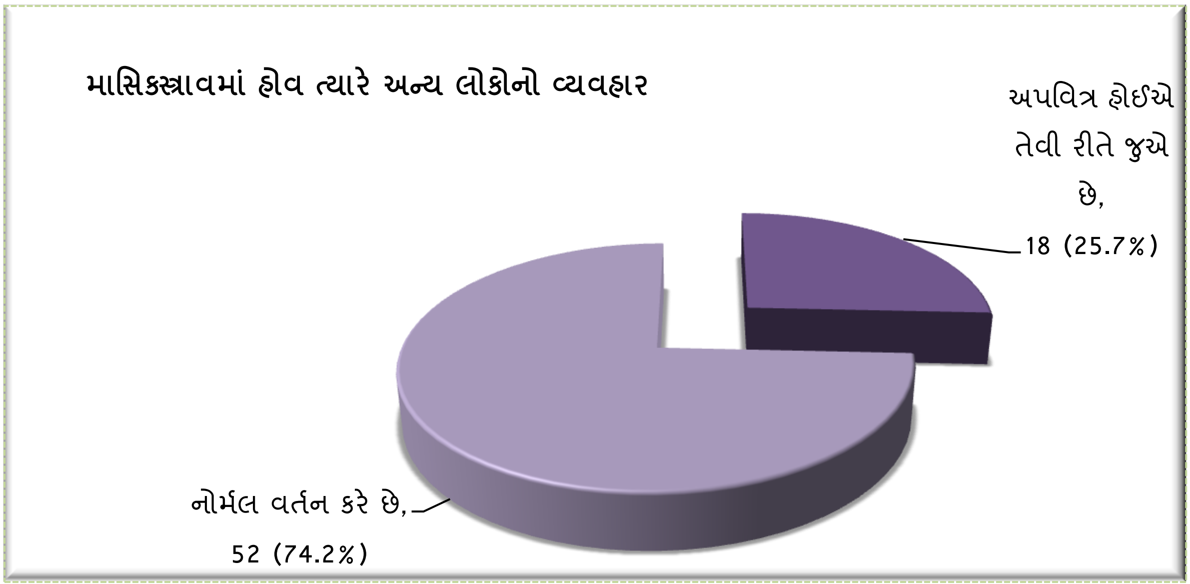

આ આંકડાઓ સમાજમાં વ્યાપક પરિવર્તનની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. માસિકસ્ત્રાવ વિશેની ખોટી માન્યતાઓને દૂર કરવા અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને ગરિમાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જાગૃતિ અભિયાનો ચલાવવાની જરૂર છે.

સંશોધનના મુખ્ય તારણો :-

- ✓ સંશોધનમાં ભાગ લેનાર 70 મહિલાઓ ગુજરાતના વિવિધ શહેરોમાંથી હતી, જેમાં અમદાવાદનું પ્રતિનિધિત્વ સૌથી વધુ (27.1%) હતું.
- ✓ ઘણી મહિલાઓ માટે માસિકચક્રનો પ્રથમ અનુભવ આઘાતજનક અથવા અસ્વીકાર્ય હતો. 38.5% મહિલાઓએ પરિવારને જાણ કરવામાં શરમ અનુભવી હતી, અને 55.7% પ્રથમ વખત ગભરાઈ ગઈ હતી. આ બાબત રૂઢિગત સમાજોમાં માસિક વિશેના મૌન અને માહિતીના અભાવને ઉજાગર કરે છે.
- ✓ માત્ર 47.1% મહિલાઓ માસિકચક્ર વિશે પહેલેથી જ જાણતી હતી, જે યોગ્ય માહિતી અને શિક્ષણના અભાવને સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે.
- ✓ મોટાભાગની મહિલાઓ (94.2% અને 97.1%) માસિક દરમિયાન ભોજન કરવા અથવા બનાવવા પરના પ્રતિબંધો સાથે સહમત નથી, જે પરંપરાગત માન્યતાઓમાં પરિવર્તન સૂચવે છે.

- ✓ 45.7% કિસ્સાઓમાં માતા દ્વારા કંસાર બનાવવાની પ્રથા જોવા મળી હતી, જે માસિકસ્ત્રાવને સ્વીકૃતિ આપવાની સાથે જોડાયેલી પરંપરાગત માન્યતાઓ અને રીતિ-રિવાજોને પ્રતિબિંબિત કરે છે.
- ✓ 45.7% મહિલાઓને માસિકચક્ર વિશે કોઈ જ જાણકારી નહોતી, જે ચિંતાજનક છે અને શારીરિક પ્રક્રિયાના અપૂરતા જ્ઞાનને લીધે મહિલાઓના સ્વાસ્થ્ય પર નકારાત્મક અસર કરી શકે છે.
- ✓ 42.8% મહિલાઓ "માસિકમાં આવે તે જ છોકરીનાં લગ્ન થઇ શકે અને માતા બની શકે" આ વિચાર સાથે સહમત છે, જે માસિકચક્રને પરિપક્વતા અને પ્રજનન ક્ષમતા સાથે સાંકળે છે.
- ✓ 60% મહિલાઓ "શરીરની ગરમી માસિક વડે બહાર આવે" આ માન્યતા સાથે સહમત છે, જે ખોટી માહિતી અને ગેરસમજો સૂચવે છે.
- ✓ મોટાભાગની મહિલાઓ (65.7%) માને છે કે માસિક સ્રાવ એ આજીવન પ્રક્રિયા છે, જે એક સકારાત્મક બાબત છે. તેમ છતાં, 42.8% માને છે કે આ દિવસો દરમિયાન પુરુષોથી દૂર રહેવું જોઈએ, જે સામાજિક નિષેધની પ્રબળતા દર્શાવે છે.
- ✓ માત્ર 11.4% મહિલાઓ માને છે કે માસિકમાં થવું એ આભડછેટ સમાન છે, જે એક સકારાત્મક સંકેત છે કે સમાજમાં આ પ્રકારની રૂઢિયુસ્ત માન્યતાઓ ઓછી થઈ રહી છે.
- ✓ કેટલીક મહિલાઓ (57.1%) હજુ પણ માને છે કે માસિક દરમિયાન સફેદ કપડાં કે જીન્સ ન પહેરવા જોઈએ. 25.7% માને છે કે માસિકસ્ત્રાવ વિશે અન્યને ન જણાવવું જોઈએ, અને 35.7% શરમ અનુભવે છે. આ બાબતો સામાજિક કલંક અને મૌન તોડવાની જરૂરિયાત સૂચવે છે.
- ✓ માતા (31.4%) અને બહેનપણીઓ (22.8%) માહિતીના મુખ્ય સ્ત્રોત છે, જે સ્ત્રીઓના પરસ્પર સહયોગ અને જ્ઞાનના સ્થાનાંતરણનું મહત્વ દર્શાવે છે.
- ✓ 25.7% મહિલાઓએ જણાવ્યું હતું કે માસિકસ્ત્રાવ દરમિયાન તેમની સાથે "અપવિત્ર" હોઈએ તેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.
- ✓ માત્ર 38.5% મહિલાઓ તેમના પુરુષ મિત્ર/પતિને માસિકસ્ત્રાવ દરમિયાન હોવાની જાણ કરે છે.
- ✓ 42.8% મહિલાઓએ હંમેશાં હતાશ હોવાનું જણાવ્યું હતું, જે માસિક દરમિયાન થતી શારીરિક અને માનસિક તકલીફોને દર્શાવે છે.

સંશોધનનું સમાજશાસ્ત્રીય મહત્વ :-

માસિક સ્રાવ (periods) એ સ્ત્રીઓના જીવનનો એક કુદરતી અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. તેમ છતાં, આપણા સમાજમાં આજે પણ આ વિષય સાથે જોડાયેલા ઘણા સામાજિક નિષેધો (taboos) અને ગેરમાન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. મહિલાઓમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિ પર સંશોધનનું સમાજશાસ્ત્રીય મહત્વ ઘણું ઊંડું અને વ્યાપક છે.

સૌપ્રથમ, 'ગુજરાતની મહિલાઓમાં માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધો અને જાગૃતિ' સંશોધન જાતિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધને ઉજાગર કરે છે. માસિકચક્રને લઈને પ્રવર્તતી સામાજિક માન્યતાઓ અને નિષેધો સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થાન, તેમની ભૂમિકાઓ અને તેમની સાથેના વ્યવહારને પ્રભાવિત કરે છે. આ સંશોધન સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીના મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત છે. માસિકચક્ર વિશેની ખોટી માહિતી અને સામાજિક કલંકો સ્ત્રીઓના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર નકારાત્મક અસર કરે છે. જાગૃતિના અભાવે ઘણી સ્ત્રીઓ યોગ્ય આરોગ્ય સંભાળ મેળવી શકતી નથી, જેનાથી તેમને ગંભીર સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ થઈ શકે છે. સંશોધન દ્વારા, સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જરૂરી પગલાં લઈ શકીએ છીએ. સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન નિષેધોના મૂળ કારણોને સમજવામાં મદદ કરે છે. ઉપરાંત સમાજમાં પ્રવર્તતી માન્યતાઓ, પ્રથાઓ અને વલણોનું વિશ્લેષણ કરે છે અને એ સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે કે કેવી રીતે આ નિષેધો સ્ત્રીઓના જીવનને અસર કરે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન દ્વારા માસિકચક્ર દરમિયાનના સ્ત્રીઓના અનુભવોને વાચા આપી શકાય છે અને તેમની જરૂરિયાતોને સમજવામાં મદદ મળે છે. સંશોધન દ્વારા મેળવેલ તથ્યો અને આંકડાઓનો ઉપયોગ જાગૃતિ કાર્યક્રમો અને શૈક્ષણિક સામગ્રી બનાવવા માટે કરી શકાય છે, જેનાથી સમાજમાં સાચી માહિતીનો પ્રસાર થાય અને ગેરમાન્યતાઓ દૂર થાય. સંશોધનથીનીતિ ઘડવૈયાઓને પણ મદદ મળે છે. માસિકચક્ર દરમિયાન સ્ત્રીઓને પડતી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમાં રાખીને, સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓ માટે વધુ સારી સુવિધાઓ અનેનીતિઓ બનાવી શકે છે. દાખલા તરીકે, શાળાઓ અને કાર્યસ્થળોએ સ્વચ્છ શૌચાલય અને સેનિટરી પેડની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવી, માસિક રજાની જોગવાઈ કરવી વગેરે. જેથી સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ થશે અને સમાજમાં સમાનતા અને ન્યાયની સ્થાપનામાં મદદ મળશે.

સંશોધનની મર્યાદાઓ :-

- સંશોધનમાં માત્ર 70 મહિલાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, જે ગુજરાતના વિશાળ વસ્તી વિષયક વિસ્તારનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે પૂરતો નથી. મોટા નમૂના સાથે સંશોધન કરવાથી પરિણામો વધુ વિશ્વસનીય અને વ્યાપક બની શકે છે.
- ગૂગલ ફોર્મ દ્વારા ઓનલાઇન ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હોવાથી, માત્ર ઇન્ટરનેટ અને ડિજિટલ સાધનોનો ઉપયોગ કરતી મહિલાઓ જ સર્વેમાં ભાગ લઈ શકી હતી. આનાથી ગ્રામીણ વિસ્તારોની અને ઓછી સાક્ષરતા ધરાવતી મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું હોઈ શકે છે. રૂબરૂ મુલાકાતો અને વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા ડેટા એકત્રિત કરવાથી વધુ વિવિધતા અને ચોકસાઈ મળી શકે છે.
- સર્વેમાં અમદાવાદ શહેરની મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રમાણમાં વધારે (27.1%) હતું. આના કારણે પરિણામો શહેરી વિસ્તારો તરફ વધુ ઝુકાવવાળા હોઈ શકે છે અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની વાસ્તવિકતાને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબિત ન પણ કરે.
- સંશોધનમાં અન્ય પાસાઓ જેમ કે ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોની ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું ન હતું.
- સામાજિક નિષેધો જટિલ હોવાથી તેને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે વધુ ઊંડાણપૂર્વકના સંશોધનની જરૂર છે.
- સંશોધનમાં ગુણાત્મક માહિતી (ખુલ્લા-અંત પ્રશ્નોના જવાબો) એકત્રિત કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેનું વિશ્લેષણ પ્રમાણમાં મર્યાદિત હતું..
- સંશોધન સમય અને સંસાધનોની મર્યાદાઓને કારણે વધુ વ્યાપક અને ઊંડાણપૂર્વકનું સંશોધન કરવું શક્ય ન હતું.

- માહિતી એક ચોક્કસ સમયગાળામાં એકત્રિત કરવામાં આવી હતી, જે સમય સાથે બદલાતા સામાજિક વલણો અને માન્યતાઓને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબિત ન પણ કરે. લાંબા ગાળાના સંશોધનથી સમય સાથે થતા ફેરફારોને વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે.
- સંશોધનમાં માત્ર મહિલાઓના દ્રષ્ટિકોણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. પુરુષોના વિચારો, માન્યતાઓ અને વર્તણૂકનું વિશ્લેષણ કરવાથી માસિકચક્ર સંબંધિત સામાજિક નિષેધોને વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

નિષ્કર્ષ :-

માસિકચક્ર નિષેધો સ્ત્રીઓના જીવનના વિવિધ પાસાઓ ઉપરાંત સ્વતંત્રતા, સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સમાનતાને અવરોધે છે. માસિકચક્રને 'સ્ત્રીની સ્વચ્છતા' અથવા 'સેનિટરી પ્રોડક્ટ્સ' જેવા યુક્તિપૂર્ણ શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં આવે છે, જે માસિક રક્તને પ્રદૂષિત અને અસ્વચ્છ માનીને તેની સ્વચ્છતા પર ભાર મૂકે છે. સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી જોઈએ તો, માસિક કલંક એ પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીઓ પર નિયંત્રણ રાખવાનું એક માધ્યમ છે. સ્ત્રીઓને શું કરવું જોઈએ, ક્યાં જવું જોઈએ અને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેના નિયમો દ્વારા, માસિકધર્મ સ્ત્રીઓની ગતિશીલતા અને સ્વતંત્રતાને સીમિત કરે છે. તેમને "સામાન્ય" દેખાવાનો અને તેમના દુખાવાને છુપાવવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે, જાણે કે માસિકધર્મ કોઈ શરમજનક બાબત હોય. યુંગ અને સાંગ (Young, 2005; Sang, 2021)ના અભ્યાસો આ વાતને સમર્થન આપે છે.

આ પરિસ્થિતિને બદલવા માટે, માસિકધર્મ વિશેની જાગૃતિ અને શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું ખૂબ જ જરૂરી છે. શાળાઓ, પરિવારો અને સમુદાયોમાં ખુલ્લી ચર્ચા દ્વારા, માસિકધર્મ સાથે જોડાયેલા કલંકોને દૂર કરી શકાય છે. જેથી યુવતીઓ અને યુવકો બંને આ પ્રક્રિયાને સમજી શકે અને તેના વિશેની ખોટી માન્યતાઓને દૂર કરી શકે. મીડિયા અને સમાજમાં પણ માસિકધર્મને લગતા સ્ટીગ્માને પડકારવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સ્ત્રીઓને તેમના શરીર અને તેમના અનુભવો વિશે ગર્વ અનુભવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. સેનિટરી પ્રોડક્ટ્સની સરળ ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ અને માસિકધર્મ સાથે સંકળાયેલ સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. અંતે, તર્કસંગત સમાજ એ જ હોઈ શકે જ્યાં સ્ત્રીઓને તેમના શરીર અને સ્વાસ્થ્ય વિશે નિર્ણય લેવાનો અધિકાર હોય, અને જ્યાં માસિકધર્મ જેવી કુદરતી પ્રક્રિયાને શરમ અને સ્ટીગ્મા સાથે જોડવામાં ન આવે.

સંદર્ભ સૂચી :-

1. Bourdieu, P 1979 Symbolic power. Critique of Anthropology, 4: 77–85. DOI: http://doi.org/10.1177/0308275X7900401307

2. Bourdieu, P 1984 Distinction: A social critique of the judgement of taste. London: Routledge.

3. Bourdieu, P 1987 What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. Berkeley Journal of Sociology, 32: 1–17.

4. Bourdieu, P 1989 Social space and symbolic power. Sociological Theory, 7: 14–25. DOI: http://doi.org/10.2307/202060

5. Bourdieu, P and Eagleton, T 1992 In conversation: Doxa and Common Life. New Left Review, 191: 111–121.

6. De Beauvoir, S 1949/1953 The second sex. New York: Vintage, 2011.

7. Goffman, E 1963 Stigma: Notes on the management of spoiled identity. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

8. Laws, S 1985 Male power and the menstrual etiquette. In: Homans, H. (ed.), The sexual politics of reproduction. Gower, Aldershot, Hants: Ashgate Publishing. pp. 13–29.

9. Owen, L 1993, 2008 Her blood is gold. Blandford, Dorset: Archive Publishing.

10. Sang, K, Remnant, J, Calvard, T and Myhill, K 2021 Blood work: Managing menstruation, menopause and gynaecological health in the workplace. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(4): 1951. DOI: http://doi.org/10.3390/ijerph18041951

11. Skeggs, B 1997 Formations of class & gender: Becoming respectable. London: SAGE Publications.

12. Young, I M 2005 Menstrual meditations. In: Young, I. M., On female body experience: "Throwing like a girl" and other essays. New York: Oxford University Press. pp. 97–122. DOI: http://doi.org/10.1093/0195161920.003.0007

* * * * * * *

[11]

ભારતના વિકાસમાં લેખિકાઓની ભૂમિકા

ડૉ. નિરૂપા ટાંક[13]

સારાંશ:

ભારતના વિકાસમાં મહિલા લેખિકાઓનું મુખ્ય યોગદાન રહ્યું છે. તેમના લેખન દ્વારા સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન આવ્યું છે. તેમણે લેખન દ્વારા મહિલા અધિકારોની હિમાયત, સામાજિક દૂષણનો વિરોધ, શિક્ષણ અને સાક્ષરતા, ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિત્વ, મહિલાઓના અનુભવોનું દસ્તાવેજીકરણ, સાહિત્યિક યોગદાન, રાષ્ટ્રીય એકતાનો પ્રચાર, સામાજિક ન્યાયની હિમાયત, મહિલા સશક્તિકરણ વગેરે જેવા મુદ્દાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને સાહિત્યના માધ્યમથી સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાનો મુખ્ય હેતુ રહ્યો હતો. સાહિત્ય એવું માધ્યમ છે કે જેમાંથી દરેક સમયે કોઇને કોઈ પ્રેરણા મળતી રહે છે. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યું છે તો તેમાં પ્રેરણા રૂપ ક્યાંકને ક્યાંક સાહિત્ય પણ રહ્યું છે. ભારતીય સાહિત્યમાં મહિલા લેખિકાઓએ સદીઓથી નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. તેમણે સમાજના વિવિધ પાસાઓ, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, સંસ્કૃતિ અને રાજકીય પરિવર્તનોને તેમના લખાણો દ્વારા રજૂ કર્યા છે. આમ, ભારતીય મહિલા લેખિકાઓએ માત્ર સાહિત્ય જ નહીં, પરંતુ ભારતના સમાજ અને સંસ્કૃતિના વિકાસમાં પણ મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. જેમાંથી સ્ત્રીઓ પ્રેરણા તો મેળવતી રહે છે પણ સાથોસાથ પોતાના જીવનમાં અને સમાજમાં જરૂર જણાય ત્યારે પરિવર્તન લાવવાના પ્રયાસ પણ કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ભારત, મહિલા, વિકાસ, લેખિકા, સમાજ, સાહિત્ય

ભારતના વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકા પ્રાચીન કાળથી જ જોઈ શકાય છે. પ્રાચીન સમયથી જ સ્ત્રીઓ કોઇને કોઈ ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલી રહેતી હતી અને હાલમાં પણ ભારતમાં મહિલાઓ તમામ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થાય છે. જેમ કે, શિક્ષણ, રમતગમત, રાજકારણ, કલા અને સંસ્કૃતિ, સમાજસેવા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે. મહિલાઓનો પ્રાચીનકાળથીમાંડીને આજ સુધીમાં આ દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં ફાળો રહ્યો છે ત્યારે આજે આપણે સાહિત્યકાર તરીકે સ્ત્રીઓની ભારતના વિકાસમાં શું ભૂમિકા રહી છે? અર્થાત્ તેમનું શું યોગદાન રહ્યું છે? તેના વિશે ચર્ચા કરવાનો અત્રે આશય રહ્યો છે.

ભારતનો વિકાસ અને તે પણ સાહિત્યના માધ્યમથી! એ વાત સાંભળી થોડું આશ્ચર્ય જરૂર થશે. પણ હા, સાહિત્યના માધ્યમથી ભારતનો વિકાસ થઈ શકે છે. નારી લેખિકાઓનો ભારતના વિકાસમાં લેખનના માધ્યમથી અનેકવિધ રીતે ફાળો જોઈ શકાય છે. જેમ કે,

- **સામાજિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ:**

1. મહિલા અધિકારોની હિમાયત: મહિલા લેખિકાઓએ તેમના લખાણો દ્વારા મહિલાઓના અધિકારોની હિમાયત કરી અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે કામ કર્યું.

---
[13] આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, માતૃશ્રી મોંઘીબા મહિલા આર્ટ્સ કૉલેજ, અમરેલી

2. <u>સામાજિક દુષણોનો વિરોધ:</u> તેમણે દહેજ પ્રથા, બાળલગ્ન અને મહિલાઓના અત્યાચાર જેવા સામાજિક દુષણોનો વિરોધ કરી સમાજમાં પ્રવર્તતી કુપ્રથાઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ અને અન્યાય સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો છે. તેમણે સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે લડત આપી છે અને સમાજમાં સમાનતા લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

3. <u>શિક્ષણ અને સાક્ષરતા:</u> મહિલા લેખિકાઓએ શિક્ષણ અને સાક્ષરતાના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો અને મહિલાઓને શિક્ષિત કરવા માટે કામ કર્યું.

4. <u>સમાજ પ્રત્યે જાગૃતિ:</u> મહિલા લેખિકાઓએ સમાજમાં વિવિધ મુદ્દાઓ પર જાગૃતિ ફેલાવી છે. તેમણે સ્ત્રીઓના શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, અને સામાજિક સુખાકારી જેવા મુદ્દાઓ પર લખીને લોકોને જાગૃત કર્યા છે.

- **સાંસ્કૃતિક યોગદાનની દૃષ્ટિએ:**

1. <u>ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ</u>: મહિલા લેખિકાઓએ તેમના લખાણો દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરી અને તેની વિવિધતા દર્શાવી.

2. <u>મહિલાઓના અનુભવોનું દસ્તાવેજીકરણ</u>: તેણીએ મહિલાઓના અનુભવોનું દસ્તાવેજીકરણ કર્યું અને તેમની વાર્તાઓ રજૂ કરી.

3. <u>સાહિત્યિક યોગદાન</u>: મહિલા લેખિકાઓએ ભારતીય સાહિત્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે અને તેમના લખાણો દ્વારા નવા વિચારો અને પરિપ્રેક્ષ્યો રજૂ કરી ભારતીય સાહિત્યને નવી ઉંચાઈઓ પર પહોંચાડ્યું છે. તેમણે વિવિધ શૈલીઓમાં લખાણો રચીને સાહિત્યને વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

- **રાષ્ટ્ર નિર્માણ અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામની દૃષ્ટિએ:**

1. <u>રાષ્ટ્રીય એકતાનો પ્રચાર</u>: મહિલા લેખિકાઓએ રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તેમના લખાણો દ્વારા ભારતીયતાની લાગણી ફેલાવી. સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં નારી લેખિકાઓએ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. તેમણે પોતાની કલમ દ્વારા લોકોને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં જોડાવા પ્રેર્યા હતાં.

2. <u>સામાજિક ન્યાયની હિમાયત</u>: તેમણે સામાજિક ન્યાયની હિમાયત કરી અને વંચિત વર્ગોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે કામ કર્યું.

3. <u>મહિલા સશક્તિકરણ</u>: મહિલા લેખકોએ મહિલા સશક્તિકરણ માટે કામ કર્યું અને મહિલાઓને તેમના અધિકારો માટે લડવા પ્રેરણા આપી.

આ મુદ્દાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતના વિકાસમાં લેખિકાઓનો મુખ્ય ફાળો તેમના લેખન દ્વારા સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવાનો છે.

આપણા સમાજમાં જે કંઈ છે તે સાહિત્યમાં આવે છે અને સાહિત્યમાં જે કંઈ છે તે સમાજમાં આવે છે. આથી જ તો સાહિત્યને સમાજનો આયનો કહેવામાં આવે છે. અને આ જ કારણ છે કે જેના લીધે સાહિત્યના માધ્યમથી પણ મહિલાઓએ ભારતના વિકાસમાં પોતાની અનેરી ભૂમિકા અદા કરી છે.

સાહિત્ય સાથે મહિલાઓ અર્વાચીન સમયથી જ જોડાય હોય તેવું પણ નથી. જેમ અન્ય ક્ષેત્રો સાથે મહિલાઓ પ્રાચીન સમયથી જોડાયેલી હતી તેમજ સાહિત્ય સાથે પણ મહિલાઓ પ્રાચીન એટલે કે મધ્યકાલીન સમયથી જોડાયેલી છે. મધ્યકાલીન સમયમાં મોગલ શાહજાદીઓ જહાંઆરા અને ઝેબુ નિસ્સા જાણીતી કવિયિત્રીઓ હતી, અને શાસકીય વહિવટી તંત્ર ઉપર તેમની અસર હતી. તો વળી, ભક્તિ ચળવળોએ મહિલાઓના સન્માનને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને કેટલાક દમન સામે સવાલ ઉઠાવ્યાં. ભક્તિ આંદોલનોમાં મીરાંબાઈ સંત કવિયિત્રી હતાં. ભક્તિ ચળવળના સૌથી અગત્યના પાત્રોમાં તેઓનો મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો હતો. મીરાંબાઈની જેમ જ આ યુગના અન્ય મહિલા સંત કવિયિત્રીઓમાં અક્કા મહાદેવી, રામી જનાબા, ગવરીબાઈ, રાધાબાઈ, દિવાળીબાઈ, ગંગાસતી, કૃષ્ણાબાઈ, તોળાંદે વગેરે જેવી સ્ત્રી કવિયિત્રીઓ દ્વારા ભક્તિ કરવામાં આવી છે પણ ભક્તિની સાથે સાથે સમાજમાં જે અન્યાય તેમને થાય છે તેનો વિરોધ પણ તે કરે છે. અને પોતાના સાહિત્ય દ્વારા તે સમાજને ઉદ્દેશી અને ભક્તિભાવ સાથે સાહિત્યનું સર્જન કરે છે.

મધ્યકાળની જેમ જ અર્વાચીન સમયમાં પણ ઘણી સ્ત્રી લેખિકાઓ આપણને મળે છે. જે પોતાના સાહિત્યના માધ્યમથી સમાજમાં ચાલતી પરંપરાઓ, રીતરિવાજો, સ્ત્રીઓ ઉપર થતા અત્યાચારો, અંધશ્રદ્ધાઓ વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખીને સાહિત્ય સર્જન કરે છે. જેને આપણે ત્યાં નારીવાદી સાહિત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે. આપણે ત્યાં 20મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિનોદીનીનીલકંઠ, લીલાવતી મુનશી, લાભુબેન મહેતા જેવી સ્ત્રી લેખિકાઓએ પોતાની વાર્તાઓ દ્વારા સમાજમાં સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચાર અને શોષણ પ્રત્યે વિરોધ રજુ કર્યો છે. એ પછી 21મી સદીમાં તો અનેકવિધ મહિલા લેખિકાઓ આપણે ત્યાં આવે છે; જેમ કે, કુંદનિકા કાપડિયા, વર્ષા અડાલજા, સરોજ પાઠક, ધીરુબહેન પટેલ, ઇલા આરબ મહેતા, બિંદુ ભટ્ટ, હિમાંશી શેલત , પન્ના ત્રિવેદી, પન્ના નાયક વગેરે જેવી લેખિકાઓએ નવલકથા, વાર્તા, કવિતા, નિબંધ જેવા પોતાના સાહિત્યના માધ્યમથી સમાજમાં સ્ત્રી શોષણ, સ્ત્રી પર થતા અત્યાચાર, ભ્રૂણહત્યા, બળાત્કાર, દહેજ પ્રથા, મારપીટ વગેરે જેવા પ્રશ્નોની સામે જે સ્ત્રીઓ ઝઝૂમી રહી હતી તેના માટે સાહિત્યના માધ્યમથી આવી અનેક લેખિકાઓએ સ્ત્રીના આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા માટે ઝઝૂમી અને ઝુંબેશ ચલાવી છે. હિમાંશી શેલત જેવી લેખિકાઓએ તો સમાજ સેવા દ્વારા, જ્યારે કુંદનિકા કાપડિયાએ નંદીગ્રામ જેવો આશ્રમ સ્થાપી વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

'અખેપાતર,' 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના,' 'મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી,' 'સાત પગલાં આકાશમાં,' 'અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં,' ' આંધળી ગલી,' 'આગંતુક,' 'કાદંબરીની મા' જેવી અનેકવિધ રચનાઓ આપણને મળે છે, કે જેમાં નારી અને નારીની સમસ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને ઘણું કહેવાયું છે. સાથોસાથ સમાજમાં ચાલતી પરંપરાઓ, રીતરિવાજો, વિવિધ માન્યતાઓ આ બધાને કેન્દ્રમાં રાખીને સમાજ પ્રત્યેનો એક કટાક્ષ લેખિકાઓએ રજૂ કર્યો છે. અહીં તો થોડી કૃતિઓનો જ નામ નિર્દેશ કર્યો છે. પણ ઘણું બધું એવું સાહિત્ય આ ઉપરાંત મળે છે કે, જેમાં નારી લેખિકાઓએ નારીઓને જ કેન્દ્રમાં રાખીને અથવા તો ક્યાંક પોતાના જીવનમાંથી અનુભવો પ્રાપ્ત કરીને સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. જેના દ્વારા ભાવિ પેઢીને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્યાંકને ક્યાંક આ લેખિકાઓના સાહિત્યને વાંચીને સ્ત્રીઓમાં જાગૃતતા આવી છે. જે પોતાની સ્વતંત્રતા માટે અવાજ ઉઠાવતી થઇ છે અને સાથોસાથ સમાજમાં સ્ત્રીઓ વિશેની જે વિચારધારાઓ છે તેમાં પણ ધીમે ધીમે પરિવર્તન લાવ્યું છે. બધી સાહિત્ય કૃતિની વાત કરીએ તો વાત વિસ્તૃત થાય તેમ છે. પણ મારે અહીં ઉપર નિર્દેશ કર્યો તેમાની બે મહતત્ત્વની કૃતિ એટલે ઈલા આરબ મહેતા રચિત 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' અને બીજી છે કુંદનિકા કાપડિયા રચિત 'સાત પગલાં આકાશમા'. આ બે કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી વિષયને અનુરૂપ વાત કરવી છે. તો સૌ પ્રથમ 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' નવલકથાને કેન્દ્રમાં રાખી વિષય સંબંધિત વાત કરું તો –

'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' નવલકથામાં લેખિકાએ બત્રીસ પૂતળીની વાર્તાના સંદર્ભને આધારે મૂળ તો નારીની વેદનાને વાચા આપી છે. આ નવલકથાની શરૂઆતમાં જ લેખિકા લખે છે કે:

"સિંહાસનો ફક્ત પુરુષો માટે હોય. સ્ત્રીઓ એ કેવળ સિંહાસનની શોભા વધારનારી પૂતળીઓ હોય, જેનું કામ ફક્ત પુરુષોની ગુણકથા ગાવાનું હોય ત્યાં પૂતળીઓ પોતાની વેદનાને વાચા આપે ત્યારે સર્જાય છે 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના'.(પૃષ્ઠ. 04)

પ્રસ્તુત નવલકથાની નાયિકા અનુરાધા લેખિકા છે. પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર લેખન કાર્ય કરી શકતી નથી. આથી કથાનાયિકા પોતાના પતિ સાથે, અધ્યાપક સાથે, શાસ્ત્રીજી સાથે અને સંપાદક સાથે જે દલીલો કરે છે તેમાં પુરુષ સમાજમાં નારીની થતી અવહેલના, ઉપેક્ષા, સમાજનાં બેવડા વલણો, નારીની બંધનાવસ્થા અને રુંધામણ, પુરુષોનું આધિપત્ય વગેરે જેવી નારીજીવનની સમસ્યાઓ અહીં ઊપસી આવે છે. લેખિકાએ સમાજમાં ખરેખર સ્ત્રીઓની જે પરિસ્થિતિ છે તેના પર નાયિકાના માધ્યમથી કટાક્ષ અને આક્રોશ રજૂ કરે છે. સાથે સાથે પોતાની વાત અને વિચારો રજૂ કરતાં લખે છે;

"સમાજે સલામતી માટે ધર્મ શોધ્યો પણ ધર્મ સહનો એક નહીં. પુરુષનો ધર્મ જુદો, સ્ત્રીઓનો ધર્મ જુદો. સ્ત્રી એ પુરુષની મિલકત. પુરુષે જે ધર્મ સૂચવ્યો તે સ્ત્રીધર્મ. આદર્શ પત્ની, આદર્શ માતા જે હજારો અન્યાયોને જુલ્મો સહન કર્યા કરે, જેની ફરિયાદોનો કોઈ સૂર તેના હૃદયની દીવાલો ભેદી બહાર ન આવવો જોઈએ. આ ત્યાગ! આ સમર્પણ! જે સ્ત્રી આ સ્ત્રીધર્મ પાળે તેનો મહિમા, પણ સ્ત્રીઓને આવો મહિમા નથી જોઈતો. ન દેવી, ન રાક્ષસી. અમને માત્ર સ્ત્રી જ રહેવા દો.''(પૃષ્ઠ. ૧૮૩)

આ રીતે સમાજ વ્યવસ્થા ઉપર કટાક્ષ અને આક્રોશ વ્યક્ત કરવાની સાથે સાથે સમાજમાં અને સાહિત્યમાં નારીની જે છબી પરા પૂર્વથી સ્થપાયેલી છે તેને ઉખેડી અને નારીના સ્વત્વને સ્થાપવાનો પ્રયાસ લેખિકાએ અહીં આ નવલકથામાં કર્યો છે.

લેખિકાએ એક પછી એક નારીને પૂતળી તરીકે કલ્પી પોતાની વ્યથાકથા કહેતી નિરૂપે છે. જેમ કે, છાયા પોતાની આવડત, બુદ્ધિશક્તિથી કંપનીના મેનેજર પદ સુધી પહોંચે છે, ત્યારે તેના પતિનું અભિમાન ઘવાય છે. પતિ પત્નીના ચારિત્ર્ય પર ગંદો આક્ષેપ મૂકે છે. તો બીજી બાજુ નવલકથામાં માર્શિયાની પાત્રસમસ્યા થોડી જુદી છે તેણે અતુલ સાથે લગ્ન કર્યા છે. અતુલ તેને હિન્દુ ધર્મ અપનાવવા કહે છે. અહીં માર્શિયાને ફરિયાદ છે કે, 'ધર્મ એનો શણગાર નથી કે પુરુષ ઈચ્છા પ્રમાણે એ બદલી શકે.' આ ઉપરાંત ઘણા બધા પ્રશ્નો માર્શિયાના મનમાં છે, બે ધર્મવાળા સ્ત્રીપુરુષ સહજીવન જીવી ન શકે? અને એક જ ધર્મ અપનાવવાનો હોય તો સ્ત્રીએ જ શા માટે ધર્મપરિવર્તન કરવું પડે? પુરુષો કેમ તેમનો ધર્મ બદલાવતા નથી? જે તેને દુઃખી કરે છે. અહીં લેખિકાએ સમાજના બેવડા ધોરણ પ્રતિ નિર્દેશ કર્યો છે. નવલકથામાં વિભાવરીનું પાત્ર એક સફળ અભિનેત્રી તરીકે નિર્દેશવામાં આવ્યું છે. જેની વેદના એ છે કે કોઈ તેની કદર કરતું નથી. પતિ અન્ય સ્ત્રીને ચાહે છે માટે વિભાવરીને ત્યક્તા રૂપે જ રહેવું પડે છે. જ્યારે વિનોદીનીનું પાત્ર વંધ્યત્વના શાપથી પીડાય છે. સમાજ વંધ્યા પ્રત્યે કેવા દૃષ્ટિ કોણથી જુએ છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ લેખિકાએ અહીં કર્યો છે. તો વળી ગંગાબાઇની સમસ્યા વિનોદીની કરતા વિપરીત છે. તે જાણે સંતાનોને જન્મ આપનાર મશીન હોય તેમ એનો પતિ તેની સાથે દૈહિક સંબંધ બાંધ્યા જ કરે છે. ગંગાભાઈ પતિની સંમતિ વિના ઓપરેશન પણ કરાવી શકતી નથી.

આમ, બત્રીસ પૂતળીની વેદના નવલકથામાં લેખિકાએ જે સ્ત્રીપાત્રો આલેખ્યા છે તે ભારતીય સમાજમાં રહેતી સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે આલેખ્યા છે જે પોતાની ઈચ્છાનુસાર લેખન કાર્ય કરી શકતા નથી; પોતાની પ્રગતિથી પતિના અહમ ઘવાતા ઘરમાં સંઘર્ષ અનુભવે છે; ધર્મપરિવર્તનના હઠાગ્રહથી પીડાય

છે, વંધ્યત્વ કે વૈધવ્યના શાપથી પીડાય છે; પુરુષની નજરે તે એક સાધન તરીકે ઉપિયોગાતી રહે છે. ભારતીય નારીની જીવનસ્થિતિ અને સમસ્યાને લેખિકાએ નારીવાદી દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરી નારીમુક્તિની બાંગ પોકારી છે.

હવે, કુંદનિકા કાપડિયા દ્વારા લેખિત 'સાત પગલાં આકાશમાં' નામક બીજી નવલકથા વિશે વાત કરવાની છે, ત્યારે પ્રસ્તુત નવલકથામાં લેખિકાએ વસુધાના પાત્ર દ્વારા સ્ત્રીઓને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ સાથે જ સ્ત્રીઓ ઉપર જે અત્યાચારો થાય છે અને પિતૃસત્તા દ્વારા જે આધિપત્ય સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે તેનો વિરોધ અને વિદ્રો પણ વસુધાના પાત્ર દ્વારા જ લેખિકા રજૂ કરે છે. આ નવલકથા 39 પ્રકરણોમાં વિભાજિત થયેલી છે. આ નવલકથામાંથી પસાર થનારા વાચક માત્રને એવું જ લાગે કે તેમના વિશે જ વાત થઈ રહી છે. વસુધાના ગૃહસ્થ જીવન નિમિત્તે સ્ત્રીના ગૌરવ, પુરુષના આધિપત્ય, પુરુષ દ્વારા થતું સ્ત્રીનું સૂક્ષ્મ શોષણ, આર્થિક સ્વતંત્રતા, વ્યક્તિત્વ વિકાસ, પિતૃપ્રધાનતા જેવી બાબતોમાં સ્ત્રીને થતી સંવેદના, સ્ત્રીને 'વ્યક્તિ' નહીં પણ 'વસ્તુ' ગણી તેની થતી અવહેલના વગેરે જેવી બાબતોને અહીં સ્ત્રીના વિવિધ સ્ત્રોતના માધ્યમથી લેખિકાએ પોતાની વાતને રજૂ કરી છે. સાથે સાથે સ્ત્રીઓ વિશે સમાજમાં કેવી કેવી માન્યતા છે તે દર્શાવવા અનેક સ્ત્રી પાત્રો આ નવલકથામાં પણ આલેખાયા છે.

'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' અને 'સાત પગલાં આકાશમાં' આ બંને નવલકથા જેવી અનેક રચનાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્ત્રી લેખિકાઓ દ્વારા રચાણી છે જેમાં સ્ત્રીને થતા અત્યાચારો તેમજ તેની સંવેદનાઓને વિવિધ સ્ત્રી પાત્રોના માધ્યમથી રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અને તેના દ્વારા સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વમાં તો વિકાસ થતો જોઈ શકાય છે સાથોસાથ આ સ્ત્રી પાત્રોના માધ્યમથી જ સમાજમાં સ્ત્રીની જે છબી છે તેને પણ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ જ સ્ત્રીપાત્રો સમાજ વ્યવસ્થાનો, તેના રીતરિવાજોનો, તેની માન્યતાનો, તેની પરંપરાઓનો અંતે વિરોધ પણ કરે છે. તે માત્ર એક પૂતળી બનીને રહેવાનું પસંદ કરતી નથી. તે ચાર દીવાલની બહારનીકળી પોતાની સ્વઓળખ ઊભી કરવા ઇચ્છે છે. સમાજમાં તે કોઈ પુરુષના નામથી નહીં પણ પોતાના નામથી જ ઓળખાય તેવા પ્રયાસો કરે છે. આમ આ બંને નવલકથામાં સ્ત્રીઓની વાસ્તવિકતાની સાથે સાથે સ્ત્રીઓએ સમાજની વ્યવસ્થાથી બહારનીકળી પોતાની ઓળખ પણ ઉભી કરવી જોઈએ એ વાત પણ રજૂ કરી આપી છે. અને તેથી જ આ અને આવી અન્ય નવલકથાઓ સ્ત્રીઓ માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

ભારતના વિકાસમાં મહિલા લેખિકાઓની ભૂમિકા અનેક દૃષ્ટિકોણથી આપણને જોવા મળે છે જે મુદ્દાઓની ઉપર ચર્ચા કરી. તે ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' અને 'સાત પગલાં આકાશમા' આ બન્ને નવલકથામાં કોઈને કોઈ રીતે સિદ્ધ થતા જોઈ શકાય છેજેની થોડી ચર્ચા કરીએ.

'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' નવલકથામાં અનુરાધા દ્વારા લખાયેલા નાટકને જોવા અન્ય સ્ત્રીપાત્રો ગંગાબાઈ, ભગવતીબહેન, મધુબહેન, ચંદ્રાબહેન અને બડી અમ્મા જોડાય છે, જ્યારે રેખા, વિનોદીની, છાયા અને વિભાવરી રિહર્સલ કરવા જોડાઈ છે. નવલકથાના અંતમાં નાટક ભજવાય છે, જેમાં કૈકેય, કૌશલ્યા, સીતા અને મંથરા આ રામાયણના પાત્રો દ્વારા સાંપ્રત સમયને તથા સમાજને લેખિકા ઉજાગર કરે છે. મિથ(MYTH)નો સહારો લઈ લેખિકાએ સ્ત્રીના અસ્તિત્વને અહીં નિરૂપિત કર્યું છે. નાટકના અંતિમ ભાગમાં શાસ્ત્રીજી અને સમાજની ઇચ્છા મુજબ રામાયણના સાંપ્રત સમયના પાત્રો વર્તન કરતા નથી. નાટકમાં સીતાની ભૂમિકા ભજવતી છાયા 'આર્યનારી પતિને પગલે ચાલનારી' એવું વાક્ય બોલવાને બદલે કંઈક જુદું જ બોલતાં કહે છે:

"મંથરા ! હું રામને પગલે નહીં જાઉં. હું જઈશ મારી કેડીએ. એ ચાહે છે એના પુરુષપણાને. પુત્રધર્મ ખાતર ગાદી છોડનાર પુરુષ ગાદી ખાતર સ્ત્રી છોડવા તૈયાર નહીં થાય? લક્ષ્મણ, આઘો ખસ, તારી રેખા ઓળંગવાની મારી કોઇ ચિંતા નથી. કારણ કે મારો સુવર્ણમૃગ હું જ મારવા જઈશ. મંથરા, તું સાચી છે! હું રાજીનામું નહીં આપું મંથરા, નહીં આપું."

નારીવાદી વિચારધારાએ અહીં સ્ત્રીને 'ત્યાગમૂર્તિ' તરીકે નહીં, પરંતુ પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને સ્થાપિત કરતી કલ્પી છે, જ્યારે કૈકેયીની ભૂમિકા ભજવતી રેખા નાટકમાં મંથરાને કહે છે:

"હા, મંથરા, હુંમાંગુ છું વનવાસ. હું કૈકેયીમાંગુ વનવાસ. મને આ મહેલોમાંથી મુક્ત કર. મારા રૂપાળા દેહને ડામ દઈ કોયલો કરી મૂક જેથી એના શિકાર માટે કોઇ પુરુષ એની પાછળ ન પડે. એની છાતી ચીરી અંદર બેઠેલો એક માનવ આત્મામાંસ ભક્ષીઓને બતાવેને કહે, આ સ્ત્રી છે, લલચાવનારમાંસનો ટુકડો નથી. રામને ગાદી દો, મારે વનવાસ જોઈએ છે."

પુરુષ માત્ર સ્ત્રીના દેહને, સૌંદર્યને જ જુએ છે અને તેને કામવાસનાની તૃપ્તિનું સાધન માને છે. આવા પુરુષો દ્વારા બનાવવામાં આવેલા સમાજ –ઘરમાં રહેવા કરતા વનવાસમાં ચાલ્યા જવાનું આજની નારી વિચારે છે. લેખિકાએ પૌરાણિક નારીપાત્રોની ભાવસ્થિતિને આધુનિક સંદર્ભ સાથે જોડી આપણી આજની પરંપરા, રીતરિવાજ, માન્યતાઓ, વિચારધારા, સંસ્કૃતિ વગેરેને અહીં રજૂ કર્યા છે. જેમાં સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ કોણ રજૂ થતો જોઇ શકાય છે. કેમકે આજની નારી હવે આ બધામાંથી પ્રેરણા મેળવી અન્યાયનો વિરોધ કરતી થઈ છે અને અબળા નહીં પણ સબળા બની છે. આગળ વધી પુરુષ સાથે તાલ મિલાવી ચાલતી થઈ છે. એ પછી કોઈ પણ ક્ષેત્ર કેમ ન હોય! આમ, ભારતના વિકાસમાં લેખિકાઓની કલમનું ઘણું યોગદાન જોઈ શકાય છે.

'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' નવલકથામાં નાયિકા અનુરાધા નાટકકાર તરીકે ઉદ્બોધન, ઉદ્દેશ અને સંદેશ સમાજ સુધી પહોંચાડીને સ્ત્રીની મહત્તાને સાબિત કરે છે. આ સાથે ઈલા આરબ મહેતાની પ્રસ્તુત નવલકથાના નારીપાત્રો પોતાના પર થતા શોષણ– ઉપેક્ષા પ્રત્યે જાગૃત થઈને પ્રતિક્રિયા દર્શાવે છે. જે ભારતની નારીમાં જાગૃતતા લાવવા માટેનું એક પ્રેરકબળ બની રહે છે.

સમાજનું દર્શન અહીં ખૂબ જ મહત્ત્વનું થયું છે. દરેક જગ્યાએ સ્ત્રીને આદર્શ કે આધુનિક બનાવવામાં તેમજ તેના મહત્ત્વને આંકવામાં સમાજનો ખૂબ જ મોટો ફાળો હોય છે. રૂઢિઓ, રીતરિવાજો, સંસ્કૃતિ વગેરેનું જતન કરવામાં સૌથી પહેલો સમાજ હોય છે અને આરોપ સ્ત્રી ઉપર મૂકે છે. સ્ત્રી માત્ર ગૃહિણી જ બની શકે એવી માન્યતા ધરાવતા સમાજ પ્રત્યે અને તેની વિચારધારા પ્રત્યે સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા અહીં વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે સ્ત્રીના આંતર જગતને, તેની ઇચ્છાને પણ લેખિકા અહીં રજૂ કરી આપે છે. આ નવલકથા સ્ત્રીના અસ્તિત્વ, મહત્ત્વ, માનસન્માન માટેનો ઉપચાર છે.

'સાત પગલાં આકાશમાં' નવલકથામાં પણ ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ કોઇને કોઇ રીતે સાર્થક થતા જોઇ શકાય છે. નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર વસુધાનું છે જેને પોતાના પતિ દ્વારા થતા અન્યાય, અપમાન અને ઉપેક્ષા મનમાંને મનમાં ખટક્યા કરે છે અને તેને એકધારા જીવનનો કંટાળો આવે છે. આવી સ્થિતિમાં વસુધાના મનમાં બેઠેલી સ્વતંત્રતા અને આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતી નારી જાગી ઊઠે છે અને તે વિચારે છે:

"મારે આ રીતે નથી જીવવું. બીજાઓની અપેક્ષા પૂરી કરતાં નથી મરવું. મારે કાંઇ સંતોષ થાય એ રીતે જીવવું છે. મારા મનમાં જે વિચારો છે, હૃદયમાં જે લાગણીઓ છે તેને વફાદાર રહીને જીવવું છે. મારે આદર્શ ગૃહિણી હવે નથી રહેવું, સાચી સ્ત્રી બનવું છે, સાચી વ્યક્તિ બનવું છે."

વસુધા બત્રીસ વર્ષના દાંપત્યજીવન પછી પોતાના નારીત્વ વિશે સજાગ બનીને વિચારે છે ત્યારે તેને જીવાતા જીવનની પ્રવૃત્તિઓનીરસ લાગે છે. જેથી તે ગૃહત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરે છે. અને અંતે તે ગૃહત્યાગ કરી 'આનંદગ્રામ'માં આવે છે, ત્યાં તે મુક્ત વાતાવરણનો અનુભવ કરે છે અને નારી સર્જનશક્તિ દ્વારા પોતાની એક નવી ઓળખ ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. લેખિકાએ અહીં વસુધાના ગૃહત્યાગની ઘટનાને રજૂ કરી પોતાનો આશય સિધ્ધ કરવા માટે આ ઘટનાને એક પ્રયુક્તિ રૂપે આલેખી છે. વસુધા 'આનંદગ્રામ'માં આવે છે ત્યાં લેખિકા પોતાની યોજના મુજબ પુરુષપ્રધાન સમાજમાં નારીજીવનની સમસ્યાઓ જેવી કે, લગ્નમાં પસંદગીને ન મળતી સ્વતંત્રતા, દહેજ, વૈધવ્યજીવન, નારીશોષણ, બળાત્કાર, સામાજિક નિષેધો, રૂઢ થયેલા રિવાજો, નિ:સંતાન સ્ત્રીની દશા વગેરેને સામાજિકૃષ્ટિ કોણની ચર્ચા સુમિત્રા, રંજના, શોભા, લીના, ઊર્મિલા, નલિની, લલિતા વગેરે જેવા નારીપાત્રો સર્જીને કરી છે. અહીં આલેખાયેલા નારીપાત્રોના જીવનાનુભવો વસુધાની વિદ્રોહ વૃત્તિને ઉત્તેજે છે. તેથી તે અસહાઇ સ્ત્રીઓને સહાય કરવામાં સ્ત્રીધર્મ સમજીને સેવા કાર્યમાં સક્રિય બને છે. આ કાર્ય કરતાં તેને પોતાને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો અહેસાસ થાય છે. અહીં લેખિકાનો નંદીગ્રામ આનંદગ્રામ બને છે. જ્યાં વ્યક્તિ પોતાના જીવનને કોઇપણ બંધન વગર ખીલવી શકે છે આથી જ નવલકથાનું એક પાત્ર ઈશા કહે છે કે–

"મુખ્ય મુદ્દો વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા સાચવીને બીજા સાથે સુમેળથી જીવવું અને એ સંવાદપૂર્ણ વાતાવરણમાં પોતાની અંદરની સર્જકતાને ઊઘડતી પાંગરતી અનુભવવી એ અમારી જીવન રીતિ હતી."

'સાત પગલાં આકાશમાં' આ નવલકથામાં મુખ્યત્વે એ બાબત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે સમાજની પ્રથા, પરંપરા, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ એવા ન હોવા જોઈએ કે કોઇ એક વર્ગ કે એક સમૂહને અન્ય વર્ગ કે સમૂહ ઉપર આધિપત્ય જમાવવાનો અધિકાર મળે. એવું કરવું તે માનવગૌરવના પાયામાં ભંગ સમાન છે. આ નવલકથા વિદ્રોહ માટેની નથી, નવ સર્જન માટે છે. અહીં લેખિકા દ્વારા કરવામાં આવેલા નિર્દેશ માત્ર નારી કેન્દ્રિત જ નથી. પણ એવા પુરુષને પણ કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યા છે કે જે સ્ત્રીનું સન્માન કરે છે, સ્ત્રીને આદર આપે છે અને તેના પ્રત્યે સમાનતાની દ્રષ્ટિથી જુએ છે. આ નવલકથામાં સ્ત્રીઓને આદર આપતા અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સમાનભાવ ધરાવતા પુરુષપાત્રોનું આલેખન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં માત્ર વસુધા, એના, વાસંતી, લલિતા જ નથી. અહીં ઈશા, સ્વરૂપ, આભા– ગગેન્દ્ર, આદિત્ય અગ્નિવેશ જેવા પાત્રો પણ છે.

સાહિત્યકાર વર્ષા અડાલજા આ નવલકથા અને લેખિકા વિશે વાત કરતા જણાવે છે કે– "એક સ્ત્રી તરીકે પોતાનાં સ્વપ્નો માટે જીવવું, પોતાના આદર્શોને અનુરૂપ એક સમાજનું નિર્માણ કરવું એ સૌથી મોટી વાત છે. આ કામ કુન્દનિકાબહેને આ જ સમાજની વચ્ચે રહીને કરી બતાવ્યું છે. તેમણે પોતાના કામ થકી ઘણાં જીવનને સ્પર્શીયું છે." 'સાત પગલાં આકાશમાં' નવલકથાએ જે પ્રકારે સમાજમાં એક વૈચારિક માહોલ તીવ્રપણે ઊભો કર્યો, એક પ્રકારની ક્રાંતિની મશાલ પેટાવી એ અદ્વિતીય બની રહે છે.

સ્ત્રી લેખિકાઓએ લેખનના માધ્યમથી ભારતના વિકાસમાં મોટી ભૂમિકા ભજવી છે. તેઓ શબ્દ અને કલમને પોતાના હથિયાર બનાવીને આગળ વધે છે અને પોતાની કલમ દ્વારા સમાજને નવી દિશા આપે છે. 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મહિલા લેખિકાઓએ તેમના લેખન દ્વારા સ્ત્રીઓને તેમના અધિકારો અને શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાવી સ્ત્રી સશક્તિકરણમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું અને તેમની જીવનશૈલી, તેમની સમસ્યાઓ અને તેમની આકાંક્ષાઓને પણ સાહિત્યના માધ્યમથી પ્રતિબિંબિત કરી છે. સમાજની મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે મહિલા લેખિકાઓના લેખન કાર્યએ મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.

આ રીતે મહિલા લેખિકાઓએ ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશે જાગૃતિ ફેલાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. તેમણે સ્ત્રીઓના અધિકારો, સમાજમાં તેમની ભૂમિકા અને સમસ્યાઓને લગતા મુદ્દાઓ ઉઠાવ્યા છે. તો વળી, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓને સાહિત્યના માધ્યમથી નવા દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરે છે. લેખિકાઓએ સમાજમાં થતા ફેરફારોને તેમના લખાણો દ્વારા વર્ણવ્યા છે, અને સમાજ દ્વારા સ્ત્રીઓને જે દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવતી હતી તેમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું હોય તો તે સ્ત્રી લેખિકાઓ થકી જ.

સંદર્ભ:

1. 'નવલકથાઃ ચર્ચા અને ચિકિત્સા', લેખક– ડૉ. બિપિન આશર, આવૃત્તિ – પ્રથમ આવૃત્તિ 2011
2. 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' લેખક – ઈલા આરબ મહેતા, પ્રકાશક– ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, આવૃત્તિ – બીજી 1986
3. 'સાત પગલાં આકાશમાં', લેખક – કુન્દનિકા કાપડિયા, આવૃત્તિ – અઢારમી 2017

* * * * * * *

[12]

જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની સમસ્યા અને તેના નિવારણનો અભ્યાસ

ડૉ. પ્રતિક્ષા સી. મકવાણા[14]

સારાંશ :

"यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवता" અર્થાત્ નારીનું જ્યાં ગૌરવ જળવાય ત્યાં દેવતાઓ પણ નિવાસ કરે છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં નારીનો મહિમા અનન્ય રીતે વર્ણવાયો છે. આ શ્લોક તેની સાક્ષી પુરે છે. સદીઓથી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાજના સર્વાંગી વિકાસમાં મહિલાઓનો ફાળો અતી મહત્વનો રહ્યો છે, જે સાંપ્રત સમાજે સ્વીકારવું જ રહ્યું. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનું સમાજમાં એક આગવું સ્થાન છે આથી બંને એક સરખા જ મહત્વપૂર્ણ છે. સ્ત્રીને શક્તિનું સ્વરૂપ મનાય છે. માનવીના સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વિકાસમાં મહિલાઓનું યોગદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. આજે પણ દેશના વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકા મહત્વની છે. શિક્ષિત નારી સમાજનું દર્પણ છે. પિતાને ત્યાં શિક્ષણ મેળવેલ કન્યા બે કુળનો દીપક બની બન્ને ઘરને ઉજ્જવળ કરે છે. ભાવિના સંસ્કાર ઘડતરમાં માતા મહત્વનું પરિબળ છે, તેથી માતા સશક્ત બને તો આવનારી પેઢી ચોક્કસપણે સમૃધ્ધ બનશે. તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ કરવા મહિલાઓનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તે અનિવાર્ય છે. જો મહિલા શિક્ષિત, સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત હશે તો બાળક પણ તંદુરસ્ત હશે. આજનું બાળક દેશનું આવતીકાલનું ભવિષ્ય છે. આથી જો બાળક તંદુરસ્ત હશે, તો લાંબા ગાળે દેશ પણ તંદુરસ્ત હશે. સમાજને સક્ષમ બનાવવો હોય તો સમાજની મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થવું આવશ્યક છે. મહિલાઓને વિવિધ ક્ષેત્રમાં અનેક સમસ્યાઓ અને અન્યાયનો સામનો કરવો પડે છે. આમ છતાં આધુનિક ભારતીય નારીઓ એ સમાજથી વિષમ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે પણ અસ્મિતાની જ્યોત પ્રગટાવી પુરુષ સમોવડી બની છે. પોતાની પ્રતિભા ઉજાગર કરી પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ મહિલાઓએ પોતાની વિષમ પરિસ્થિતિ ત્યજી નવજાગરણ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું છે. મહિલાઓએ પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓને જગાવી પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી પૂર્ણ નિષ્ઠાથી આગળ વધી રહી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજના, આંગણવાડી, મહિલા સશક્તિકરણ, કાર્યકર અને તેડાગર/હેલ્પર

પ્રસ્તાવના :

રાજ્યના વિકાસનો મુખ્ય આધાર તેની પ્રજાના ગુણવત્તાયુક્ત જીવન ઉપર રહેલો છે. શૈક્ષણિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા આર્થિક તમામ દ્રષ્ટીએ પ્રજાના વિકાસ થકી દેશ વિકાસપથ પર અગ્રેસર બને છે. એક સક્ષમ "માં" તંદુરસ્ત બાળકને જન્મ આપી રાજ્યના સર્વાંગી વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપે છે. ટકાઉ વિકાસ માટે જરૂરી પોષણ, શિક્ષણ, સુરક્ષા અને સશક્તિકરણ જેવા ક્ષેત્રમાં ઘણી મોટી અસમાનતા અને અંતર જોવા મળે છે. આ અસમાનતા અને અંતરને દૂર કરવા તેમજ રાજ્યની મહિલાઓ, કિશોરીઓ, બાળકો અને યુવતીઓ સ્વસ્થ, શિક્ષિત, સુરક્ષિત અને સશક્ત બને તે માટે રાજ્યનો મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ તેમજ તેની વિભાગીય કચેરીઓ દ્વારા ઘનિષ્ઠ પ્રયત્નો

[14] M.A, G-SET, Ph.D In Economics

કરવામાં આવી રહ્યા છે. પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજના અંતર્ગત આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાના પ્રશ્નો અને તેના નિવારણનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનના હેતુઓ :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓનીચે મુજબ છે :

1. જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની આવક અને ખર્ચનો અભ્યાસ કરવો.
2. જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં સેવા આપતી કાર્યકર અને હેલ્પર મહિલાઓની સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવો.
3. જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં સેવા આપતી કાર્યકર અને હેલ્પર મહિલાઓની સમસ્યાના ઉકેલો જાણવા.
4. જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની વિકાસની તકો તેમજ પ્રોત્સાહનની તકો તપાસવી.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ "જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં સેવા આપતા કાર્યકર અને તેડાગર બહેનોની સમસ્યા અને નિવારણના અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક સંશોધનની પદ્ધતિ અંતર્ગત સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ ભૂતકાળમાં થયેલા બનાવો તેમજ વર્તમાન સમસ્યાઓ, ઘટનાઓ અને સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. આ સંશોધન પદ્ધતિ વર્તમાન સમય સાથે જોડાયેલી છે.

જામનગર તાલુકાની આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની સમસ્યા અને તેના નિવારણનો આર્થિક અભ્યાસ :

આંગણવાડી શબ્દ ભારતીય શબ્દ "આંગણ" પરથી ઉતરી આવ્યો છે. આંગણને અંગ્રેજીમાં "Courtyard Shelter" કહેવામાં આવે છે. જેનો અર્થ ઘરની અંદર તેની આસપાસનો મધ્ય વિસ્તાર જ્યાં ઘરની મોટાભાગની પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે તેવો થાય છે. "આંગણ" એ ખુલ્લુ સ્થાન છે. જ્યાં લોકો વાત કરવા, મહેમાનને આવકારવા અને સામાજિક કાર્ય માટે ભેગા થાય છે. આ આંગણને "ઘરનું હૃદય" અને પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવે છે. જે પરોઢના સમયે પ્રકૃતિથી ગુંજી ઉઠે છે. આંગણવાડી કેન્દ્રને નંદઘર, બાલમંદિર અને બાલવાડી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આંગણવાડી એક પ્રકારનું બાળ સંભાળ કેન્દ્ર છે. આ કેન્દ્રમાં સંબંધિત વિસ્તારના ૦થી ૬ વર્ષના બાળકો, કિશોરીઓ, સગર્ભા, ધાત્રીમાતા અને મહિલાઓના સ્વાસ્થ્યનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. આ કેન્દ્રમાં ૩થી ૬ વર્ષના બાળકો આવીને શાળા પૂર્વેનું અનૌપચારિક શિક્ષણ મેળવે છે, રમત રમે છે, તેમજ પૌષ્ટિક આહાર ગ્રહણ કરે છે. આંગણવાડી કેન્દ્રના આધારસ્તંભ તરીકે બે મહિલાઓ કાર્યકર અને હેલ્પર હોય છે. તેમના દ્વારા પોતાના વિસ્તારના લોકોના આંગણની મુલાકાત પણ લેવામાં આવે છે. આ મહિલાઓ આરોગ્ય સંભાળના મુદ્દાઓની મુખ્ય માહિતી આપનાર છે પરંતુ તેમના કાર્યની પ્રકૃતિને આધારે તેઓને સામાજિક કાર્યકર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આંગણવાડીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ મહિલાઓ અને બાળકો મળીને દેશની વસ્તીના લગભગ ૬૭.૭% જેટલા છે. દેશના ટકાઉ અને સમાન વિકાસ માટે મહિલા અને બાળકોનું સશક્તિકરણ અને રક્ષણ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે. મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલય એ ભારત સરકારની એક શાખા છે જે ભારતમાં મહિલા અને બાળવિકાસને લગતા નિયમો અને કાયદાઓની રચના અને વહીવટ માટે એક સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગની સ્થાપના વર્ષ ૧૯૮૫માં માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયના ભાગરૂપે મહિલાઓ અને બાળકોના સર્વાંગી વિકાસને ખૂબ જ જરૂરી પ્રોત્સાહન આપવા માટે કરવામાં આવી હતી. ૩૦મી જાન્યુઆરી ૨૦૦૬થી મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ એક અલગ મંત્રાલય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. મહિલાઓ અને બાળકોની પ્રગતિ માટેનોડલ મંત્રાલય તરીકે આ મંત્રાલય યોજનાઓ,નીતિઓ, કાર્યક્રમો અને કાયદાઓનું ઘડતર અને સુધારો કરે છે. આ મંત્રાલય મહિલા અને બાળવિકાસના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ બંનેના પ્રયત્નોને માર્ગદર્શન આપે છે અને તેનું સંકલન પણ કરે છે. આ વિભાગ દ્વારા મહિલાઓ અને બાળકોના વિકાસ માટે સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા યોજના શરૂ કરવામાં આવી.

" બાળવિકાસ માટે સંકલિત સ્વરૂપે અપાતી સેવા એટલે સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજના."

મહાત્મા ગાંધીજીની ૧૦૬મી જન્મજયંતી ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૭૫ના રોજ સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજનાના ૩૩ ઘટકો સમગ્ર દેશમાં પ્રાયોગિક ધોરણે શરૂ કરવામાં આવ્યા. ગુજરાતમાં સૌપ્રથમ વડોદરા જીલ્લાના છોટાઉદેપુર તાલુકાના તેજગઢ ગામમાં સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજના અંતર્ગત આંગણવાડીની શરૂઆત થઈ હતી. સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજનાની આ સેવાઓને આંગણવાડી કેન્દ્ર મારફતે લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે.

શરૂ કરાયેલા સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજના એ ભારત સરકારના મુખ્ય કાર્યક્રમોમાંથી એક છે અને પ્રારંભિક બાળપણની સંભાળ અને વિકાસ માટેના વિશ્વના સૌથી મોટા અને અનન્ય કાર્યક્રમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે બાળકો, કિશોરીઓ, સગર્ભા અને ધાત્રીમાતાઓ પ્રત્યેની દેશની પ્રતિબધ્ધતાનું અગ્રણી પ્રતીક છે. એક તરફ પૂર્વશાળા બિનઔપચારિક શિક્ષણ પ્રદાન કરવાના પડકારના પ્રતિભાવ તરીકે અને કુપોષણ, રોગિષ્ટતા, ઘટતી શીખવાની ક્ષમતા અને મૃત્યુદરના દુષ્ટચક્રને તોડવામાં આ યોજના અસરકારકનીવડી છે.

૩૦ જૂન ૨૦૨૦ના રોજ ભારતમાં કુલ ૭૦૭૫ જેટલા સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજનાના ઘટકો કાર્યાન્વિત હતા અને ૧૩,૮૩,૯૫૫ મુખ્ય આંગણવાડી કેન્દ્ર તેમજ મીની આંગણવાડી કેન્દ્ર હતા. ૨૦૧૯માં દેશમાં આંગણવાડી કાર્યકરોની સંખ્યા ૧૩,૯૯,૬૯૭ અને આંગણવાડી સહાયકોની સંખ્યા ૧૨,૮૨,૮૪૭ હતી. ગુજરાત રાજ્યમાં માર્ચ ૨૦૨૦ સુધીમાં સંકલિત બાળવિકાસ સેવા યોજનાના કુલ ૪૨૬ ઘટકો અને ૫૩,૦૨૯ આંગણવાડી કેન્દ્ર કાર્યાન્વિત હતા. ૨૦૨૧-૨૨માં ગુજરાતમાં આંગણવાડી કેન્દ્રમાં નોંધાયેલા બાળકોની સંખ્યા ૩૬,૯૫,૨૨૦ છે. આ યોજનાંમાં મુખ્યત્વે ૦થી ૬ વર્ષની વય જૂથના બાળકો, કિશોરીઓ અને મહિલાઓને પોષણ અને આરોગ્યને લગતી મૂળભૂત સેવાઓ અને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આંગણવાડી કેન્દ્રની જે મૂળભૂત કામગીરી છે તે ખૂબ જ મહત્વની તેમજ પાયાની છે. તેથી આ યોજનાનો વ્યાપ સતત વધતો જોવા મળી રહ્યો છે.

આંગણવાડી કેન્દ્રમાં કાર્યરત મહિલાઓની સમસ્યા

બાળકો અને મહિલાઓનું જીવન સમુદાયો અને રાષ્ટ્રોની શક્તિના સાચા સૂચક છે. સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના એ પોષણ અને બાળ સંભાળ માટેનો વિશ્વનો સૌથી મોટો અને અનન્ય કાર્યક્રમ છે. આંગણવાડી કેન્દ્ર સંકલિત બાળ વિકાસ યોજનાનો પાયાનું કાર્યકારી છે. આ કાર્યક્રમ આંગણવાડી કાર્યકર તેમજ આંગણવાડી હેલ્પર/તેડાગર દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આશરે ૫૩,૦૨૯ જેટલા આંગણવાડી કેન્દ્ર કાર્યરત છે. જેમાંથી જામનગર જીલ્લામાં ૧૧૯૭ આંગણવાડી અને જામનગર તાલુકામાં ૫૪૦ આંગણવાડી કેન્દ્ર કાર્યરત છે. આ આંગણવાડી કેન્દ્રોમાં અંદાજે ૧૧૦૦ જેટલી મહિલાઓ કાર્યરત છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન જામનગર તાલુકોની આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની વિવિધ સમસ્યા અને ઉપાયોઓનો અભ્યાસ છે. અહીં અભ્યાસક્ષેત્ર જામનગર તાલુકો છે. જામનગર શહેરમાં કુલ ૩૧૦ આંગણવાડી કેન્દ્ર આવેલા છે. જેમાંથી ૧૨.૫% એટલે કે ૩૯ આંગણવાડી કેન્દ્રો અને ૭૮ ઉત્તરદાતા પસંદ થયા છે. જામનગર તાલુકાના કુલ ૨૩૦ આંગણવાડી કેન્દ્ર આવેલા છે. જેમાંથી ૧૨.૫% એટલે કે ૨૯ આંગણવાડી કેન્દ્ર અને ૫૮ ઉત્તરદાતા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

સંશોધનના તારણો/ સમસ્યાઓ :

1. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં પરથી ખ્યાલ આવે છે કે જામનગર તાલુકામાં સૌથી વધુ સામાન્ય આંગણવાડી કાર્યરત છે અને સૌથી ઓછી મીની આંગણવાડી છે. જ્યારે આધુનિક સમયને

વિસ્તાર/ તાલુકાઓ	કુલ આંગણવાડી	નમૂના તરીકે પસંદિત આંગણવાડી	નમૂના તરીકે પસંદિત ઉતરદાતાની સંખ્યા		
(૧૨.૫%)			કાર્યકર	હેલ્પર	કુલ
જામનગર શહેર	૩૧૦	૩૯ (૩૮.૭૫)	૩૯	૩૯	૭૮
જામનગર ગ્રામ્ય	૨૩૦	૨૯ (૨૮.૭૫)	૨૯	૨૯	૫૮
કુલ	૫૪૦	૬૮	૬૮	૬૮	૧૩૬

ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર થયેલ સ્માર્ટ આંગણવાડી નથી. સ્માર્ટ આંગણવાડીનો ખ્યાલ બાળ પોષણ, બાળ વિકાસ, સ્ત્રી સશક્તિકરણ વધુ સુદ્રઢ બનાવે છે. જેની અહીં ઉણપ જોવા મળે છે.

2. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નમૂના તરીકે પસંદ થયેલ આંગણવાડી કેન્દ્રમાં પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને મોટાભાગની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ અહીં સ્માર્ટ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી.

3. પસંદ થયેલ આંગણવાડીમાંથી અંદાજે ૩૨% કેન્દ્રમાં ખાદ્ય સામગ્રીની યોગ્ય વ્યવસ્થા નથી.

4. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં કાર્યકરે લીધેલી તાલીમની માહિતીનો અભ્યાસ કરતાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે મોટાભાગના કાર્યકરોમાં નવપ્રવર્તન અનુસાર તાલીમનો અભાવ છે.

5. પસંદ થયેલા કાર્યકરોમાંથી ૨૬% એક કરતાં વધુ આંગણવાડી કેન્દ્રમાં સેવા આપે છે અર્થાત્ કે તેઓને કામની બેવડી જવાબદારી છે.જ્યારે સામે પક્ષે આ વધારાના કામનું વેતન આપવામાં આવતું નથી.

6. આ સંશોધન અભ્યાસ પરથી જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે કે માહિતી જાળવણીનો અભાવ, બેવડી જવાબદારી, અપૂરતી આંતરમાળખાકીય સુવિધા, વેતનની વિલંબિત ચુકવણી વગેરે કાર્યકરોની મુખ્ય સમસ્યાઓ છે.

7. પ્રસ્તુત સંશોધનથી એ જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે કે હજી પણ ઘણા એવા કાર્યકરો છે કે જેમણે સરકાર તરફથી મળતા વીમાનો લાભ મળ્યો નથી.

8. કોઈપણ પ્રકારના કામ માટે મળતા પુરસ્કારો વ્યક્તિને મહત્વનું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. જે બીજા લોકોને પણ શ્રેષ્ઠ કામ કરવા માટે પ્રેરણા આપે છે. અહીં હાથ ધરેલ સંશોધન અભ્યાસમાં માત્ર ૧૮.૬૭% કાર્યકરોને પુરસ્કારો મળ્યા છે. જેમાં સૌથી વધુ જીલ્લા કક્ષાનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. સામે પક્ષે ૮૧.૩૩% કાર્યકરોને કોઈપણ પ્રકારનો પુરસ્કાર મળેલ નથી.

9. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કાર્યકરે પ્રોત્સાહન સંબંધિત કઇ યોજનાનો લાભ મેળવેલ છે તેની માહિતી જોતા એ બાબતનો ખ્યાલ આવ્યો કે ૬૪% કાર્યકરોએ માતા યશોદા ગૌરવનિધિ વીમા યોજના અને પ્રધાનમંત્રી શ્રમયોગી માનધન યોજનાનો લાભ મેળવેલ છે. જ્યારે ૩૬% કાર્યકરોએ એકપણ પ્રકારની યોજનાનો લાભ મેળવેલ નથી.

10. આ સંશોધન અભ્યાસ પરથી જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે કે મોટાભાગના (૭૬%) કાર્યકરો માત્ર આંગણવાડી કેન્દ્રમાં જ કામ કરે છે એટલે અન્ય કોઈ આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલા નથી.

11. આ સંશોધન પરથી ખ્યાલ આવે છે કે આંગણવાડીમાં જોડાયા પછી કાર્યકરના જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે. પરંતુ એ સુધારાનું પ્રમાણ ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં છે. જેમાં સૌથી વધુ કાર્યકરનો એવો અભિપ્રાય છે કે આંગણવાડીમાં જોડાયા પછી તેમના જીવનધોરણમાં ખૂબ સારા પ્રમાણમાં સુધારો થયો છે. જ્યારે બહુ ઓછા (માત્ર ૮%) કાર્યકરનો એવો અભિપ્રાય છે કે આંગણવાડીમાં જોડાયા પછી તેમના જીવનધોરણમાં સામાન્ય ફેરફાર થયો છે.

12. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં હેલ્પરે લીધેલી તાલીમની માહિતીનો અભ્યાસ કરતાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે કાર્યકરની માફક હેલ્પરોમાં પણ અન્ય પ્રકારની તાલીમનો અભાવ છે.

13. આ સંશોધન અભ્યાસ પરથી જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે કે માહિતી જાળવણીનો અભાવ, કાચામાલના પુરવઠા સંબંધિત સમસ્યા વગેરે હેલ્પરની વિવિધ સમસ્યાઓ છે.

14. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બહુ ઓછા હેલ્પરોને પુરસ્કારો મળ્યા છે અને જેઓને પુરસ્કાર મળેલ છે તેમાં સૌથી વધુ ઘટક કક્ષાનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે.

15. આ સંશોધન અભ્યાસ પરથી જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે કે મોટાભાગના હેલ્પરો માત્ર આંગણવાડી કેન્દ્રમાં જ કામ કરે છે એટલે અન્ય કોઇ આર્થિક પ્રવત્તિ સાથે જોડાયેલા નથી. જ્યારે ઓછા હેલ્પરો આંગણવાડી કેન્દ્રની સેવા સાથે સિલાઈ કામ, બ્યુટી પાર્લર, ભરત ગૂંથણ વગેરે જેવા અન્ય પ્રકારના કામ પણ કરે છે. અર્થાત્ કે હેલ્પરની સેવાથી મળતા વેતનથી તેમનું જીવનધોરણ યોગ્ય રીતે ચાલી શકે એમ નથી એટલે કે વેતન વધારાની જરૂર છે.
16. આ સંશોધન પરથી ખ્યાલ આવે છે કે આંગણવાડીમાં જોડાયા પછી હેલ્પરના જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે.

સંશોધનના સૂચનો / સમસ્યાઓના નિવારણનો અભ્યાસ :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસના સૂચનોનીચે પ્રમાણે છે.

1. આધુનિક સમયની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને વધુ પ્રમાણમાં સ્માર્ટ પ્રકારની આંગણવાડી બને તેવા પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ.
2. લોકોમાં આંગણવાડી કેન્દ્ર દ્વારા કરવામાં આવતા જુદા-જુદા કાર્યક્રમો વિશે જાગૃતતા ફેલાવવી જોઈએ જેથી કરીને વધુ પ્રમાણમાં મહિલાઓ, બાળકો તેમજ અન્ય જરૂરિયાત વર્ગને તેનો લાભ મળી શકે.
3. આંગણવાડી કેન્દ્રના કાર્યોને વધુ સુદ્રઢ બનાવવા માટે સમયાંતરે ઉચ્ચ અધિકારીઓ દ્વારા ચકાસણી કરવી જોઈએ.
4. કાર્યકર અને હેલ્પર બહેનોને જુદા જુદા પ્રકારની યોગ્ય તાલીમ નજીકના સ્થળે મળી રહે તેવું માળખું તૈયાર કરવું જોઈએ અને તેનું અમલીકરણ કરવું જોઈએ.
5. આંગણવાડી કાર્યકર્તાને સેવા સંબંધિત અને વર્તમાન જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવા માટે સતત તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ.
6. આંગણવાડી કાર્યકરને આપવામાં આવતા સ્માર્ટ ફોનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવો જોઈએ જેથી તેઓને કામગીરીમાં સરળતા રહે.
7. જે કાર્યકર અને હેલ્પર બહેનોને કામની બેવડી જવાબદારી છે તેમને અલગથી વધારાનું વેતન આપવું જોઈએ. આ નાણાકીય પ્રોત્સાહન તેની કાર્યક્ષમતા અને કામની નિષ્ઠામાં વધારો લાવશે.
8. આંગણવાડી સાથે જોડાયેલા લાભ અને યોજનાઓ અંગે કાર્યકર અને હેલ્પર વધુ જાગૃત થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.
9. કાર્યકર અને હેલ્પર બહેનોની સમસ્યાનું નિવારણ વહેલી તકે આવે તેવું પારદર્શક માળખું અમલમાં હોવું જોઈએ.
10. કાર્યકર્તાઓ માટેની ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા પ્રભાવશાળી બનાવવી જોઈએ.

11. બાળકોને અપાતા પૂરક પોષણ અંગેની ખાધ સામગ્રી માટે સુયોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.
12. કાર્યકર અને હેલ્પર બહેનોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય તે માટે યોગ્ય પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ.
13. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં કામની બેવડી જવાબદારીની સમસ્યા જોવા મળી છે આથી તેનાં નિવારણ માટે તેમજ આંગણવાડી સંચાલન માટે યોગ્ય સમયે કાર્યકર્તાની ભરતી કરવી જોઇએ.
14. યોજનાના લાભો કોઈપણ અવરોધ વિના તમામ લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચે તે માટેની નબળાઈઓને દૂર કરવી જોઇએ.
15. આંગણવાડીના ખામીયુક્ત આંતરમાળખામાં સુધારો કરવો જોઇએ જેથી બધા ઘટકોનો સમાન વિકાસ થઈ શકે.
16. આંગણવાડી કાર્યકર્તાને મળતા પુરસ્કારોની અરજી સંબંધિત પ્રક્રિયા ઓછી ખર્ચાળ બને તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ.

સમાપન :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ જામનગર તાલુકામાં આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓની સમસ્યા અને તેના ઉપાયોનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. અભ્યાસ પરથી જાણી શકાય છે કે આંગણવાડીમાં કેન્દ્ર મહિલાઓને રોજગારી પૂરી પાડી, આર્થિક સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધીને સશક્ત અને સુરક્ષિત બનાવી છે. આંગણવાડીમાં કેન્દ્રની મહિલાઓના વિકાસમાં સરકારનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. કેન્દ્રમાં કાર્યરત મહિલાઓના વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર દ્વારા યોગ્ય માર્ગદર્શક, સહકાર અને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારની મહિલાઓને આંગણવાડીમાં કેન્દ્ર દ્વારા નવી ટેકનોલોજીને જાણવાની તક, આત્મનિર્ભર થવાની તક,નોકરી કરવા માટેની સ્વતંત્રતા મળી છે. આ મહિલાઓને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાયુક્ત સ્થાન આપવામાં માટે સરકાર દ્વારા અનેક પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. જામનગર તાલુકામાં આવેલી આંગણવાડીના પ્રાથમિકઆંતરમાળખાકીય સુવિધા સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આંગણવાડીમાં કાર્યરત મહિલાઓના મુખ્ય સમસ્યા માહિતી જાળવણીનો અભાવ, કાચામાલના પુરવઠા સંબંધિત સમસ્યા, બદલીની સમસ્યા છે.

સંદર્ભસુચિ

1. Kamalaamalappa & kawale Laxman (2013)."Socio-economic condition of Anganwadi workers: a case study of Raichur district", Golden research thoughts monthly discipline research journal, Solapur.
2. Rajanna K. A. (2019). "Problems and Prospects of Anganwadi Workers : A Study", International journal of management, It & Engineering.
3. https://jamnagar.nic.in Retrieved on the 25th November 2024.
4. https://wcd.nic.in Retrieved on the 26th November 2024.

5. "કામગીરી અંદાજપત્ર ગુજરાત સરકાર વર્ષ ૨૦૨૨-૨૩", (૨૦૨૩). મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ, ગાંધીનગર

6. "જીલ્લાની આંકડાકીય રૂપરેખા જામનગર જિલ્લો", (૨૦૨૪). આંકડાશાખા જીલ્લા પંચાયત કાર્યાલય, જામનગર.

7. "સહિયર ગોષ્ઠી – અંક ૩", (૨૦૨૨). સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા યોજના, મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ, ગુજરાત સરકાર.

8. દવે, પી. (૨૦૨૦). "સશક્ત સમાજ માટે મહિલા સશક્તિકરણ : ગુજરાતમાં મુખ્યમંત્રી મહિલા ઉત્કર્ષ યોજના" , યોજના પ્રકાશન, અમદાવાદ.

9. પટેલ, આર. એસ. (૨૦૦૯). "સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર", અમદાવાદ, જય પ્રકાશન.

10. વાણી, આર. (૨૦૦૬). "નવજાત શિશુની સંભાળ અને સારવાર" (આંગણવાડી કાર્યકર બહેનો માટેની માર્ગદર્શન અને તાલીમ પુસ્તિકા), મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ તથા આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ, ગુજરાત સરકાર.

11. શાહીન, આર.(૨૦૧૯)."મહિલાઓનો સંકલિત વિકાસ", યોજના પ્રકાશન, અમદાવાદ.

12. સામાજિક - આર્થિક સમીક્ષા જામનગર જીલ્લો ૨૦૨૨-૨૩", (૨૦૨૩). આંકડાશાખા, જીલ્લા પંચાયત કચેરી, જામનગર.

* * * * * * *

[13]

ભારતીય વિચારધારામાં સ્ત્રી

ડૉ. પ્રતિક્ષા એમ ભટ્ટ[15]

સારાંશ

ભારતીય સંસ્કૃતિને નિત્યનૂતન - ચિર પુરાતન કહી છે. આથી આપણી જીવનપધ્ધતિમાં નવીન અને પ્રાચીનનો અદ્‌ભુત સમન્વય જોવા મળે છે. જે શાશ્વત અને જરૂરી છે એવા નવાને ગ્રહણ કરવું, જે પુરાણું અને યુગાનુંકુલ નથી તો તેને છોડવું, આ વિચારની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિ પલ્લવિત અને પોષિત થઈ છે. એનું એ પરિમાણ છે કે, 'માનવ હિતને ઈચ્છવા વાળા વિચારશીલ લોકો આજે ભારતની તરફ જોઈ રહ્યા છે. જે આપણાં દેશની સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, આપણી કુટુંબ વ્યવસ્થા, મહિલા પ્રતિ દ્રષ્ટિકોણ, પર્યાવરણ, આર્થિક -વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોને સમજવા માટે ભારત પ્રવાસે આવે છે. એટલું જ નહીં, પોતાના દેશમાં આ વ્યવસ્થાઓનો સમાવેશ કરવાનો પ્રયાસા કરે છે. એવા વિભિન્ન વિષયોમાંથી એક વિષય છે ભારતીય વિચારધારામાં સ્ત્રી.

ભારતીય ચિંતન સમગ્ર સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરનો નિવાસ "ईशावास्यमिदं सर्वम्" (૧, ईशोपनिषद-(1/1)) સંપૂર્ણ સચરાચર જગતમાં એક જ ચેતન તત્વની વ્યાપ્તિને સ્વીકારે છે. આથી જ પરસ્પર સંબંધિત અને જોડાયેલું છે. સૃષ્ટિની રચના થઈ ત્યારે બ્રહ્મ તત્વનાં બે રૂપ પ્રગટીત થયા - સ્ત્રી અને પુરુષ. વિશ્વ કલ્યાણનાં આપણા ધ્યેયમાં કહેવાયું છે, "सर्वे भवन्तु सुखिन:।" ભારતીય જીવન વ્યવસ્થા સ્ત્રી પ્રધાન કે પુરુષ પ્રધાન નહીં, પરંતુ ધર્મ પ્રધાન, સમાજ હિતકારી રહી છે. ભારતીય ચિંતનનું માપદંડ વ્યાપક છે, જે વ્યક્તિને સમષ્ટિથી પરમેષ્ટી સુધી લઈ જાય છે. જેને જીવન દર્શન, જીવન મૂલ્ય,તથા જીવન વ્યવહારથી જાણી શકાય.

ભારતીય વિચારધારામાં સ્ત્રી - ગૃહસ્થાશ્રમની ગૃહલક્ષ્મી, ધર્મ પત્ની, પરિવારને સંતતિ દેવાવાળી તથા પાલન-પોષણની સાથે સંસ્કાર દેવાવાળી છે. સ્ત્રી એ પરિવાર, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સૃષ્ટિનું મહત્ત્વનું અંગ માનવામાં આવી છે. ત્યારે સમાજ-રાષ્ટ્રનાં પુનરુત્થાનમાં તથા સૃષ્ટિનાં સંરક્ષણમાં સ્ત્રીનો સહભાગ અપેક્ષિત છે.

મહિલાઓનાં **વિષય**માં **ભારતીય દ્રષ્ટિ** :-

ભારતીય વિચારધારામાં સ્ત્રી સમાજની જ નહીં પરંતુ સૃષ્ટિરચનાની અભિન્ન અંગ અને રાષ્ટ્રને સુદ્રઢ કરનારી શક્તિ છે,

"राष्ट्रस्य सुदृढ़ा शक्ति समाजस्य च धारिणी।

भारते संस्कृता नारी मता नारायणी सदा।।" (૨, રાષ્ટ્રગાન - (પૃ.15) સં.સેવિકાપ્રકાશન)

[15] સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત પ્રમુખ, નારી આયામહિંદુ આધ્યાત્મિક અને સેવા સંસ્થાન, (HSSF); ડાયરેક્ટર - ગૌવિજ્ઞાન ફાઉન્ડેશન-જામનગર

- સૃષ્ટિસંરચનામાં પુરુષ તેમજ મહિલાની ભૂમિકા પરસ્પર પૂરકતાની છે.
- ભારતીય ચિંતન મહિલા ના બધા સ્વરુપો- માતા, પુત્રી, પત્ની, સખીની વિવિધ ભૂમિકાઓને સન્માન અને આદર ના રૂપે જોતી આવી છે.
- સ્ત્રીને માતા ના રૂપમાં અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન, અને ઉચ્ચ ભાવનાથી જોવામાં આવી છે. બ્રહ્માની એવી રચના, જે ગર્ભધારણ કરીને યોગ્ય સંતાનની ઉત્પત્તિ થકી સમાજ, રાષ્ટ્ર તેમજ પ્રકૃતિને ઉન્નત કરવામાં સર્વાધિક મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવનારી છે. નારી પ્રતિ જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ ભારતીય ચિંતનમાં અત્યંત શ્રધ્દ્રાયુક્ત અને સન્માન પૂર્ણ રહ્યો છે. मातृवत् परदारेषु। (૩, मनुस्मृति-(2/145))
- અર્ધનારીનટેશ્ર્વર -અડધા શિવ અડધી શક્તિની સંકલ્પના પણ ભારતીય ચિંતનનો આધાર છે. સ્મૃતિ ગ્રંથમાં

"स्वेच्छामय:स्वेच्छया च द्विधारूपो बभूवह।

स्त्रीरूपो वामभागांशो दक्षिणा: पुमान स्मृत:।।

(૪,देवीभागवत-(1/33))

સૃષ્ટિની રચના થઇ ત્યારે બ્રહ્મ તત્વનાં બે રૂપ પ્રગટીત થયા. સ્ત્રી અને પુરુષ - આંતરિક સમાનતાનો ભાવ, બંને એક ચૈતન્ય તત્વ, પરસ્પરાવલંબી જીવન. આ એકાત્મભાવથી પતિ પત્નીનો વ્યવહાર હોય છે.

ભારતીય ચિંતનમાં 'કુટુંબ'ને સમાજનો મૂળભૂત એકમ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીને પરિવાર ચલાવે છે. સમાન જવાબદારી સાથે પરિવાર દ્વારા સમાજનો વિચાર તેના દ્વારા કુટુંબ, સમાજ વ્યવસ્થાનું નિર્વહન થાય છે. આ કારણથી ભારતીય ચિંતનમાં પરિવાર વ્યવસ્થાનાં મજબૂત પણા માટે વધુ જોર આપવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય ચિંતનમાં મહિલા શક્તિસ્વરૂપા વિદુષી છે, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, દુર્ગા, અન્નપૂર્ણા પણ તે જ છે. બધા રૂપોમાં તેનું સન્માન છે. વિભિન્ન યુગ / કાળમાં મહિલાઓની સ્થિતિ ભારતીય ચિંતનને સ્પષ્ટ કરે છે.

વૈદિકયુગ - अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम। (૫, સ્ત્રીશક્તિ-જાગૃતિનાંપંથે (પૃ.11), મીરાભટ્ટ) "હું રાષ્ટ્રની શક્તિ છું" એવા વેદ મા નારી ઉદઘોષ સાથે દેવી, વિદુષી, વિરાંગના, આદર્શ માતા, ઘરની સામ્રાજ્ઞી, સંતાનની પ્રથમ શિક્ષિકા, અધ્યાપિકા ઉપદેશિકા, સત્ય અને પ્રેમનાં પ્રકાશને ફેલાવવા વાળી દર્શાવી છે. (૬, ऋग्वेद (10/85/46))

સ્ત્રીઓની શ્રેષ્ઠતા ના સંદર્ભમાં શતપથ બ્રાહ્મણ કહે છે, "માતા ના રૂપમાં સ્ત્રી સંતાનની શ્રેષ્ઠતમ આચાર્ય છે." સ્ત્રી શિક્ષા માટેનાં સંદર્ભે યજુર્વેદનાં આદેશ મુજબ, "બધી સ્ત્રીઓને સારી શિક્ષા દેવા માટે વિશેષ પ્રબંધ કરવો જોઇએ."

અપાલા, ગાર્ગી, ઘોષા, સરસ્વતી, સર્પરાજ્ઞી, સૂર્યાસાવિત્રી વેદોની મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિકાઓ હતી જેમણે અનેક સુક્તોની રચના કરી. રામાયણ યુગમાં - સુજયા, સુપ્રભા જેમણે પ્રભુશ્રીરામ માટે શસ્ત્રો બનાવ્યા હતા. સીતા, મંદોદરી, કૌશલ્યા, અહલ્યા જેવી મહાન સંન્નારીઓની ગાથા આપણે જાણીએ છીએ. રામાયણ

કાળમાં સ્ત્રી વગર એક પણ ધર્મકાર્ય સંપન્ન થતું નહતું. જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે, ત્યાં દેવગણો સંતુષ્ટ રહે છે. (૭, महाभारत(अनु.45/14))

મધ્યકાલીન યુગમાં મહિલા સંતો, વિરાંગનાઓનું સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં મોટું યોગદાન રહ્યું છે. સંવિધાન નિર્માણમાં પણ નારીશક્તિનું યોગદાન નોંધનીય છે. ઇતિહાસનાં અમરપાત્રો - ઝાંસીની રાણીલક્ષ્મીબાઈ, જીજામાતા, દેવી અહલ્યાબાઈને આપણે જાણીએ છીએ. દરેક યુગ કે કાળમાં સ્ત્રી-નારીની મહત્તા ના ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ છે. દરેક ક્ષેત્રમાં તે સદાય અગ્રેસર હતી. ધર્મકાર્ય, રાજનીતિ કે રાષ્ટ્રનાં રક્ષણ માટે નારી પોતાના પરાક્રમથી ખ્યાત હતી.

આમ વેદકાળથી મધ્યકાલીન સમય સુધી નારી - બ્રહ્મવાદીની, યજ્ઞકર્તા, કુશળયૌધ્ધા, પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક, શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર બંનેની જાણકાર હતી. પ્રત્યેક કાર્ય કરવાની ક્ષમતા ધરાવતી હતી. નારી સ્વતંત્ર નિર્ણય કરનારી, સમાજમાં સન્માનીય હતી.

સતત આક્રમણ અને અન્ય કારણોથી **ભારતીય સમાજ**માં **આવેલી વિસંગતિઓ** :-

સતીપ્રથા, બાળવિવાહ, પડદાપ્રથા, વિધવા પુર્નવિવાહ બંધ, દહેજ, બાલિકાને દૂધપીતી કરવી, કન્યા ભ્રૂણ હત્યા, અંધશ્રદ્ધા જેવા કારણો. મોગલ આક્રમણનાં સમયે અનેક કુરીતિઓ સમાજમાં વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. વિસંગતતાને કારણે શિક્ષા, વ્યવસાય, રાજનીતિ, સામાજીક અને આર્થિક ગતિવિધિઓમાં તેનો સહભાગ ઓછો થયો. અનેક વિદેશી આક્રમણ અને ગુલામીનાં અંધકારમાં આવેલી કુરીતિઓ સામે અનેક સામાજીક કાર્યકર્તાઓ ,મહાન વ્યક્તિઓ - સંતોનાં પ્રયાસથી સમાજમાં બદલાવ પણ આવ્યા.

અન્ય વિચાર ધારા :-

વિદેશી વિચાર ધારામાં સ્ત્રી એ કેવળ ઉપયોગની વસ્તુ ગણવામાં આવતી, સ્ત્રી -પુરુષમાં સ્પષ્ટ ભેદભાવ જોવા મળતો. વિદેશોમાં પણ વર્ષોની આવી માનસિકતા ના પરિણામે સ્ત્રીઓ એ બહુ ભોગવવું પડ્યું. જેના પરિણામ સ્વરૂપ આપણે ત્યાં પણ તેની અસર જોવા મળી. એકબીજા પર અધિકાર જમાવવા વાળો સમાજ બનતો ગયો, સ્વતંત્રતાને નામે સ્વછંદતા વધવા લાગી. સ્ત્રી મુક્તિ, સ્ત્રી સ્વતંત્રતા માટેનું એક વાતાવરણ તૈયાર થતું ગયું. UNOમાં 1975નું વર્ષ મહિલા વર્ષ તરીકે ઉજવાયું જેની અસર રૂપમાં પુરા વિશ્રવમાં મહિલા સંદર્ભે થોડી જાગૃતિ તો આવી, પરંતું એકાત્મભાવ નિર્માણ ન થયો. ભેદભાવ જ રહ્યો.આ પાશ્ર્ચાત્ય દેશોની માનસિકતા સામે - આપણાં ભારતીય ચિંતન અને દર્શનમાં કેટલી ઉદાતતા કે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને વચ્ચે ભેદ નહીં, પરંતું પરસ્પર પૂરકતા. કાળક્રમે આપણે ત્યાં પણ પાશ્ર્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અનુકરણ થવા લાગ્યું. સ્ત્રીઓમાં સ્વતંત્રતા નામે કે અણસમજનાં કારણે પુરુષ સમોવડી, અધિક ચડિયાતી થવાનો ભાવ આવ્યો. જેથી સ્વતંત્રતાનાં નામે સ્વછંદતા આવી. જેનાં વરવા પરિણામો આપણે જોઈ રહ્યા છીએ.

વર્તમાન ભારતમાં **મહિલાઓ**ની **સ્થિતિ**:-

આજનું ભારત આપણાં ગૌરવશાળી ઇતિહાસને પુનઃ સ્થાપિત કરી રહ્યું છે. તેમાં મહિલાઓનું પણ વિશેષ યોગદાન છે. આર્થિક, સામાજીક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક તેમજ વિજ્ઞાન વગેરે બધા ક્ષેત્રોમાં પોતાના કર્તૃત્વથી મહિલાઓ આત્મનિર્ભર ભારતનો સંકલ્પ પૂરો કરી રહી છે, જેનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ છે. રાષ્ટ્ર પતિ દ્રોપદી મુર્મુ, પુર્વ લોકસભા અધ્યક્ષ સુમિત્રા મહાજન, મિશાઈલ-વુમન ટેસી થોમસ, પી.ટી.ઉષા, મેરી કોમ આવી અનેક નારી શક્તિ રાષ્ટ્રમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને બિરાજમાન

છે અને અનેક નારીશક્તિ માટે પ્રેરણા સમાન છે. આમ છતાં પણ જો સમગ્ર સમાજ તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો હજુ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે, કારણ પરતંત્રતાનાં કારણે આવેલી વિસંગતતાનાં નિશાન જડથી જો સમાપ્ત કરવા હોય તો પુરા સમાજે મળીને પ્રયાસ કરવો પડશે. સ્વામી વિવેકાનંદજીને યાદ કરીએ તેઓ કહેતા, "સમાજ રૂપી ગરૂડપક્ષી એ જો ઊંચી ઉડાન ભરવી હશે તો તેની બંને પાંખો સશક્ત હોવી જોઇએ અર્થાત સ્ત્રી અને પુરુષ." આપણે આઝાદીનો અમૃત મહોત્સવ ઊજવ્યો આપણાં ભારતીય ચિંતન અને મહાપુરુષોનાં વચનોને ચરિતાર્થ કરવાં એ આપણી પ્રત્યેકની ફરજ -કર્તવ્ય છે.

સંદર્ભસુચિ

1. ईशोपनिषद-(1/1)
2. ऋग्वेद (10/85/46)
3. देवीभागवत-(1/33)
4. भारतीयस्त्रीचिंतनऔरभूमिका-દ્રષ્ટીસ્ત્રી અધ્યયનપ્રબોધનકેન્દ્ર
5. मनुस्मृति-(2/145)
6. महाभारत(अनु.45/14)
7. सद्यस्थितिमेंमहिलाजीवनचिंतन - સં.નિવેદિતા ભિડે
8. રાષ્ટ્રગાન - (પૃ.15) સં.સેવિકાપ્રકાશન
9. સ્ત્રીએકઊર્જાકેન્દ્ર-વં.લક્ષ્મીબાઈકેદાર
10. સ્ત્રીશક્તિ-જાગૃતિનાંપંથે (પૃ.11), મીરાભટ્ટ

* * * * * * *

[14]

ભારતના આર્થિક અને રાજકીય વિકાસમાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા

રશ્મિકા ડાભી[16]

પ્રસ્તાવના :

વિશ્વની કુલ વસ્તીમાં અડધી વસ્તી સ્ત્રીઓની છે, માનવ સભ્યતાના વિકાસમાં પુરુષોની સાથે ખભે ખભા મિલાવીને સ્ત્રીઓએ પણ અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. ભારતની વાત કરીએ તો વિશ્વમાં વસ્તીની રીતે પ્રથમ સ્થાન ધરાવતા દેશમાં વૈશ્વિક રીતે સહુથી વધુ સ્ત્રીઓની વસ્તી છે. ભારતના સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય વિકાસમાં સ્ત્રીઓના યોગદાનને નજર અંદાજ ન કરી શકાય. છેલ્લા ચાર દાયકાઓમાં ભારતે ઝડપી વસ્તી અને આર્થિક વૃદ્ધિ, શહેરીકરણ અને વસ્તીવિષયક પરિવર્તનનો અનુભવ કર્યો છે. ભારતદેશ હાલ ઝડપથી વૃદ્ધિ અને વિકાસ કરી રહ્યો છે. જેમાં સામાજિક, આર્થિક વિકાસમાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી રહી છે. સ્ત્રીઓ માનવતાની અડધી સંભવિત પ્રતિભાઓ અને કૌશલ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેઓ નિર્ણય લેવામાં પ્રતિનિધિત્વ હેઠળ છે જે સમગ્ર સમાજ માટે નુકશાન છે (યુરોપિયન સમિટ,1992).

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર 1991થી વૈશ્વિક માનવ વિકાસ આંક કે જે દેશના માનવ વિકાસની સ્થિતિને માપે છે, 2024ના માનવ વિકાસ અહેવાલ અનુસાર ભારત ૦.644ના માનવ વિકાસ આંકના મૂલ્ય સાથે, નવીનતમ માનવ વિકાસ આંક મધ્યમ માનવ વિકાસ શ્રેણીમાં આવે છે. 1990 અને 2022ની વચ્ચે, દેશમાં માનવ વિકાસ આંકના મૂલ્યમાં 48.4ટકાનો વધારો જોવા મળ્યો છે, જે 1990માં 0.434થી 2022માં 0.644 થયો. ભારતે લિંગ અસમાનતા ઘટાડવામાં પણ પ્રગતિ દર્શાવી છે. GII 2022માં 166 દેશોમાંથી 108માં ક્રમે સ્થાન મેળવ્યું છે. જે મુખ્યત્વે ત્રણ પરિમાણો તપાસે છે જેમાં પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય, સશક્તિકરણ અને શ્રમ બજારમાં લિંગ અસમાનતા માપે છે(UNDP, 2024). માનવ વિકાસ અહેવાલ સ્ત્રીઓના માનવ વિકાસ અંગે પણ નોંધપાત્ર પ્રકાશ પાડે છે, લિંગગત આંકમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

ભારતના આર્થિક સર્વેક્ષણ 2018માં દર્શાવેલ સંખ્યાબંધ સૂચકાંક જે ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દર્શાવે છે તે યોગ્ય દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે. અખિલ ભારતીય સ્તરે સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે મોટા, અનોપચારિક ક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત છે. એવો અંદાજ છે કે જો સ્ત્રીઓ પુરુષો જેટલી ઔપચારીક કામગીરી કરે તો ભારત વધારાની 1.4 ટકા GDPમાં વધારો થશે. ભારતમાં સરેરાશ 66ટકા સ્ત્રીઓનું કામ અવેતન છે જયારે પુરુષોના 12ટકા કામ અવેતન છે (Niti Ayog, 2018). છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ અનુસાર ભારતમાં સ્ત્રી આગેવાની હેઠળના ઘરોની સંખ્યા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 11.5ટકા જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં 12.4ટકા હતી. 2011ની વસ્તીગણતરી અનુસાર સ્ત્રી સાક્ષરતા દર 65.46 ટકા હતો.

કોઇ પણ દેશનો વિકાસ તે દેશમાં સ્ત્રીઓને કેટલી તક મળે છે તેના પર આધારિત હોય છે. પ્રસ્તુત લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતના વિકાસમાં સ્ત્રીઓનું યોગદાન કેટલા પ્રમાણમાં છે તેમજ હાલ વિકાસની

[16] પીએચડી સંશોધક, સમાજકાર્ય અને ગ્રામીણ વિકાસ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

તરાહમાં સ્ત્રીઓ કઈ દિશામાં છે તે જાણવાનો અને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ગૌણમાહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં ભારત સરકારના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ, નિયતકાલિક શ્રમ દળ સર્વેક્ષણના વિવિધ અહેવાલો, સંશોધન લેખો અને અન્ય ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યારબાદ આ ડેટાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે.

દેશના વિકાસમાં સ્ત્રીઓનો આર્થિક ફાળો :

સશક્તિકરણ એ પરિવર્તનની પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરે છે જે વ્યક્તિઓને પસંદગી અને ક્રિયાની વધારે સ્વતંત્રતા આપે છે. સ્ત્રીઓ માટે આર્થિક સશક્તિકરણનો વિકાસ ઉપલબ્ધ સંસાધનો અને સ્ત્રીઓ પાસે તેની ઉપયોગ કરવાની કુશળતા છે કે કેમ તેના પર નિર્ભર છે (Thanikaivel and Priya, 2024). સ્ત્રી સશક્તિકરણ એ સ્ત્રીઓને તેમના પોતાના જીવન વિશે નિર્ણયો લેવા અને સમાજમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ લેવાની શક્તિ અને સ્વાયતતા આપવાની પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમાં એ પ્રકારના વાતાવરણ ઊભું કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે જેમાં સ્ત્રી પુરુષ તરીકે સમાન તકો, અધિકારો અને સંસાધનો મેળવી શકે, જે લિંગના આધારે ભેદભાવ કે પૂર્વગ્રહવિના હોય. (Dandona, 2015).

શ્રમદળમાં સ્ત્રીઓની વધુ ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત અને આવકારવા આર્થિક વિકાસ માટે જરૂરી છે. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના વિસ્તરણ અને વૃદ્ધિમાં મહિલા કાર્યબળ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહ્યું છે. કામમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી એ સમાજમાં તેમની સ્થિતિનું સૂચક છે. વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં ઘર અને કામમાં ભારતીય સ્ત્રીઓની ભૂમિકા બેવડી થઇ છે. ભારત સૌથી ઝડપથી વિકસતી અર્થવ્યવસ્થાઓમાંની એક હોવાને કારણે સ્ત્રીઓનુ યોગદાન સતત ગતિએ વધી રહ્યું છે. મોટાભાગે સ્ત્રીઓ ઉત્પાદક કાર્ય સાથે સંકળાયેલી છે.

વૈશ્વિક લિંગ તફાવત(2024) અનુસાર વિશ્વના દેશોમાં ભારતનો ક્રમ 129 મો છે. વિશ્વ બેન્ક અનુસાર કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP)ના 17ટકા ભારતીય સ્ત્રીઓનુ આર્થિક યોગદાન વૈશ્વિક સરેરાશ કરતાં અડધા કરતાં ઓછું છે(World Bank). 1981માં સ્ત્રીઓનો શ્રમદળ સહભાગિતા 19.7ટકા હતી જે વધીને જે વધીને 2001માં 25.7ટકા થઈ (Lakhangaonkar, 2021). સૌથી તાજેતરના ઉપલબ્ધ વાર્ષિક નિયતકાલિક શ્રમદળ સર્વેક્ષણ (PLFS - Periodic Labour Force Survey) અહેવાલો અનુસાર સ્ત્રીઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ પર અંદાજિત શ્રમદળ સહભાગિતા દર (LFPR- Labour Force Participation Rate) દેશમાં 15 વર્ષ કે તેથી વધુની ઉંમર માટે 2019-20માં 30ટકા, 2020-21માં 32.5 ટકા જ્યારે 2021-22માં 32.8 ટકા છે. જે દર્શાવે છે કે દેશમાં સ્ત્રીઓનો આર્થિક વિકાસમાં યોગદાન વધી રહ્યું છે(Savaithri and Others, 2024).

ભારતમાં શ્રમદળમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી સરખામણી ઓછી છે. પુરુષો સાથે શ્રમદળની ભાગીદારીનો તફાવત 50ટકાથી વધુ છે.જે મુખ્ય ઊભરતા બજારોમાં સૌથી મોટો છે. જેનું મુખ્ય કારણ સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળો છે(Sorsa, 2015). ભારત દેશમાં સામાજિક ધોરણો સ્ત્રીઓની સહભાગિતાપર મજબૂત અસર પાડે છે કારણ કે સ્ત્રીના ઘરે રહેવાને કુટુંબની સામાજિક સ્થિતિ વધારવા માટે ગણવામાં આવે છે(Klasen and Peters, 2013). તેમ છતાં વિકાસની તરાહમાં સ્ત્રીઓનો યોગદાન અમૂલ્ય છે.

ભારતમાં 63 મિલયન સૂક્ષ્મ,નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો છે. જેમાંથી લગભગ 20ટકા સ્ત્રીઓ માલિકી ધરાવે છે. જે 22થી 27 મિલયન લોકોને રોજગારી આપે છે. માસ્ટરકાર્ડ ઇંડેક્ષ અનુસાર સ્ત્રી સાહસિકોમાં 65 દેશોમાં ભારત 57માં ક્રમે છે (MIWE, 2021). સૂક્ષ્મ,લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગ મંત્રાલય (Ministry of

Micro, Small and Medium Enterprises - MoMSME)ના વાર્ષિક અહેવાલ અનુસાર શહેરી વિસ્તારોમાં (18.42) કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં (22.24) સ્ત્રીઓની માલિકીના સાહસો થોડા વધારે છે (Niti Ayog). છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ અનુસાર સ્ત્રી સાહસિકોની માલિકીની કુલ સંસ્થાઓની સંખ્યા 8.5 મિલયન (13.76) હતી. સ્ત્રી સાહસિક હેઠળની સંસ્થાઓમાંથી લગભગ 34.3ટકા કૃષિક્ષેત્રની હતી.

કોષ્ટક નંબર : 1 પાંચમાં અને છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ અનુસાર સ્ત્રી સંસ્થાઓની માલિકી

વિગત	ખેતીની માલિકી		બિનખેતીની માલિકી		કુલ માલિકી	
	પાંચમું આર્થિક સર્વેક્ષણ	છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ	પાંચમું આર્થિક સર્વેક્ષણ	છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ	પાંચમું આર્થિક સર્વેક્ષણ	છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ
ગ્રામીણ	21.15	20.73	8.70	14.69	11.78	16.86
શહેરી	21.86	30.31	5.74	12.23	6.10	13.05

(સ્ત્રોત : Samantroy and Tomar, 2018)

પાંચમાં અને છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ અનુસાર ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારમાં સ્ત્રી સંસ્થાઓની કુલ માલિકીમાં વધારો થયો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્ત્રી સંસ્થાની કુલ માલિકી 11ટકાથી વધીને 16 ટકા થઈ છે તે જ રીતે શહેરી વિસ્તારમાં 6ટકાથી વધીને 13 ટકા જેટલી થઈ છે. પાંચમા સર્વેક્ષણ અનુસરા સ્ત્રીઓની ખેતીની માલિકી ધરાવતી સંસ્થાઓ ગ્રામીણ અને શહેરી બંનેમાં સમાન છે જ્યારે છઠ્ઠા સર્વેક્ષણ અનુસાર ગ્રામીણ માલિકી 20 ટકાથી જ્યારે શહેરમાં માલિકી 30ટકા જેટલી જોવા મળે છે. પાંચમાં સર્વેક્ષણ અનુસાર બિનખેતીની માલિકી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 8 ટકા છે જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં 5ટકા છે જે દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બિનખેતીની માલિકી સ્ત્રીઓની વધારે છે. જ્યારે છઠ્ઠા આર્થિક સર્વેક્ષણ અનુસાર બિનખેતીની માલિકી ગ્રામીણ વિસ્તામાં 14ટકા છે જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં માત્ર 12ટકા છે.

કોષ્ટક નંબર : 2 ભારતમાં સ્ત્રી કર્મચારીનો સહભાગીદારી દર

વર્ષ	ગ્રામીણ	શહેરી
2001- 2002	31.4	13.9
2011-2012	24.8	14.7
2021-2022	26.6	17.3
2022-2023	30	18.7

સ્ત્રોત : Women and Men in India (2013, 2023) Report

આલેખ: 1 ભારતમાં સ્ત્રી કર્મચારીનો સહભાગીદારી દર

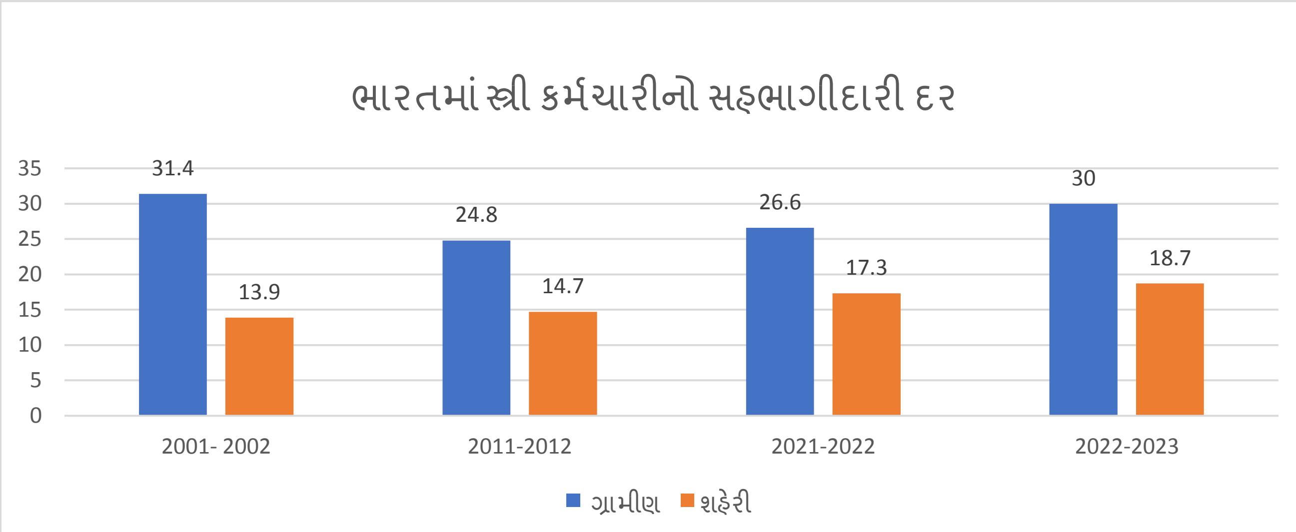

પ્રસ્તુત કોષ્ટકમાં સ્ત્રીઓનો સહભાગીદારી દર જાણવા માટે દસ વર્ષના ગાળા અનુસાર આંકડાઓ લેવામાં આવ્યા છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓનો સહભાગીદર 2001માં સૌથી વધારે છે ત્યારબાદ 2011માં 7ટકા જેટલો ઘટાડો થઈને 24ટકા થયો છે જયારે 2021માં માત્ર 2ટકા જેટલો વધારો થયો છે. શહેરી વિસ્તારમાં સ્ત્રી કર્મચારીનો સહભાગીદારી દર સતત વધી રહ્યો છે.

કોષ્ટક નંબર : 3 ભારતમાં જાતિ અનુસાર ગ્રામ અને શહેરમાં શ્રમશક્તિ સહભાગિતા દર ટકામાં મુખ્ય અને સીમાંત પ્રવૃત્તિના આધારે (૧૫ વર્ષથી વધુ વય)

માપદંડ	ગ્રામીણ			શહેર			કુલ ગ્રામીણ + શહેરી વિસ્તાર		
	સ્ત્રી	પુરુષ	કુલ	સ્ત્રી	પુરુષ	કુલ	સ્ત્રી	પુરુષ	કુલ
UPS	26.7	77.3	53.0	16.2	69.1	43.5	23.7	75	50.3
UPSS	31.1	78	55.8	16.6	69.1	43.7	27.4	75.5	52.4

સ્ત્રોત: (લક્ષ્મણ, 2015)

મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ (UPS) અને સીમાંત આર્થિક પ્રવૃત્તિ (UPSS) સાથે જોડાયેલાં શ્રમિકોનો ભારતના ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારમાં પુરુષો અને મહિલાઓનો સહભાગિતા દર જોતાં, UPS માપદંડ આધારે સમગ્ર દેશના ગ્રામ વિસ્તારમાં મહિલાઓનો 26.7 ટકા અને પુરુષોનો 77.3ટકા, જયારે શહેરમાં મહિલાઓનો 16.2 અને પુરુષોનો 69.1ટકા શ્રમશક્તિ સહભાગિતા દર હતો જયારે સીમાંત રોજગારીના સંદર્ભે કુલ સહભાગિતા 52.4 ટકા જેમાં પુરુષોનો 75.5ટકા અને મહિલાઓનો 27.4 ટકા છે, UPSSમાપદંડમાં મહિલાની સહ્ભાગીદારીમાં શહેરની સાપેક્ષમાં ગ્રામ વિસ્તારમાં વધારો જણાય છે, પરંતુ પુરુષોનાં પ્રમાણમાં નગણ્ય ફેરફાર જણાય છે.

કોષ્ટક નંબર : 4 ભારતમાં સ્ત્રીઓના રોજગારની સ્થિતિ

વર્ષ	ગ્રામીણ			શહેરી		
	સ્વરોજગાર	નિયમિત વેતન	મજૂરી	સ્વરોજગાર	નિયમિત વેતન	મજૂરી
2011	59.3	5.6	35.1	42.8	42.8	14.3
2023	71	8	21	40.4	50.8	8.9

સ્રોત : Women and Men in India (2013, 2023) Report

ઉપરના આંકડાઓ અનુસાર 2011ની સરખામણી એ 2023માં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્વરોજગાર અને નિયમિત વેતન મેળવતી સ્ત્રીઓમાં વધારો થયો છે જયારે મજુરીકામ કરતી સ્ત્રીઓમાં 14ટકા જેટલો ઘટાડો નોંધાયો છે. 2011ની સરખામણી એ 2023માં શહેરી વિસ્તારમાં સ્વરોજગાર કરતી સ્ત્રીઓમાં 2ટકા જેટલો અને મજૂરી કામ કરતી સ્ત્રીઓમાં 6ટકા જેટલો ઘટાડો થયો છે જયારે નિયમિત વેતન મેળવતી સ્ત્રીઓમાં 8ટકા જેટલો વધારો થયેલ જોવા મળે છે.

ઉપરના આ બધા આંકડાઓ અનુસાર જાણી શકાય છે કે દેશની આર્થિક પ્રવૃતિઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ પહેલાની સરખામણી એ ધીરે ધીરે વધી રહ્યું છે. જે દર્શાવે છે કે સ્ત્રીઓ આર્થિક પ્રતિનિધિત્વની દિશામાં ધીરે ધીરે આગળ વધી રહી છે.

દેશના વિકાસમાં સ્ત્રીઓનો રાજકીય ફાળો :

લોકશાહી સૂચવે છે કે તમામ અવાજો સાંભળવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ વૈશ્વિક વસ્તીના 50ટકા હિસ્સો ધરાવે છે પરંતુ વિશ્વભરના તમામ શાસન સ્તરે નિર્ણય લેવાની પક્રિયામાં તેઓ ક્યારેય પ્રતિનિધિત્વ કરતાં નથી કારણ કે તેઓ હજુ પણ તેમની રાજકીયનેતૃત્વ અને સંસાધનો સુધી પહોંચ નથી (Women and Political representation, 2014). સાચી પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકશાહી રાજકારણમાં સ્ત્રીઓનુ પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ ઇચ્છે છે. છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં વિશ્વભરમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સરકારો વધી હોવા છતાં, સ્ત્રીઓની ભાગીદારી ઓછી રહી છે (Ghosh- 2022). સ્ત્રીઓની ભાગીદારીને તમામ સ્વરૂપમાં આવશ્યક તત્વ ગણવામાં આવે છે. કોઇ પણ દેશના વિકાસનો પાયો દેશની સ્ત્રીઓને મળતી ભાગીદારી પર આધાર રાખે છે. યુએન વુમેન અનુસાર સપ્ટેમ્બર 2022 સુધીમાં 28 દેશોમાં (કુલ193 યુએન સભ્ય રાજ્યમાંથી) 30 સ્ત્રીઓ ચૂંટાયેલા રાજ્ય અથવા સરકારના વડા તરીકે સેવા આપી રહી

છે(UN Women). સ્ત્રી સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવા તેમજ લિંગ સમાનતા સુધારવા માટેના બહુ લાંબા પ્રયાસો છતાં આ સ્થિતિ છે.

રાજકીય સશક્તિકરણ એ એક એવી પદ્ધતિ છે જે સ્ત્રીઓને તેમની ગતિશીલતા વધારવા અને તેમની અલગતાઓને તોડવા, આત્મવિશ્વાસ અને સ્વછબી બનાવવા, સભાનતા વધતાં નિર્ણય લેવામાં તેમની ભાગીદારીનો સમાવેશ થાય છે (Varghese, 2020). રાજકીય ભાગીદારી તેમના સશકિતકરણની એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયાછે. સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ અને અસરકારક રાજકીય ભાગીદારી માનવ અધિકાર, સમાવેશી વૃધ્દ્વિ અને ટકાઉ વિકાસની બાબત છે (Organization for Economic Co-operation and Development, 2018) .

ભારતની આઝાદીના સાત દાયકામાં રાજકીય વ્યવસ્થામાં ચૂંટણીમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં મોટો વધારો થયો છે. ઇન્દિરા ગાંધી અને સુષ્મા સ્વરાજ જેવી સ્ત્રીઓ શક્તિશાળી હોદ્દા પર ગઈ હોવા છતાં, ભારતની સંસદીય અને રાજ્યની ચૂંટણીઓમાં સ્ત્રીઓનુ ઓછું પ્રતિનિધિત્વ છે. હજુ પણ, સ્ત્રીઓ જ્યારે વધુને વધુ ભાગ લેતી ચૂંટણીઓમાં હોદ્દા માટે લડવાની વાત આવે ત્યારે તેમણે અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. ભારતના રાજકીય માળખામાં પુરુષો મહાન સત્તા ધરાવે છે પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ એટલી જ સત્તા ધરાવે છે. ભારતમાં એક માત્ર ઇન્દિરા ગાંધી 1966માં વડાપ્રધાન બન્યા. જેઓએ સતત કુલ 15 વર્ષ સુધી તેમની સેવાઓ દેશને આપી. હાલમાં બહુજન સમાજ પાર્ટીનાનેતા માયવતી અને પશ્ચિમબંગાળના મમતા બેનર્જી સહિત રાજ્યસ્તરની સૌથી પ્રભાવશાળી સ્ત્રીઓ રાજકારણી છે. ડિસેમ્બર 2017 સુધી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના અધ્યક્ષનું સ્થાન જે હાલમાં ભારતની મુખ્ય વિપક્ષ પાર્ટી છે જે સોનિયા ગાંધી હતા. આ ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે ભારતીય રાજકારણમાં ઉત્કૃષ્ઠ સ્ત્રીઓ હોવા છતાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું છે (Nargis,2023) . Inter- Parliamentary Union (IPU) and UN Women દ્વારા પ્રકાશિત અહેવાલ અનુસાર કાર્યકારી સરકાર અને સંસદમાં સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિત્વના સંદર્ભમાં ભારત વૈશ્વિક સ્તરે 148માં ક્રમે છે. મહિલા મંત્રીઓની દ્રષ્ટિએ ભારતના કેબિનેટમાં માત્ર 5 (18.5 ટકા) મહિલા મંત્રી સાથે 88માં ક્રમે સ્થાન ધરાવે છે (Nath,2023).

ભારતની લોકસભામાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ:

ભારત વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી છે જેમાં ત્રણ સ્તરીય શાસન માળખું છે. કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને ગામ. આ ત્રણેયની ચૂંટણી એ ચૂંટણીપંચની સ્વતંત્ર સંસ્થા છે જે રાજ્ય અને કેન્દ્રિય સ્તરે અલગથી રચાયેલી છે. આથી, આ ત્રણેય સ્તરે સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે જાણી શકાય છે.

કોષ્ટક નંબર : 5 ભારતમાં લોકસભા અને રાજ્યસભામાં સ્ત્રીઓનુ પ્રતિનિધિત્વ

વર્ષ	લોકસભા			રાજ્યસભા		
	સીટ	સ્ત્રી ધારાસભ્ય	સ્ત્રી ધારાસભ્ય	સીટ	સ્ત્રી ધારાસભ્ય	સ્ત્રી ધારાસભ્ય
1952	499	22	4.41	219	16	7.31

1957	500	27	5.4	237	18	7.59
1962	503	34	6.76	238	18	7.56
1967	523	31	5.93	240	20	8.33
1971	521	22	4.22	243	17	7
1977	544	19	3.49	244	25	10.25
1980	544	28	5.15	244	24	9.84
1984	544	44	8.09	244	28	11.48
1989	517	27	5.22	245	24	9.8
1991	544	39	7.17	245	38	15.51
1996	543	39	7.18	223	19	8.52
1998	543	43	7.92	245	15	6.12
1999	543	49	9.02	245	19	7.76
2004	543	45	8.28	245	DNA	DNA
2009	543	58	10.68	245	22	8.98
2014	543	61	11.2			
સરેરાશ	530	35	6.59	240	21.00	9.00

સ્રોત : Narayan, J. and Others

ભારતમાં 1952માં માત્ર 22 સ્ત્રી ઉમેદવાર લોકસભા ચૂંટણી લડી રહી હતી જ્યારે 2024માં હાલ 74 સ્ત્રીઓ લોકસભા ચુંટણી લડી રહી છે. પશ્ચિમબંગાળ 11 પ્રતિનિધિઓ સાથે સૌથી વધુ સ્ત્રી સાંસદો ચૂંટવામાં અગ્રેસર છે.સૌથી વધારે 17મી લોકસભા (2019-2024) 78 સ્ત્રીઓ ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટણી લડી રહી હતી. 18મી લોકસભા હાલ 74 સ્ત્રીઓ ચૂંટણી લડી રહી છે. 1952માં રાજ્યસભામાં 16 સ્ત્રી ઉમેદવાર રાજ્યસભા ચૂંટણી લડી રહી હતી જ્યારે 2024માં હાલ 39 સ્ત્રીઓ રાજ્યસભા ચુંટણી લડી રહી છે. આમ, છેલ્લા 15 વર્ષોમાં ચૂંટણી લડતી સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ધીરે ધીરે વધારો થઈ રહ્યો છે. જે દર્શાવે છે

કે સ્ત્રીઓ ધીરે ધીરે રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ લેતી થઇ રહી છે જે દેશના વિકાસની પ્રક્રિયામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

ભારતના રાજ્યોની વિધાનસભામાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ:

ભારત દેશ સમવાયી નાણા વ્યવસ્થાની પદ્ધતિથી ચાલે છે, જેમાં રાજ્યોને લોકશાહી રીતે રાજ્ય સરકાર ચલાવે છે તેમાં સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિને તપાસીએ. 2024 અનુસાર જુદા જુદા વિધાનસભામાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી દર્શાવવામાં આવી છે.

કોષ્ટક નંબર : 6 રાજ્યની વિધાનસભાઓમાં સ્ત્રી ધારાસભ્યની ટકાવારી

વિગત	સ્ત્રી ધારાસભ્ય ટકાવારી	વિગત	સ્ત્રી ધારાસભ્ય ટકાવારી
આંધ્રપ્રદેશ	9	કર્ણાટક	4
અરૂણાચલપદેશ	7	કેરાલા	9
આસામ	5	મધ્યપ્રદેશ	9
બિહાર	12	મહારાષ્ટ્ર	8
છત્તીસગઢ	18	મણિપુર	8
દિલ્હી	10	મેઘાલય	5
ગોવા	8	મિજરોમ	0
ગુજરાત	8	નાગાલેંડ	3
હરિયાણા	10	ઓરિસ્સા	12
હિમાચલપ્રદેશ	1	પંજાબ	11
ઝારખંડ	12	રાજસ્થાન	14
સિક્કિમ	9	ત્રિપુરા	13
તામિલનાડું	5	ઉત્તરપ્રદેશ	12
તેલંગાણા	5	ઉત્તરાખંડ	13
		પશ્ચિમબંગાળ	14

સંદર્ભ: Mallick and Chaudhary, 2023.

આલેખ :2 રાજ્યની વિધાનસભામાં સ્ત્રી ધારાસભ્યનું પ્રતિનિધિત્વ

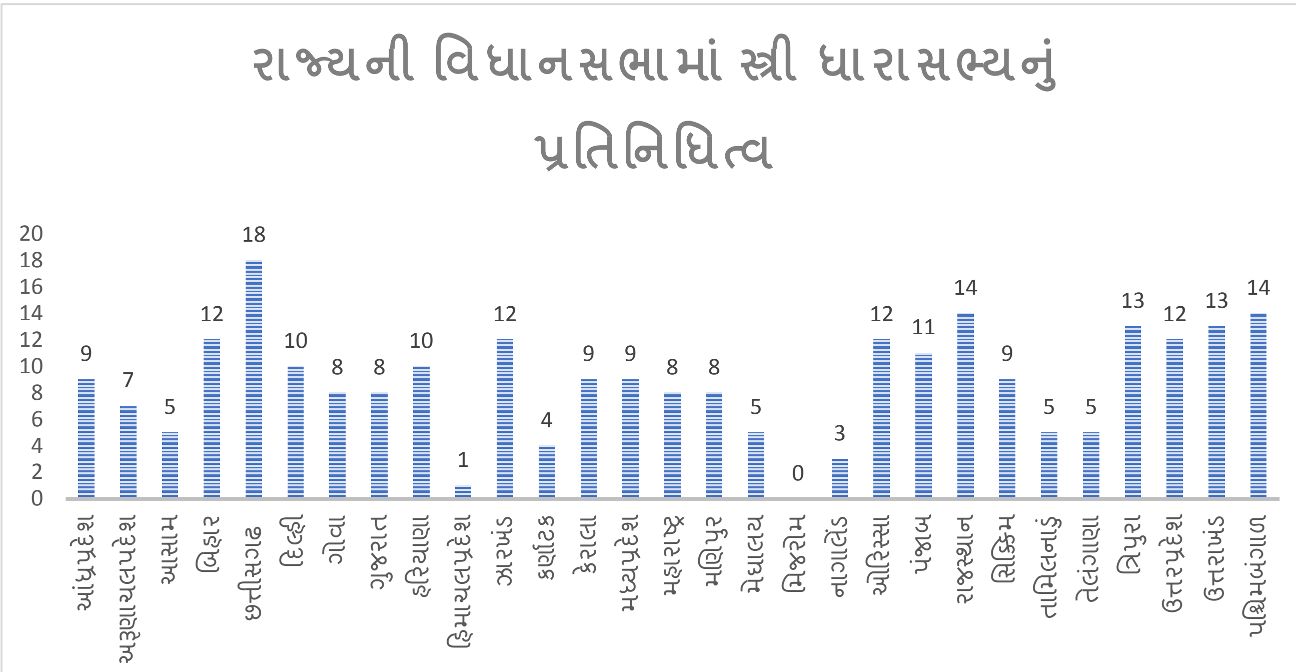

ઉપરના આંકડાઓને જોઈને સમજી શકાય છે કે કોઈ પણ રાજ્યની વિધાનસભામાં 20ટકાથી વધારે સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ નથી. રાજ્યની વિધાનસભાઓમાં સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિત્વની રાષ્ટ્રીય સરેરાશ માત્ર 9 ટકા છે(Drasti, 2024).. છત્તીસગઢમાં સૌથી વધારે (18ટકા) સ્ત્રી ધારાસભ્ય છે જ્યારે હિમાચલપ્રદેશમાં માત્ર એક સ્ત્રી ધારાસભ્ય છે જ્યારે મિજરોમમાં તો એક પણ સ્ત્રી ધારાસભ્યનું પ્રતિનિધિત્વ નથી. લોકશાહીના આટલા વર્ષો પછી પણ સ્ત્રીઓનુ જેટલું જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ નથી. નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓમાં સ્ત્રીઓનું ઓછું પ્રતિનિધિત્વ જોવા મળે છે.

પંચાયતમાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ:

ભારતનો 73મો બંધારણીય સુધારો અધિનિયમ જે 1993માં અમલમાં આવ્યો હતો. તેણે ગ્રામીણવિસ્તારોમાં સ્થાનિક શાસન માળખામાં સ્ત્રીઓ માટે એક તૃતિયાંસ ચૂંટણી બેઠકો અનામત રાખી હતી. જેને પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અધિનિયમ લાગુ થયાના 30 વર્ષ પછી ભારત એક વૈવિધ્યસભર અને બહુસ્તરીય સંઘીય રાજનીતીમાં 1.45 મિલયનથી વધુ સ્ત્રીઓ સ્થાનિક નિર્ણય લેવાની ભૂમિકામાં છે.

વૈશ્વિક લિંગ તફાવત અહેવાલ 2023 અનુસાર સર્વેક્ષણ કરાયેલા 146 દેશોમાંથી માત્ર 18 દેશોએ સ્થાનિક શાસનમાં 40ટકાથી વધુ સ્ત્રીઓનુ પ્રતિનિધિત્વ હાંસિલ કર્યું છે. ભારત સ્થાનિક શાસનમાં સ્ત્રીઓની સૌથી વધુ ભાગીદારી ધરાવતા દેશોમાં સ્થાન ધરાવે છે (તમામ ચૂંટાયેલા સ્થાનિક સરકારના

પ્રતિનિધિઓમાં 44.4ટકા સ્ત્રીઓ છે), જર્મનીમાં 30.3ટકા, યુ.કેમાં 35.3ટકા, બ્રાઝિલ અને ઇંડોનેશિયામાં 15.7ટકા જ્યારે ચીનમાં 28.1ટકા છે (Kumar and Ghosh, 2024).

કોષ્ટક નંબર : 7 ભારતના રાજ્યોમાં પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલા સ્ત્રી પ્રતિનિધિત્વની ટકાવારી

રાજ્ય	ટકાવારી	રાજ્ય	ટકાવારી
આંધ્રપ્રદેશ	50	મણિપુર	50.69
અરુણાચલપ્રદેશ	38.98	ઓરિસ્સા	52.68
આસામ	54.6	પંજાબ	41.79
બિહાર	52.2	રાજસ્થાન	51.31
છત્તીસગઢ	54.78	સિક્કિમ	50.3
ગોવા	36.72	તમિલનાડું	52.98
ગુજરાત	49.96	તેલંગાણા	50.34
હરિયાણા	42.12	ત્રિપુરા	45.23
હિમાચલપ્રદેશ	50.12	ઉત્તરપ્રદેશ	33.34
જમ્મુકાશ્મીર	33.18	ઉત્તરાખંડ	56.01
ઝારખંડ	51.57	પશ્ચિમ બંગાળ	51.42
કર્ણાટક	50.05	મધ્યપ્રદેશ	49.99
કેરાલા	52.41	મહારાષ્ટ્ર	53.47

સ્ત્રોત : Kumar and Ghosh -2024

ઉપરના આંકડાઓ અનુસાર ભારતના રાજ્યોમાં સૌથી વધારે ઉત્તરાખંડ (56.1ટકા) સ્ત્રીઓનું પંચાયતમાં પ્રતિનિધિત્વ છે જ્યારે સૌથી ઓછું સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ જમ્મુ કાશ્મીર અને ઉત્તરપ્રદેશમાં જોવા મળે છે.

સમાપન :

પ્રસ્તુત લેખના આધારે આપણે સમજી શકીએ છીએ સ્ત્રીઓનો ભારતના વિકાસમાં ઘણો મોટો ફાળો છે. સ્ત્રીઓએ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન લાવવા માટે નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે. સ્ત્રીઓના શિક્ષણના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે તેની સાથે સાથે આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાનમાં વધારો થઇ રહ્યો છે. સ્ત્રીઓનું પ્રદાન આર્થિક ક્ષેત્રમાં વધવાથી દેશમાં કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP)માં વધારો થયો છે. વર્ષ 2022 સ્ત્રી કર્મચારીનો કામમાં સહભાગીદારી દર ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૩૦ ટકા જયારે શહેરી વિસ્તારમાં 18ટકા થયો છે જે સ્ત્રીઓનું આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રદાન દર્શાવે છે. તે જ અનુસાર આઝાદી પછી સ્ત્રીઓના રાજકીય પ્રતિનિધિત્વમાં પણ પ્રમાણમાં ધીરે ધીરે વધારો થઇ રહ્યો છે. કોઈ પણ દેશના વિકાસની સ્થિતિ સમજવા માટે તે દેશમાં સ્ત્રીઓને કેટલા પ્રમાણમાં રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ મળી રહ્યું છે તે જાણવું જરૂરી છે. દેશમાં હાલ સ્ત્રીઓ પહેલાની સરખામણીએ રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ લઇ રહી છે તે દર્શાવે છે કે દેશ વિકાસની પ્રક્રિયામાં આગળ વધી રહ્યો છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. Dandona, A. (2015). Empowerment of women – A conceptual framework. The international journal of Indian psychology. Vol.2.

2. Ghosh, A. (2022). Women's Representation in India's Parliament: Measuring Progress, Analysing Obstacles. Observer Research Foundation.

3. https://ekcenter.fdrindia.org/sites/default/files/AdvocacyPapers/Enhancing%20Women%27s%20Representation%20in%20Legislatures%20-%20to%20update.pdf

4. https://prsindia.org/files/parliament/vital_stats/Vital_Stats-Womens_Reservation.pdf

5. https://rm.coe.int/1680599092

6. https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/Decoding-Government-Support-to-Women-Entrepreneurs-in-India.pdf

7. https://www.undp.org/india/press-releases/india-shows-progress-human-development-index-ranks-134-out-193-countries

8. https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/facts-and-figures#_edn1

9. https://www.worldbank.org/en/news/speech/2018/03/17/women-indias-economic-

growth#:~:text=At%2017%25%20of%20GDP%2C%20the,%25%20in%20China%2C%20for%20instance.

10. Klasen, S. and J, Peters. (2013), "What Explains the Stagnation of Female Labor Force Participation in Urban India?", IZA Discussion Paper No. 7597, Bonn, August.

11. Kumar & Ghosh (2024). Elected women representatives in local rural governments in India: Assessing the impact and challenges. Observer Research Foundation.

12. Lakhangaonkar, S. (2021). Economic Empowerment of Women in India. Perspectives on Business Management & Economics. Volume V.

13. Mallick, A. & Chaudhary, A. (September 2023). Vital Stats Women in Parliament and State Assemblies. PRS Legislative research. Delhi.

14. Naraya, J., and Others Enhancing Women's Representation in Legislatures An Alternative to the Government Bill for Women's Reservation Forum for Democratic Reforms.

15. Nargis, A. (2023). women 2019's Political representation in India. Shodhkosh: Journal of Visual and Performing Arts.

16. Nath, N. (2023). Dimensions of Political Participation of Women in India. South Asian Anthropologist, 2023, 23(1): 61-73.

17. Niti Ayog (2018). Strategy for new India@ 75. https://www.niti.gov.in/the-strategy-for-new-india

18. Niti Ayog (2022). Decoding government support to women entrepreneurs in India.

19. Organization for Economic Co-operation and Development 2018. Women's Political Participation in Egypt: Barriers, opportunities, and gender sensitivity of select political institutions.

20. Political Representation of Women (19 July 2024). https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/political-representation-of-women

21. Samantroy and Tomar (2018). Women Entrepreneurship in India: Evidence from Economic Censuses. Sage publication.

22. Savaithri and Others (2024). Women Labour Force Participation and Economic Development in India: An Economic Analysis. Harnessing AI, machine learning, and IoT for Intelligent Business. Volume 1.

23. Sorsa, P. (2015). Raising the Economic Participation of Women in India: A New Growth Engine?. OECD Economics Department Working Papers No. 1185.

24. Thanikaivel, M. and Priya, K.(2024). Economic empowerment of women in India. International Journal of Technical Research & Science. https://www.researchgate.net/publication/329521756_ECONOMIC_EMPOWERMENT_OF_WOMEN_IN_INDIA

25. UN Women. Facts and figures: Women's leadership and political participation.

26. UNDP (2024). India shows progress in the Human Development Index, ranking 134 out of 193 countries.

27. Varghese, Titty (2020). Women's Political Participation and Leadership in India: Examining the Challenges. Public Policy and Administration. https://vpa.ktu.lt/index.php/PPA/article/view/25228

28. Women and Political Representation (2014). Human Rights Education and Monitoring Center.

29. World Bank, (2018). Women in India's Economic Growth.

30. લક્ષ્મણ, મ.(2015). ભારતનાં શ્રમબજારમાં મહિલાશ્રમિકો સાથે ભેદભાવ: એક વિશ્લેષણ. અર્થાત.

* * * * * * *

[15]

કચ્છની સ્થાનિક મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને સમાધાન

દીપ્તિ એસ. કપુરિયા[17]

સારાંશ

વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓએ વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે, અસંભવ કાર્ય કરીને પોતાનામાં રહેલી ક્ષમતાનું વિશ્વને દર્શન કરાવ્યું છે, જ્યારે બીજી બાજુ આજે પણ એવી મહિલાઓનો વર્ગ છે જે હજુ પણ જુના રીત-રિવાજોનો ભોગ બની રહી છે, પરંપરા અને સંસ્કૃતિના બંધનમાં હજુ પણ જકડાયેલી છે તો આધુનિકતાના નામે આવતા વિભિન્ન પરિવર્તન પણ મહિલાઓ માટે સમસ્યા રૂપ બનતા જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં કચ્છની મહિલાઓના પ્રશ્નો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, દહેજ પ્રથા બાળ લગ્ન, ઘરેલુ હિંસા, કામનું ભારણ, અપૂરતું પોષણ, ઓછું શિક્ષણ, ઉપરાંત શારીરિક ફેરફારોને કારણે થતી માનસિક સમસ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મહિલાઓની સમસ્યા પરિવારના પુરુષો બાળકો અને સમાજને પણ અસર કરે છે ત્યારે એ તરફ સચોટ વિચાર કરીને પગલા લેવા સૌના હિતમાં છે.

જ્યારે માનસિક બિમારીની શરૂઆત જ થતી હોય ત્યારે કોઈ સરળ સહજ અને ઓછી ખર્ચાળ સારવાર મહિલાઓને મળે તો પોતે ઝડપથી પોતાની સંભાળ ખુદ કરીને સમસ્યા મુક્ત બની શકે છે. અહીં સમસ્યાના સમાધાન તરીકે વિભિન્ન ઉપાયો પૈકી એક મેડીટેશન વિશે રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

"મેડીટેશન" બાબતે માનસ શાસ્ત્રીઓના મંતવ્ય, વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ દરજ્જા પર આસીન મહિલાઓના મંતવ્ય અને સ્થાનિક એવી હોદ્દેદાર મહિલાઓ કે જે રોજિંદા જીવનમાં ધ્યાન કરે છે તેમના અનુભવોને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રસ્તાવના :

૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે કેવો હતો સંસાર ! જ્યાં બધા જન દેવતુલ્ય હતા. દરેક નર નારાયણ સમાન અને દરેક નારી લક્ષ્મી સમાન હતી, ન કામ, ન ક્રોધ, ન લોભ, ન મોહ, ન અહંકાર, ઈર્ષા, દ્વેષ, ઘ્રુણા, વેર, વિરોધ જેવા ભાવથી મુક્ત મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિ બધું સતો પ્રધાન(૧) સમાન દરરજો, સમાન અધિકાર, સ્ત્રી-પુરુષના ભાનથી મુક્ત, સદેવ આત્મિક સ્મૃતિમાં સ્થિત, સુખમય સંસાર. આંતરિક અને બાહ્ય સુંદરતાથી સુસજ્જ, સંતુષ્ટ સુરક્ષિત અને નિશ્ચિંત હતા. ત્યાં દરેક આત્મા સંપૂર્ણ પવિત્ર, દેહભાનથી મુક્ત પોતાના મૂળ સ્વરૂપની સ્મૃતિમાં રહેતી હતી આને કાલચક્રનો સૌથી શ્રેષ્ઠ સમય માનવામાં આવે છે. નારીનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ શ્રી લક્ષ્મી, શ્રી રાધા, શ્રી સીતા વગેરે દેવીઓના રૂપમાં આજની દુનિયામાં યાદ કરવામાં આવે છે. આદિસમયની નારીઓની પૂજા થાય છે. ભારત દેશ પણ માતાના રૂપમાં પ્રસિધ્ધ છે ભારતની બધી નદીઓના નામ પણ માતૃશક્તિ પર છે અને એટલે જ કહેવાય છે " યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજયન્તે, રમન્તે તત્ર દેવતા"

[17] પીએચ.ડી. રીસર્ચ સ્કોલર, ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા કચ્છ યુનીવર્સીટી, ભુજ-કચ્છ

સમય સાથે પરિવર્તન :

નારી જનની છે તેના હાથમાં જીવન છે, તે એને જે બાજુ ઇચ્છે તેમ વળાંક આપી શકે છે. દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં ભલે તે શ્રેષ્ઠ છે, સાધારણ છે અથવા નિકૃષ્ટ છે પરંતુ માતાની જીવનમાં છાપ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. માતા દ્વારા આપવામાં આવેલા શિક્ષણની અમિટ છાપ હોય છે. નારીઓમાં સર્જનાત્મક શક્તિ અને ઈચ્છા શક્તિની દ્રઢતા હોવાને કારણે સ્વ- સ્થિતિથી પરિસ્થિતિને બદલવાની મહાન શક્તિ રહેલી છે(૨), ઇતિહાસમાં હોઈએ તો મહારાજા શિવાજી, લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી, મહાત્મા ધ્રુવ, ઈશ્વરચંદ્ર વિધાસાગર, લાલ લજપતરાય આ મહાન પુરુષોના ચરિત્રોને તેમની માતાઓની દ્રઢતા, નિષ્ઠા, સંકલ્પ અને લક્ષ્ય સિધ્ધિના સંસ્કારો એ જ મહાન ઉપલબ્ધિઓ માટે પ્રેરિત કર્યા છે. નારી ત્યાગ, તપસ્યા, સહનશીલતાની મૂર્તિ છે.

યુગ પરિવર્તનની સાથે સમય પરિવર્તન થતા આત્મા પોતાના સત્ય સ્વરૂપને ભૂલવા લાગ્યું અને દેહભાનના સંસ્કાર સાથે જોડાયું. પરિણામ સ્વરૂપ મનુષ્યની આંતરિક શક્તિઓ ક્ષીણ થવા લાગી. આદિકાળમાં નારીને જ્યાં પૂજ્ય માનવામાં આવતી હતી ત્યાં મધ્યકાળમાં તેને ભોગની વસ્તુ સમજવામાં આવવા લાગી. નારી પ્રત્યે લોકોના વિચાર, દ્રષ્ટી, કૃતિ, બદલાવા લાગ્યા. ભારતમાં બહારથી આવેલા મુઘલોના સ્ત્રી પ્રત્યેના આકર્ષણ અને અત્યાચાર વધતા સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. અનેક રૂઢીવાદી પ્રથાઓ બની(૩) સ્ત્રીઓ માટે પર્દા પ્રથા આવી, ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત કરવામાં આવી, કન્યા ભ્રુણ હત્યા, દહેજ પ્રથા, બાળ લગ્ન, સતી પ્રથાનું અમલીકરણ થવા લાગ્યું અને શાસ્ત્રોમાં પણ સ્ત્રીના દરજ્જા વિષે તુલસીદાસ રામચરિત માનસમાં લખે છે કે ઢોલ, ગવાર, શુદ્ર, પશુ, નારી સકલ તાડન (માર) કે અધિકારી. શંકરાચાર્યે લખ્યુ છે તેમ નારી નરકનું દ્વાર સુફી કવિ કબીરદાસજી એ કંચન અને કામિનીને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિમાં બાધક બતાવી, સંતો એ કહ્યું નારી નગીન છે. કરોડો લોકો જે ધર્મગ્રંથોને માને છે, વાંચે છે, સાંભળે છે તેઓ સ્ત્રીની નિંદા કરતા વાક્યોથી પ્રભાવિત થયા, સ્ત્રીઓ તરફ અનાદર-તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા પશુની જેમ મારપીટ કરવાનું દુ:સાહસ કરવા લાગ્યા(૪) ઘરથી બહારના કાર્યો માટે સ્ત્રીઓ પર રોકટોક લગાવવામાં આવી. સ્ત્રીને વાસનાની પૂતળી માનવા લાગ્યા અને પુરુષપ્રધાન સમાજનો ઉદય થયો પરિણામે સ્ત્રી ઘણી કમજોર બની, એનું સ્વાભિમાન હણાયું, તેને સત્ય બોલવામાં ડર લાગવા લાગ્યો, દરેક સમય પોતાની સુરક્ષાની ચિંતા રહેવા લાગી, પોતાને પુરુષ પર નિર્ભર સમજવા લાગી, શક્તિહીન બની, તું સ્ત્રી છો, તારું કામ નથી, તું કંઈ ન કરી શકે, તું કરે છે જ શું ? વગેરે વગેરે કહીને સ્ત્રીને વિવશ કરવામાં આવી પરિણામે સ્ત્રી પોતાના વાસ્તવિક મૂલ્યને ભૂલી ગઈ.

સ્ત્રીની હાલત દયનીય બનતા તેની અસર પરિવાર પર, બાળકો પર અને પુરા સમાજ પર પડી. સ્ત્રીનું ચરિત્ર બગડ્યું, બાળકોના સંસ્કારો ખરાબ થયા, પરિવાર તુટવા લાગ્યા અને સમાજ દુરાચાર, અત્યાચાર, ભ્રષ્ટાચારથી ગ્રસ્ત થયો આ અસરો વિશ્વ વ્યાપી બની. કેવી રીતે એક સભ્ય સમાજ એક અસભ્ય સમાજમાં ફેરવાઇ ગયો તેની ખબર જ ના પડી. સ્ત્રી દેવીનું સ્વરૂપ છે, લક્ષ્મી છે, માતા છે, શક્તિ સ્વરૂપ છે- આ સમ્માન ફક્ત શબ્દોમાં જ રહી ગયું. સમય જતા વિચાર બદલાયા, વૃતિ બદલાઈ, દ્રષ્ટી બદલાઈ અને કર્મો પણ બદલાઈ ગયા. આજે સમગ્ર સૃષ્ટી જે પરિસ્થિતિ પર પહોચી છે તેનું મૂળ છે સ્ત્રીનું અધ: પતન ભારતમાં જ્યાં સ્ત્રીને ઉચ્ચ દરરજો પ્રાપ્ત હતો તે સ્થાન પણ આજે સ્ત્રી માટે અત્યાચાર અને શોષણનું સ્થાન બની ગયું છે.

કચ્છની સ્થાનિક મહિલાઓની સમસ્યા

કચ્છ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક જીલ્લો છે. પોતાની સંસ્કૃતિ માટે પ્રસિધ્ધ છે કચ્છમાં બોલવામાં આવતી ભાષા કચ્છી, સિંધી, ગુજરાતી અને હિંદી છે. કચ્છ જીલ્લામાં વિભિન્ન કારીગર સમૂહ રહે છે. અહી ઘણા લોકો મારવાડ, સિંધ, અફઘાનિસ્તાન અને અન્ય પાડોશી ક્ષેત્રોથી સદીઓથી પ્રવાસ પછી આ ક્ષેત્રમાં પહોચ્યા છે. વધારે વસ્તી હિંદુ, મુસ્લિમ અને જૈન છે એટલે વધારે શાકાહારી છે(૫). કચ્છ ૧૯૯૮માં એક ઉષ્ણ કટીબંધીય ચક્રવાત અને ૨૦૦૧માં ભૂકંપથી પ્રભાવિત થયું હતું અને ભૂકંપ બાદ ઝડપથી ઔદ્યોગિકરણ અને પર્યટનમાં વૃધ્ધી થઇ.

કચ્છના ગામડામાં રહેતી મહિલાઓ કે જ્યાંના મોટાભાગના વિસ્તારોમાં આજે પણ પાણી, શૌચાલય, સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણ જેવી પ્રાથમિક સુવિધાઓનો અભાવ છે. અહી મહિલાઓને પોતાનો દરજ્જો અને સમ્માન પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. શહેરોમાં બદલાવ આવ્યો છે પરંતુ ગામડાઓમાં અને એમાં પણ પછાત ગામડાઓમાં બદલાવ ઘણો ઓછો થયો છે. અહી મહિલાઓ આજે પણ ગૃહ કર્યો અને બહારના તમામ વેતન રહિત કર્યોનો ભાર ઉઠાવતી જોવા મળે છે. બાળકો અને વડીલોની દેખરેખ રાખવાની મુખ્ય જવાબદારી તેમની જ રહે છે. ઘણીવાર તેમના વારસાગત અધિકારો અથવા તેમની જમીન અને મિલકતના હક્કોથી પણ વંચિત રાખવામાં આવે છે. તેમને તેમના નાના ભાઈ-બહેનોની દેખરેખ રાખવા માટે સ્કૂલમાંથી પણ ઉઠાડી લેવામાં આવે છે. તેમનું શરીર બાળક લાવવામાં તે સક્ષમ થાય એ પહેલા જ નાની ઉમરમાં તેમને પરણાવી દેવામાં આવે છે. ઘણી બધી બાળકીઓ તો શરીરને પુરતું પોષણ ના મળવાને કારણે મૃત્યું પણ પામે છે. કારણકે તેમનું શરીર ગર્ભાવસ્થા માટે સક્ષમ નથી અને તે એવા પ્રદેશમાં જન્મી છે જ્યાં તાત્કાલિક તબીબી સારવાર એ આજે પણ એક સ્વપ્ના સમાન છે. ઘરની અંદર તેમનો દરરજો પિતૃપ્રધાન સમાજ દ્વારા લાગુ કરાયેલા નિયમોને આધારે નક્કી થાય છે, ઘરની બહાર ઘણીવાર તે જ્ઞાતિ, સામાજિક જૂથ અથવા ધર્મના કારણે ઉદ્‌ભવેલી હિંસાનો શિકાર બને છે. જયારે આવા સંઘર્ષો સર્જાય છે ત્યારે તે ભારતભરમાં પ્રસરે છે અને મુખત્વે મહિલાઓને એની કીમત ચૂકવવી પડે છે. તે જાતિગત હિંસાનો શિકાર બને છે, તેમના પરિવારો વિસ્થાપિત થાય છે અને તેમને નવેસરથી જીવન શરુ કરવું પડે છે તેમને અચાનક ફાટીનીકળતી હિંસાના ભય હેઠળ જીવવું પડે છે(૬).

ગુજરાતમાં કાયદેસર રીતે તો દારૂબંધી છે છતાં સૌથી વધારે અહી જ દારૂ બને છે, વેંચાય છે અને પિવાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં કચ્છ પણ બાકાત નથી. વ્યસનને કારણે ઘરની આવક ઓછી થાય પરિણામે મહિલાઓને ઘર સંભાળ, બાળ સંભાળ, બીમારીઓ, જીવન જરૂરી ચીજ વસ્તુઓ માટે આર્થીક મુંજવણ ઉભી થાય. પુરુષોને જો રોકવામાં આવે તો તેઓ મહિલા સાથે માર-પિટ કરે, ગાળો દે, અપશબ્દ બોલે, ઘરમાંથી કાઢી મુકે.

કચ્છમાં ગરીબ મહિલાઓ માટે પાણી પણ એક પ્રશ્ન છે, પાણીના અભાવે ઘાસચારો(પશુઓ માટે) મળે નહિ, દુર સુધી પાણી ભરવા જવું પડે, સમય જાય, શક્તિ વેડફાય, સરકારી યોજનાઓ (પાણી સંગ્રહ માટે) આવી પણ હજુ કાયમી પાણીનો ઉકેલ થયો નથી.

અહી મહિલાઓને જબરદસ્તી કરાવવામાં આવતું ગર્ભ નિરોધન, અપૂરતી સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ, કુપોષણ, ગર્ભાશય બહાર આવવું, એનીમિયા, વધુ પડતા કામને કારણે આંખ અને કમરની સમસ્યા ઉભી થાય છે(૭). કચ્છમાં આજે પણ ઘણી જ્ઞાતિઓમાં જીવનના દરેક સ્તર પર છોકરા છોકરી વચ્ચે ભેદ ભાવ રાખવામાં આવે છે. પછી તે ભણતર હોય, જીવન સાથીની પસંદગી હોય કે પછી વસ્તુઓની ખરીદી હોય.

પુરુષ પ્રધાન સમાજ સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓને, પરિસ્થિતિઓને સમજી શકતો નથી, કુટુંબ તરફથી મહિલાઓને પુરતો સહયોગ મળતો નથી, ઘરેલું હિંસાનો ભોગ બને છે.

શહેરીકરણ થતા વસ્તીના બદલાવથી જાહેર સ્થળો પર મહિલાઓની અસલામતી વધી, સ્થાનિક મહિલાઓને બીજાના ઘેર વાસણ, કપડા ધોવાના કામ કરવા જવું પડે છે પરિવારમાં નવું કલ્ચર આવતા મતભેદો વધ્યા છે.

બાળ લગ્નનો ભોગ બનેલી કિશોરીઓને પુરતું શિક્ષણ મળતું નથી, કમાવાની તક મળતી નથી, પોતાનું જીવન ગરીબીમાં વિતાવે છે. જીવનના અગત્યના નિર્ણયો લેવા માટેની અક્ષમતાઓ , પોતાની પસંદગી વ્યક્ત કરવાનો અવિશ્વાસ જેવી અનેક અસરોનો ભોગ બને છે(૮). કચ્છમાં માનસિક ત્રાસ પણ મહિલાઓ એટલો જ સહન કરે છે કોઈ કામ નથી આવડતું, પિયરથી કશું નથી લાવી. દીકરી જ જણે છે - જેવા મેણા- ટોણા સાંભળે છે. ભણવાની ના પડવી, ઘરની બહાર ના જવા દેવે, ઘર ચલાવવા પૈસા ન આપવા અથવા જરૂર હોય એટલા પૈસા ન આપવા, વાહન ચલાવવા ના આપવું, મિલકતમાં ભાગ ના આપવો જેવી હિંસાઓ પણ મહિલાઓ સહન કરે છે(૧૪).

કચ્છ જિલ્લામાં રહેલી વિશાળ જમીનને સરકારે ભૂકંપ બાદ કંપનીઓને સોંપી પરિણામે ઔધોગિકરણ થયું ગામોનું શહેરીકરણ થયું. ભારતભરમાંથી લોકો અહીંનોકરી માટે આવ્યા. વસ્તીના આંકડા બદલાયા રોજગારીની નવી તકો ઊભી થઈ તો જનજીવન માટેના પ્રશ્નો પણ વધ્યા,

સ્થળાંતર કરીને આવેલા પરિવારોમાં મહિલાઓના પ્રશ્નો જટિલ બનતા ગયા, ઓછી જગ્યામાં રહેવું, ભાડાના મકાનમાં રહેવું, સપ્રમાણ આવક હોય તેવા સંજોગોમાં બાળકોના અભ્યાસ માટે ઊંચી શિક્ષણ ફી, પતિનું વ્યસન, મૂળ વતનથી આવવા જવાના ખર્ચા, ઘરમાં વડીલોની દવાઓ, પૂરતા પોષણનો અભાવ, નવા વાતાવરણમાં આડોશ-પાડોશ સાથે સમાયોજનનો પ્રશ્ન, ઘરમાં પૂરતી સુવિધાઓનો અભાવ, કામનું ભારણ પરિણામે મહિલાઓ માનસિક તાણ અનુભવે છે.

આ ઉપરાંત મહિલાઓને મોનોપોઝ, માસિક ચક્ર, હોર્મોનલ અસંતુલન, મોટી ઉંમરે પ્રેગ્નન્સી, ડીલેવરી પછી પરિવારના સહયોગનો અભાવ, અબોર્શન, જીવન દરમિયાન થયેલા ખરાબ અનુભવો, માનસિક આપઘાત, ઘરનુ નકારાત્મક જડતાવાદી વાતાવરણ, રૂઢિચુસ્ત રીત રિવાજો, વિચારોમાં સંકુચિતતા જેવી સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. લાંબા સમય સુધી બંધનયુક્ત વાતાવરણ અને વિભિન્ન પ્રશ્નોની વચ્ચે જજુમતી આ મહિલાઓ પર માનસિક બીમારીની અસરો દેખાવાની શરુ થઇ જાય છે.

આંકડાકીય વિશ્લેષણ:

- WHO (2001) મુજબ વિશ્વમાં 41.9 ટકા સ્ત્રીઓમાં ડિપ્રેશન છે જ્યારે પુરુષોમાં 29.3% જોવા મળે છે.
- નેશનલ ક્રાઈમ રેકોર્ડ બ્યુરો ૨૦૨૨ મુજબ દરરોજ સરેરાશ ૧૮ મહિલાઓ દહેજને કારણે મોતને ભેટી રહી છે (13).
- પરિણીત સ્ત્રીઓમાંથી 70 ટકા (15થી 49 વર્ષની) મહિલાઓ મારકૂટ અથવા રેપનો ભોગ બને છે.
- 20 વ્યક્તિ ડિપ્રેશનમાં હોય ત્યારે તેમાંથી એક વ્યક્તિ આત્મહત્યા કરે છે. (સોર્સ - મર્દાનગી કેએમવીએસ પેજ નંબર 8).
- ગરીબોની વસ્તીનો 70 ટકા હિસ્સો સ્ત્રીઓનો છે .
- who પ્રમાણે 10 ટકા ગર્ભવતીઓ અને 13 ટકા પ્રસુતા ડિપ્રેશનમાં આવી જતી હોય છે.

- નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે બ્રાંચ મુજબ દર ત્રણ મહિલામાંથી એક મહિલા તેના જીવન દરમિયાન શારીરિક ભાવનાત્મક અને જાતીય સતામણીનો ભોગ બને છે પતિ દ્વારા થતી ઘરેલુ હિંસા દાંત તૂટી જવા, આંખ ગુમાવવી, મચકોડ આવવી, દાજવું જેવી ગંભીર ઈજા થાય છે. (સોર્સ -રવિપૂર્તિ ગુજરાત સમાચાર 17/11/2024 પેજ નંબર 7).

- કચ્છમાં (બોલ સમાનતાના મેગેઝીન 2018, 2019માંથી)
- 100માંથી 17 છોકરાઓ 10માં ધોરણ સુધી ભણે છે.
- 'હેલો સખી' હેલ્પલાઇન પરના કેસમાંથી ૮૦ ટકા કેસ ઘરેલુ હિંસાના છે.
- 30 ટકા પુરુષો અને ૫૩ ટકા સ્ત્રીઓએ ક્યારેય શિક્ષણ મેળવ્યું નથી.
- કચ્છમાં 70 ટકાથી વધુ સ્ત્રીઓ એનીમિયાનો શિકાર છે.
- કુલ કામદારોમાંથી માત્ર 15 ટકા\ સ્ત્રીઓ છે.
- પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદ ૫૦ ટકા કિશોરીઓએ ભણવાનું છોડી દેવું પડે છે.
- 50 ટકાથી પણ ઓછી બહેનો પોતાના આરોગ્યને લગતા નિર્ણયો લઈ શકે છે.
- કચ્છમાં દર એક લાખ સ્ત્રીઓમાંથી 64 સ્ત્રીઓ બાળકને જન્મ આપતા સમયે મૃત્યુ પામે છે.
- કચ્છમાં દર હજાર પુરુષોએ 908 સ્ત્રીઓ છે.
- ફક્ત પશ્ચિમ કચ્છમાં જિલ્લા પોલીસ અધિક્ષક કચેરીમાં થયેલાનોંધ મુજબ 2023માં 498- A કાયદા હેઠળ 77 ઘરેલુ હિંસાના કેસ અને 76 મહિલા આત્મહત્યાના કેસ નોંધાયેલ છે.

સમાજમાં માનસિક બીમારી વિશે જાગૃતતા ન હોવાને કારણે આવી મહિલાઓને કાં તો ભુવાઓ પાસે લઇ જવામાં આવે છે, કાં તો દોરાધાગા થાય, કાં તો કોઈ પ્રકારની સારવાર આપવામાં આવતી નથી.

એ માનસિક બીમારી જ્યારે શારીરિક બીમારી સુધી પહોંચી જાય ત્યારે સારવાર ફક્ત શારીરિક બીમારીની જ થાય છે માનસિક બીમારીની સારવાર મળતી નથી, ફરીને ફરી મહિલાઓ શારીરિક બીમારીનો ભોગ બન્યા કરે છે. અને પછી સમય જતા પરિવાર પણ તેને નકારે છે, તેના પર ધ્યાન આપતો નથી, ''નાટક કરે છે'' એવું કહીને તેને તેના હાલ પર છોડી દેવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓને આપણે ઘણીવાર ઓવર થીંકર, ગુસ્સા વાળી, કચકચ કરનારી, મૂડી, એવા અનેક ટેગ આપી દઇએ છીએ પણ તેની માનસિકતા શું છે, તે કેવી માનસિક પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે, તે વિશે આપણે નથી જાણતા(૯). સ્ત્રીના જીવન દરમિયાન સમયે સમયે થતા શારીરિક ફેરફારોની અસર તેની માનસિક સ્થિતિ પર થતી હોય છે આ ફેરફારને તે પોતે અને સાથે સાથે તેની આસપાસનો પરિવાર, સમાજ, તેને ઓળખી શકતો નથી સમજી શકતો નથી. પરિણામે સ્ત્રીઓ મૂંઝવણ અનુભવે છે, કોઈને કહી શકતી નથી, માર્ગદર્શન મેળવી શકતી નથી અને ધીરે ધીરે તે માનસિક બીમારીનો ભોગ બનતી જાય છે.

બેવડે દોરે કામ સંભાળતી સ્ત્રી આખા દિવસ દરમિયાન અનેક ચિંતા ઓ મનમાં લઈને ચાલતી હોય છે, સવારે ઘરકામ કરતી સ્ત્રીઓને ઓફિસ જઈને શું શું બાકી છે તેનું ટેન્શન હોય છે, ઓફિસમાં કામ કરતી સ્ત્રીને ઘરે જઈને જમવાનું શું બનાવશે, બાળકોનું હોમવર્ક કેટલું પત્યું હશે, ઘરનું કામ કેટલું બાકી હશે, તેનું ટેન્શન પણ લેતી હોય છે એવા સમયે અનેક ચિંતાઓથી ઘેરાયેલું મન ટેન્શનમાં આવે તો એના વર્તનમાં બદલાવ આવે એ સ્વાભાવિક છે(૯). પોતાના આ બદલતા વર્તન બાબતે પોતે પણ ચિંતિત હોય છે. આ ચિંતાની અસર ધીરે ધીરે શરીર પર દેખાય છે ત્યારે શારીરિક દવા થાય છે પણ મનની સ્થિતિ તો થોડા થોડા સમયે ફરી એ જ થતી જોવા મળે છે, જે સમય જતા માનસિક બીમારીમાં સ્ત્રીને ધકેલી દે છે.

ઘરેલુ હિંસાની જેમ સ્ત્રી પર વિપરીત અસર થાય છે તેમ ઘરના બાળકો પર પણ ઘણી ખરાબ અસર થાય છે. જે બાળકો રોજબરોજ ઘરમાં માતા પિતાના કલેહ - કલેશ જોવે છે તેમના પર પણ ખરાબ અસર થાય છે. તેઓ ભવિષ્યમાં આજ રસ્તે જાય છે અને દિવસેને દિવસે સમાજ અધઃપતન તરફ આગળ વધે છે. જીવનની વિપરીત પરિસ્થિતિઓ મહિલાઓના મૂડ, વિચાર અને વ્યવહારને અસર કરે છે. નિરાશા, હતાશા, અતિ ખોરાક, જાડાપણું, યાદશક્તિમાં ઘટાડો, વિચાર વાયુ, ઈમ્યુન સિસ્ટમ બગડવી, બેચેની, ચિંતા, ઊંઘ ન આવવી, મિત્રોને મળવાનું મન ન થાય, કામ કર્યા વગર પણ થાક લાગે, એકાગ્રતા ઘટે, રડવું આવે, નકારાત્મક વિચારો આવે, પોતાની સંભાળ રાખવાનું ટાળે, ચીડીયાપણું, આત્મવિશ્વાસ ઘટે, નશો કરે વગેરે અસરો મહિલાઓના વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે.

સમાધાન:

માનસિક બીમારીમાંથી મહિલાઓને બહાર લાવવા માટે વૈશ્વિક સ્તર પર રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક સ્તર પર સમયાંતરે સરકાર, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને કંપનીઓ દ્વારા થતી સામાજિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિવિધ પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે. યોજનાઓ, કાયદાઓનો અમલ થયો છે, સ્ત્રીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓથી ઢગલાબંધ પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. તેમાં ઉપર છલ્લી નજરે સફળતા દેખાય છે, પરંતુ સમાજમાં ચાલી રહેલી વિચાર પ્રણાલીને બદલાતા કદાચ હજુ વધુ સમય લાગશે.

આધુનિક મહિલાઓ આજે માનસિક બિમારી માટે મનોવૈજ્ઞાનિકો અને મનોચિકિત્સકો પાસે સારવાર પણ લે છે, પરંતુ ગ્રામીણ મહિલાઓ, ગરીબ મહિલાઓ અથવા અલ્પ શિક્ષિત મહિલાઓ આવી સારવાર લઈ શકતી નથી. મહિલાઓની સમસ્યાઓનું સમાધાન મહિલાઓની અંદર જ સમાયેલું છે સમાજ અને સરકાર તેને બહારથી શક્તિશાળી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જ્યારે તેની અંદર જ બધી શક્તિઓ સમાયેલી છે, ફક્ત તેને જાગૃત કરવાનો સમય હવે આવી ગયો છે, ત્યારે તેમના માટે એક ઉત્તમ વિકલ્પ " ધ્યાન" "યોગ" બની રહે છે.

એક મહિલા કદાચ બીજી મહિલાની પરિસ્થિતિને વધુ સમજી શકે અને વધુ સારી રીતે તેનું નિરાકરણ આપી શકે તેવા હેતુથી અહીં વિશેષ પદ પર સ્થિત, વિશેષ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ કરેલ મહિલાઓના મંતવ્ય અલગ અલગ સમયે થયેલ સંમેલનમાંથી લઈને અહીં રજૂ કરીએ તો....

જ્ઞાન સરોવર માઉન્ટ આબુમાં આયોજિત રાષ્ટ્રીય મહિલા સંમેલન 2019માં રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ અધ્યક્ષા શ્રીમતી રેખા શર્માએ જણાવ્યું કે..... ત્યાગ, તપસ્યા અને સેવાની પ્રતિ મૂર્તિ મહિલાઓએ મેડીટેશન દ્વારા પોતાના સામર્થ્યને જાગૃત કરવું પડશે. મૃગ તૃષ્ણા સમાન આવશ્યક ઈચ્છાઓને કારણે મહિલાઓ પોતાની આંતરિક શક્તિઓને ઓળખી શકતી નથી. વાસ્તવિક શક્તિ આપણી આત્મામાં રહેલી છે જે શક્તિ આપણા જીવનને બહેતર બનાવે છે.

રાજસ્થાન સરકારમાં મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રી શ્રીમતી મમતા રૂપેશ એ જણાવ્યું કે., "मेडिटेशन तामसिक विचारों को नष्ट करता है" સશક્ત થવાનો અર્થ એ નથી કે મહિલાઓ વાંચી લખી જાય પરંતુ સ્વયંને આંતરિક શક્તિઓની ઊર્જાથી ભરપૂર કરવા વાળી મહિલાઓ જ સશક્ત મહિલાઓ છે.

રાજસ્થાન પ્રદેશ કમિટી સચિવ અને પ્રવક્તા સંગીતા ગર્ગે જણાવ્યું કે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં મહિલાઓએ આશાવાદી માનસિકતા ન છોડવી જોઈએ, મેડીટેશન દ્વારા ઈશ્વરથી મનના તાર જોડીને અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેનાથી આલોચના ભરેલા વાતાવરણથી સ્વયમને સશક્ત બનાવી શકાય છે(૧૦).

શાંતિવન આબુરોડ પર આયોજિત ઓનલાઈન રાષ્ટ્રીય મહિલા સંમેલન રિપોર્ટમાં મહિલા વિભાગ અધ્યક્ષા રાજયોગીની બ્રહ્માકુમારી ચક્રધારી બહેને જણાવ્યું કે જેમ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે સાત્વિક અને પૌષ્ટિકતાથી ભરપૂર ભોજન અને નિયમિત કસરત કરવી જરૂરી છે. તેવી જ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે સાત્વિક ભોજન એટલે સકારાત્મક અને ઉચ્ચ જ્ઞાન તથા કસરત એટલે મેડીટેશન આ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. રાજયોગ એક એવી વિદ્યા છે જેના નિયમિત અભ્યાસથી આપણા મન, શરીર અને સંબંધો ત્રણેય કુશળ અને સુંદર બની જાય છે બ્રહ્માકુમારી શિવાની બહેન જે ઇન્ટરનેશનલ મોટીવેશનલ સ્પીકર છે તેમણે જણાવ્યું કે જે રીતે આપણા મનની સ્થિતિ હોય છે તે આધારે આપણા સંબંધો બને છે. પરિવાર ખુશ હોય સ્વસ્થ હોય તેના માટે મેડીટેશન શીખો(૧૧).

છત્તીસગઢના રાજ્યપાલ શ્રી અનસુયા ઉઈકે એ જણાવ્યું કે આજે મહિલાઓના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સશક્તિકરણની જરૂર છે જેના માટે સમાજની આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓએ આગળ આવવું જોઈએ, સંબંધોમાં પ્રેમ, ત્યાગ, સમાયોજન, વિશ્વાસ, સન્માન હોવું જરૂરી છે. જેનાથી સંબંધોની ઈમારત જીવનભર ટકી રહે છે. થોડો સમય પોતાના માટે કાઢીને પરમાત્માને યાદ કરી મનને શાંત કરવાથી સ્વત પરિવર્તનની શક્તિ આવવા લાગે છે અને દરેક સંબંધમાં શુભ ભાવના અને સુખ દેવાની ભાવના સરળ બની જાય છે.

ડૉક્ટર શશી ગુપ્તા -સંસ્થાપક અને નિર્દેશક, વિઝન મેટ્રોનિક્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ - મેડમ શ્રી એ જણાવ્યું કે મેડીટેશન કરવાથી ખુશી, શાંતિ અને સંતોષનો અનુભવ થાય છે, ૨૦ વર્ષ જૂની બીમારી ઠીક થઈ ગઈ, નકારાત્મક માઈન્ડ સેટથી સકારાત્મક માઈન્ડ સેટ થઈ જાય છે, ચીજોને જોવાની દ્રષ્ટિ બદલાઈ જાય છે પોતાનામાં પરિવર્તન આવવાથી આસપાસની બધી ચીજોમાં આપોઆપ પરિવર્તન આવવા લાગે છે(12).

ડૉક્ટર દેવજ્યોતિ શર્મા, મનોચિકિત્સક (વર્લ્ડ ફેડરેશન મેન્ટલ હેલ્થના લાઈફ મેમ્બર) -કચ્છ - મુલાકાત દરમિયાન સાહેબશ્રી એ જણાવ્યું કે તેમણે ચિંતા, હતાશા, તનાવ પ્રબંધન માટે યોગ સાઇકો થેરાપી વિકસાવેલ છે. આત્મહત્યા નિવારણ માટે લાઈફ સ્કીલ્સ ડાયનેમિક મેડીટેશન ગેટકીપર તાલીમ તરીકે ઓળખાતી પ્રથમ ભારતીય ધ્યાન મનોપચાર પદ્ધતિ વિકસાવી છે, આ થેરાપીની દર્દીઓ પર હકારાત્મક અસર થાય છે નકારાત્મક વિચારો દૂર થાય છે.

ડૉક્ટર ટીલવાણી- સાઈક્રિયાટીસ્ટ -માનસિક આરોગ્યની હોસ્પિટલ ભુજ, ટેલીફોન મુલાકાત દરમિયાન જણાવ્યું કે માનસિક બીમારીનું કારણ બગડેલા જીન્સ બીમારીને પ્રોત્સાહન આપે એવું વાતાવરણ, સોશિયલ ગેધરિંગ નથી,,લાંબો સમય દોરા ધાગા કરે, ભુવા પાસે જાય, લીંબુ ઉતારે, પીર પાસે જાય, માતાજી પાસે જાય એવામાં બીમારી વધારે જટિલ બની જાય, બીમાર મગજની અસર મન પર થતા શરીર પણ બીમાર પડે છે, પરિવારમાં જાગૃતિનો અભાવ હોવાને કારણે બીમારી સમજી શકતા નથી ગાંડુ છે, નાટક કરે છે, એવું કહીને ટાળી દેવામાં આવે છે.

અહીં જે સમાધાન સ્વરૂપે યોગ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેના આધારે થોડા એવા લોકોની ટેલીફોન મુલાકાત કરી જે કચ્છમાં અલગ અલગ પદ પર આસીન અને મહિલાઓ સાથે પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે સંકળાયેલા હોય તથા જેવો રોજિંદા જીવનમાં મેડીટેશન પણ કરે છે.

- ડોક્ટર હર્ષા કે જેમણે ભુજ સરકારી હોસ્પિટલમાં સેવા આપી છે તેઓ શ્રી એ જણાવ્યું કે જીવન અમૂલ્ય છે, તમે જ તમારા સહાયક છો, મનથી ખુશ હશો તો તન પણ ખુશ રહેશે, બાળકો અને પરિવાર પણ સ્વસ્થ રહેશે માટે મહિલાઓએ મેડીટેશન કરવું જોઈએ.

- રીમાબેન, કો-ઓર્ડીનેટર- કન્યાકુંજ કચ્છ, તેઓશ્રીએ પોતાના મેડીટેશનના અનુભવોના આધારે જણાવ્યું કે મેડીટેશનથી માનસિક અને શારીરિક કાર્યક્ષમતામાં વધારો થાય છે, ગુસ્સા પર નિયંત્રણ આવે છે, ખોરાક સાત્વિક બને છે, નિયમિતતા આવે છે, ઇન્ટરેક્શન સારું થાય છે, તણાવમાં ઘટાડો થાય છે. જીવન ચેતનવંતું બને છે, જીવન જીવવાની મજા આવે છે, ખુશી રહે છે, આવેગો પર નિયંત્રણ રાખી શકાય છે,નેગેટીવ વિચાર નથી આવતા, નવા વિચારોની પ્રેરણા ઊભી થાય છે, એક્ટિવ અને ક્રિએટિવ રહી શકીએ છીએ, એકાગ્રતા વધે છે, મેડીટેશન કરવાથી આપણામાં આધ્યાત્મિક શક્તિ આવતા આપણે અનિતી કરતા નથી, આપણો વિકાસ થાય છે, તો સાથે બાળકોનો પણ વિકાસ થાય છે.
- નીતાબેન ચૌધરી કે જેઓ પીએસઆઇ તરીકે મહિલા પોલીસ સ્ટેશન, ભુજમાં ફરજ બજાવે છે તેવો મેડીટેશન વિશે પોતાનો અનુભવ જણાવતા કહે છે કે મેડીટેશન એક એવી દવા છે જેનાથી માનસિક અને શારીરિક બંને રીતે આપણે સ્વસ્થ રહીએ છીએ એકાગ્રતા વધે છે, વર્તન વાણી અને વ્યવહારમાં આપણે મજબૂત બનીએ છીએ, પોઝિટિવ એટીટ્યુડ બનતો જાય છે, શક્તિશાળી બનીએ છીએ, તેનાથી સમસ્યાનો હલ અંદરથી જ મળે છે, સ્વભાવ સરળ બને છે, ઇમ્યુનિટી વધે છે, માનસિક સંતુલન બની રહે છે, તેઓ કહે છે કે મહિલાઓ મેડીટેશન કરે તો તેમની ઘણી સમસ્યાઓનો ઉકેલ પોતે જ લાવવા માટે સક્ષમ બની જાય છે.

ઉપસંહાર:
મહિલાઓએ પ્રગતિ કરી છે તો તેની સામે પડકારો પણ એટલા જ છે. સમાજમાં જ્યારે મહિલાની સ્થિતિ કથડે ત્યારે તેની અસર સમગ્ર સમાજ પર થતી જોવા મળે છે તેને ધ્યાને રાખી પ્રસ્તુત વિષયને સમસ્યા સાથે સમાધાન સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સંદર્ભ :

1. કચ્છ કે લોગ https://kachchh.nic.in
2. ગુજરાત સમાચાર, ૧૧/૧૨/૨૦૨૪, PN:૧
3. જ્ઞાનામૃત માસિક વર્ષ ૫૯, અંક- 12, માર્ચ-૨૦૨૪ પેજ ન - ૦૭
4. જ્ઞાનામૃત માસિક વર્ષ ૫૯, અંક- 12, માર્ચ-૨૦૨૪ પેજ ન - 16
5. જ્ઞાનામૃત માસિક વર્ષ ૬0, અંક- ૭, ઓકટો -૨૦૨૪ પેજ ન - 1૭
6. 'નરી' (સંદેશ પૂર્તિ), મંગળવાર, ૧૫ ઓકટો, ૨૦૨૪ PN:૨
7. નારી શક્તિ, અંક- ૬0, ઓક્ટોબર, ૨૦૨૧, ઓમ શાંતિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, શાંતિવન(આબુરોડ)
8. નારી શક્તિ, અંક- ૬૨, ઓગસ્ટ, ૨૦૨૨, ઓમ શાંતિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, શાંતિવન(આબુરોડ)
9. નારી શક્તિ, અંક- ૬૪, એપ્રિલ, ૨૦૨૩, ઓમ શાંતિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, શાંતિવન(આબુરોડ)
10. નારી શક્તિ, અંક- ૬૮, જુલાઈ, ૨૦૨૪, ઓમ શાંતિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, શાંતિવન(આબુરોડ)
11. 'નારી શક્તિ, મહિલા પ્રભાગની સમાચાર પત્રિકા, ઓકટો. ૨૦૨૧, અંક નંબર 60. PN:૧

12. નારી શક્તિ, મહિલા પ્રભાગની સમાચાર પત્રિકા, સપ્ટે. ૨૦૧૯,અંક નંબર ૫૬, PN:૨

13. 'નારી શક્તિ, મહિલા પ્રભાગની સમાચાર પત્રિકા, સપ્ટે. ૨૦૨૩, અંક નંબર ૬૪, PN:૧

14. નારી, સંદેશ, મંગળવાર, ૧ - ઓક્ટો, ૨૦૨૪

15. નારી, સંદેશ, મંગળવાર, ૧૫ - ઓક્ટો, ૨૦૨૪

16. નારી, સંદેશ, મંગળવાર, ૨૪ સપ્ટે, ૨૦૨૪

17. પિક્ચર ધીસ, કાલી પબ્લીસીંગ, PN: 129,130

18. પિક્ચર ધીસ, કાલી પબ્લીસીંગ, PN: ૧૩૮

19. બી.કે. જગદીશભાઈ(૨૦01), મહિલા સશક્તિકરણ,: પ્રજાપિતા બ્રહ્મા કુમારી ઈશ્વરીય વિશ્વ વિદ્યાલય પ્રકાશન PN ૧૩૮.

20. બોલ સમાનતાના, નવે. ડિસે. ૨૦૧૮. અંક- ૪, PN: ૮-૯

21. રવિ પૂર્તિ, ગુજરાત સમાચાર, ૧૭/૧૧/૨૦૨૪

22. શતદલ, ગુજરાત સમાચાર, બુધવાર ૨૦/૧૧/૨૦૨૪

23. સંસ્કાર, સંદેશ, રવિવાર, ૮ સપ્ટે, ૨૦૨૪

24. સ્ત્રીત્વ, સમાજ-વિચાર-અધિકાર, કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠન - ભુજ ૨૦૧૮, PN: 13

* * * * * * *

[16]

ભારતીય ચિંતનમાં મહિલા

ઉષા પરમાર[18]

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય ચિંતનમાં મહિલાઓની સ્વતંત્રતા, સમાનતા, સન્માનીયતા અને વ્યક્તિમત્તા વગેરેનો વિચાર જોવા મળે છે. વેદકાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પુરુષો કરતા જરા પણ ઉતરતી નહતી. તેમાં સ્ત્રીના અનેક અર્થ પણ જોવા મળે છે. જેમ કે 'અર્ધાંગિની' શબ્દનો મહિમા સ્ત્રીનું મહત્વ દર્શાવે છે. તેમજ 'દંપતી' શબ્દ એક છે પણ તેમાં બે અર્થ રહેલા છે જેવા કે 'પતિ- પત્ની' બન્ને શબ્દોનો અર્થ એક સમાન છે. તેમાં 'દમ' શબ્દનો અર્થ વૈદકાળમાં 'ઘર' આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ઘરનો અર્થ 'સંપત્તિ' માનીએ તો પણ એનું 'સ્વામિત્વ' એકસરખું રહે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલી નર-નારીની ઉત્પત્તિકથા કહે છે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં 'આત્મા' એક જ હતો તે 'પુરુષ' કહેવાતો અને એકલો હતો તેથી તે બોલ્યો 'હું છું' તેથી તેનું નામ 'અહ્મ' પડી ગયું. બીજાની કામના કરી તેથી તેના બે ટુકડા થયા અને સ્ત્રી – પુરુષ બન્ને બન્યાં. આમ બાઈબલમાં પણ 'આદમ'ના એકલવાયા જીવનના અસંતોષથી 'હવા (ઈવ)'ની ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે. આ વાત પરથી કહી શકાય કે પ્રાચીનકાળમાં નારીનું સ્થાન મહત્વનું ગણાયું હશે. આમ વેદોમાં વ્યક્ત થતું મહિલાઓનું ચિંતનનીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

વેદોમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

વૈદિક યુગ સ્ત્રીઓ માટે સુવર્ણયુગ હતો. પતંજલિના મત મુજબ, નારીને સ્ત્રી એટલા માટે કહે છે કેમ કે, તેનું શરીર માતૃત્વ ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ યુગમાં કન્યા-ભ્રૂણ હત્યા નહોતી થતી. આ યુગમાં મહિલાનું શિક્ષણ ફરજિયાત હતું. મહિલાને લૌકિક અને આધ્યાત્મિક પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. વેદગ્રંથમાં ૨૬ ઋષિકાઓના નામને દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે, લોપામુદ્રા, સ્ત્રી સમાનતા અને સ્ત્રી અધિકાર માટે અવાજ ઉઠાવનારી પહેલી સ્ત્રી હતી. સાથે જ રોમશા, અદિતિ, વેદકાળની પહેલી પુરોહિતા હતી. વિશ્વવારા આત્રેયી, ઘોષા, શચી પૌલોમી, વીરાંગનાઓ હતી તેમાં વિશપલા અને મુદ્રલા મુખ્ય છે. આમ વેદોમાં મહિલાઓ વિશેનું ચિંતન વિવિધ પ્રકારે થયું છે. જેની રજૂઆતનીચે મુજબ છે.

ઋગ્વેદમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

ભારતીય વેદમાં મહિલાઓનું ચિંતન અનેરું જોવા મળે છે. વેદમાં મહિલાને ગૃહસ્થની ધૂરા વહન કરવાની પ્રેરણા આપી છે. જેમાં ભાવનાઓથી યુક્ત થઈને પ્રચંડ કર્મમાં લાગી જવાનો આદેશ આપ્યો છે. આ વેદમાં મહિલાઓ માટે સૌપ્રથમ એક દીકરી એક પત્ની એક માતા ઘરની વહુ તરીકેની ભૂમિકાને વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. તેથી જ તો તેને ગૃહસ્થની ધૂરા વહન કરનારી કહી છે. તેમ જ માતા-પિતાના ઘરેથી જ્યારે જાય છે તે સમયે બુદ્ધિમત્તા અને વિદ્યાબલ ઉપહારમાં લઈને તેના પતિના ઘરે જાય છે. આ વેદમાં દહેજ આપવાની પણ વાત કરવામાં આવી છે પરંતુ તે દહેજમાં માત્ર જ્ઞાનનું જ દહેજ હોય છે. તેનાં પછી ગૃહપત્ની વિશે વેદમાં કહ્યું છે કે, જે આ સૂર્યનો ઉદય થયો છે, તેની સાથે જ મારું સૌભાગ્ય પણ ઊંચું

[18] પીએચ. ડી. વિદ્યાર્થિની, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

થશે. તે સાથે જ મહિલા કહે છે કે હું મારા ઘર અને સમાજની ધ્વજા છું, મારા પુત્રો શત્રુની વિજયી છું, મારી પુત્રી સંસારમાં ખ્યાતી પામે તેવા સંસ્કાર આપનાર પણ હું જ છું. ઋગ્વેદના દશમાં મંડળનું 15મું સૂક્ત શચી પૌલોમીને સમર્પિત છે. જેમાં મનુષ્યએ જ્યારે ધરતી પર આંખ ખોલી ત્યારે તેને માતાના રૂપમાં મહિલાના ખોળાનો આશરો લેવો પડ્યો હતો. સ્વયં આ ભૂમિને માતાનાં સ્વરૂપમાં આકાશની ઊંચાઈથી લઈને સમુદ્રની ઊંડાઇ સુધી અપાર શુભકામનાઓ તેમનાં માટે રજૂ કરવામાં આવી છે. જેનાથી સંસારમાં મનુષ્યનો જન્મ થયો અને સાથે જ એક સંસારની પણ રચનાં થઈ.

ઋગ્વેદમાં મહિલાના લગ્નની પણ ઉંમર કેટલી હોવી જોઇએ તે પણ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું. છે. જેમાં સ્ત્રી સોમરૂપી પ્રથમ પતિથી પહેલાં શરીરવૃધ્ધ કરે, ગંધર્વરૂપી બીજા પતિથી કલામાં પ્રવીણ બને છે. ત્યારબાદ સ્ત્રી અગ્નિરૂપી પ્રેમાત્મક અને ભાવાત્મકથી લાગણીની કેળવણી મેળવે ત્યારબાદ અંતમાં પુરુષરૂપ પતિને પરણે છે. જ્યારે સ્ત્રીમાં આવા બધા ગુણોનું ઔતરણ થયા પછી જ વિવાહ માટે યોગ્ય બને છે. તેવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે. તેમાં સ્ત્રીની પાકટ ઉંમર અને સંપૂર્ણ વિકાસ રજૂ થાય છે. મહિલા માટે પાકટ ઉંમરમાં પોતાની સાથે પરિવાર, સમાજ અને દેશ માટે કઈક વિચાર અને વિકાસની ભાવના વ્યક્ત કરી શકે છે.

યજુર્વેદમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

યજુર્વેદમાં મહિલાના શિક્ષણનું મહત્વ રજૂ થયું છે. તેમાં આપણા રાષ્ટ્ર માટે વિજયશીલ, સભ્ય, વીર યુવતીઓ અને બુદ્ધિમતી નારીઓ ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રાર્થના વેદમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. વેદોમાં પુરુષની સાથે જ મહિલાને પણ શિક્ષણનો પૂર્ણ અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. જેમ પુરુષોને વિવિધ પ્રકારની વિધાઓ શીખવવામાં આવતી તેમ જ મહિલાને પણ આવી દરેક પ્રકારની વિધાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. રાજાઓ દ્વારા પણ કહેવામા આવતું કે પોતાના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ પણ શિક્ષિત (વિદુષી) હોવી જોઈએ. તેમા ઉત્તમ ઉદાહરણ રામાયણ અને મહાભારતમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં સ્ત્રીઓને ' સ્તોમ પૃષ્ઠા ' કહી છે. વેદમંત્રોને જાણનાર પુરુષ હતાં તેમજ સ્ત્રી પણ હતી. તે મહિલાની વેદ પ્રત્યેની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે. સ્ત્રી વેદમાં આવતા મંત્રોની જાણનાર બની સાથે જ તેનો ઉપયોગ પણ કરતાં થઈ. વિવિધ પ્રારના યજ્ઞ હવનો અને અલગ અલગ પ્રકારના સંસ્કારોની વિધિમાં તે મંત્રોનો ઉપયોગ કરનાર બની હતી. જેમ કે લોપામુદ્રા ,સરમા, શ્રધ્ધા, રોમશા, વિશ્વવારા, અપાલા, યમી, ઘોષા વગેરે ઋષિકાઓ હતી. તેમને પણ યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર આપવામાં આવતો. ધાર્મિક વ્યક્તિઓનાં હિત માટે સ્વયંને દિવ્ય ગુણોથી અલંકૃત કરનારી મહિલા વિશે રજૂઆત થઈ છે. આમ પ્રાચીન કાળથી જ મહિલાઓમાં શિક્ષણનો મહિમા રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

અથર્વવેદમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

અથર્વવેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ' જે નવા ઘરે તું જાય છે, ત્યાંની તું સામ્રાજ્ઞી છે, એ તારું રાજ્ય છે'. વેદમાં વ્યક્ત થયું છે કે, જ્યારે મહિલા લગ્ન બાદ સાસરે જાય ત્યાં તે પોતાનું ઘર માની અને સૌપ્રથમ તેમનાં પતિ ત્યારબાદ સાસુ - સસરા અને અન્ય સંબંધોને પોતાનાં માની અને પોતાનું જીવન પસાર કરશે. જ્યારે તે પરિવારમાં એક માતા તરીકેની ભૂમિકા પણ રજૂ કરશે જેમાં બાળકને નાનો હોય ત્યાંથી લઈને મોટો થાય ત્યાં સુધીની દરેક જવાબદારી મહિલાની છે તેવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ સમયમાં પડદાપ્રથાનો, લાજ અને ઘૂંઘટ કાઢવાંનો કોઈ રિવાજ હતો નહિ. વિવાહ પછી વડીલોને કુલવધૂનું મુખ જોવાનો વેદમાં આદેશ અપાયો છે. ઘૂંઘટની પ્રથા મહાભારતના સમય સુધીમાં ક્યાંય પણ જોવા મળતી નથી. કહેવાયું છે કે, શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુધ્ધ ન કરવા માટે દુર્યોધન, ભીષ્મ, દ્રોણને ખૂબ સમજાવ્યાં પણ સફળ

ન થયાં તેથી ગાંધારીને રાજસભામાં બોલાવવાની વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. તે તેમનાં પરિવારનાં સભ્યો સમક્ષ ઉપસ્થિત રહી હતી.

મનુસ્મૃતિમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

વેદકાળમાં જે રીતે મહિલાનું ચિંતન રજૂ થયું છે તેનાથી કઈક અલગ રજૂઆત મનુસ્મૃતિમાં કરવામાં આવી છે. વેદકાળમાં મહિલાઓ પુરુષ સમાન જ હક્કો અને પ્રતિષ્ઠા ભોગવતી હતી. ત્યારબાદ સમયમાં વિચાઓનું પરિવર્તન આવ્યું. (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦માં) સ્મૃતિના આગમનના કારણે સ્ત્રીઓનું સન્માન ઘટવા લાગ્યું હતું. ખાસ કરીને મનુસ્મૃત્તિમાં આ સમય દરમિયાન મુઘલ સામ્રાજ્યનાં ઈસ્લામિક આક્રમણ અને ત્યાર પછી ખ્રિસ્તીઓનું આગમન થયું જેના કારણે મહિલાની સ્વતંત્રતા પર પડદો પડી ગયો. આ સમય દરમિયાન મહિલાને બીજા પર આધાર રાખી અને જીવન જીવવાની વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. પોતાના વિચારો અને જ્ઞાનને માત્ર પોતાના પૂરતું જ સીમિત રખવાનું કહ્યું છે. મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીઓને પરતંત્ર રાખવી અને પુરુષોનાં બંધનમાં રાખવાની વાત કરવામાં આવી છે. સ્ત્રીને કુમારી અવસ્થામાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં પતિ અને વૃધ્ધ અવસ્થામાં પુત્રનાં રક્ષણનીચે રહેવાની વાત કરવામાં આવી છે. તેથી વિચારમાં પરિવર્તન આવવાં લાગ્યું. સ્ત્રી પ્રત્યેની વિચારણા બદલવા લાગી. ગૃહલક્ષ્મી યાચિકા બની, સામ્રાજ્ઞી આશ્રિતા બની, શક્તિરૂપા અબલા બની, સંતાનત્પતિનું યંત્ર બની, માતાનોકરાણી બની વગેરે જેવા પરિવર્તનો થયા. સમાજ પુરુષ પ્રધાન બની ગયો. મનુ પછી યાજ્ઞવલ્કય, પરાશર, નારદ વગેરેમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પણ વિવિધ રચનાઓ જોવા મળે છે. આમ હોવા છતાં પણ કોઈક જગ્યાઓમા સ્ત્રીઓની ઉચ્ચતાના મૂલ્યો જોવા મળે છે. ત્યારે મનુને પણ કહેવું પડ્યું છે કે, ' જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવતાઓ રમણ કરે છે.' બૌધ્ધકાળમાં પણ સ્ત્રીઓ ભિક્ષુણી બનીને ધર્મક્ષેત્રે પુરૂષો સમાન જ પોતનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે.

પુરાણમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

પુરાણ એ એક ધર્મગ્રંથ છે. કુલ ૧૮ પુરાણોમાં બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, માર્કંડેય, અગ્નિ, સ્કંદ, ગરુડ વગેરે પુરાણો છે. તેમાં દરેક પુરાણોમાં અલગ અલગ રીતે મહિલાઓનું મહત્વ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. સૌપ્રથમ રચાયેલાં બ્રહ્મ પુરાણમાં પુત્ર કરતાં પુત્રીનું મહત્વ વધારે બતાવવામાં આવ્યું છે. પુરાણકાળમાં કન્યાદાનને સૌથી મોટું દાન માનવમાં આવતું હતું. તેમ જ વરાહ પુરાણમાં વયને અનુલક્ષીને સ્ત્રીની ઓળખ આપી છે. તેમાં સાત વર્ષની ઉંમર સુધીની બાળા કહેવાય. ત્યાર બાદ આઠ વર્ષની ગૌરી કહેવાય, નવ વર્ષની રોહિણી કહેવાય, દસ વર્ષની કન્યા કહેવાય, સોળ વર્ષની શ્યામા કહેવાય, બત્રીસ વર્ષની યુવતી કહેવાય, પચાસ વર્ષસુધી પ્રૌઢા કહેવાય ત્યારબાદની ઉંમર પછી સ્ત્રીને વૃધ્ધ કહેવામાં આવે છે. ઉંમર વિશે આવી રજૂઆત પુરાણોમાં કરવામાં આવી છે.

પુરાણકાળમાં મહિલાઓ માટે ગરુડ પુરાણ મુજબ મહિલાઓ પણ પિતૃના મોક્ષાર્થે શ્રાધ્ધ કરી શકે છે. તેનાથી પણ પિતૃને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ સીતાજીએ રાજા દશરથનું પિંડદાન કર્યું હતું. તેમજ માર્કંડેય પુરાણમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પરિવારમાં પુત્ર ન હોય તો પત્ની મંત્રો વિના જ શ્રાધ્ધ કર્મ કરી શકે છે. આમ સ્ત્રીનું કર્મકાંડ અને વિધિમાં સ્થાન બતાવ્યું છે. તેમ છતાં પણ સમાજમાં ચાલતા કુરિવાજોને કારણે સતીપ્રથા સમાજમાં હતી નહિ છતાં પણ સતી થવાંના અનેક ઉદાહરણ પુરાણમાંથી મળી આવે છે.

રામાયણ – મહાભારતમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

રામાયણ અને મહાભારતમાં મહિલાને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પુરાણકાળની જેમ જ રામાયણ અને મહાભારત કાળમાં વિધવા વિવાહનો રિવાજ ન હતો છતાં પણ રામાયણમાં રાવણપુત્ર મેઘનાદની પત્ની સુલોચના અને મહાભારતમાં પાંડુની બીજી પત્ની માદ્રી સતી થઇ હતી. તે સમયગાળામાં સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય એ ફરજિયાત હતું અને પતિ માટે બહુપત્નીત્વની પણ છૂટ હતી. છતાં પણ દ્રૌપદી પાંચ પાંડવ સાથે લગ્ન કર્યા હતા. તેવી જ રીતે જટિલાએ સાત ભાઈઓ સાથે લગ્ન કર્યા હતા. તેમ જ મારીષાએ દસ ભાઇઓ સાથે લગ્ન કર્યા હતાં.

રામાયણ અને મહાભારતના સમય દરમિયાન કેટલીક મહાન સ્ત્રીઓની કળા અને વિશેષ ઉપલબ્ધિ પણ જોવા મળે છે. જેમ કે , સીતાજી શુકનશાસ્ત્ર અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં તજજ્ઞ હતા. તેવી જ રીતે કૌશલ્યા ઔષધિશાસ્ત્રમાં પારંગત હતા. મંથરા રાજનીતિ અને કુટિલનીતિના જાણકાર હતા. ત્રિજટા સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાંત હતા. દ્રૌપદી ગણિતજ્ઞ હતી. તે પોતાના સમગ્ર રાજ્યનો હિસાબકિતાબ તેમના હસ્તક હતો. તેમ જ દ્રૌપદી રાજનીતિ અને શણગારની કલામાં પણ નિપુણ હતી. કુંતી અથર્વવેદની જ્ઞાની હતી. કૈકેયી રથવિદ્યા અને રણવિદ્યામાં નિષ્ણાંત હતી. ગાંધારી અર્થશાસ્ત્રી હતી. મંદોદરી ઇતિહાસની જ્ઞાની હતી. બલરામના પત્ની રેવતી વૈજ્ઞાનિક હતા. તેમણે પાણી ખેંચવાના કોસની શોધ કરી હતી. આમ સ્ત્રીઓ આટલી વિદ્યામાં જ્ઞાની હોવા છતાં પણ માત્ર ઋગ્વેદની ત્રણ ઋચાઓમાં પુત્રી કામના કરાઇ છે. બાકી વેદકાળમાં પુત્રની કામનની જ ઋચામળે છે. છતાં પણ અથર્વવેદમાં સ્ત્રીને કુલપા એટલે કે પિતા અને પતિના કુળને તારનારી કહેવામાં આવી છે. આમ સ્ત્રીનું કર્મકાંડ અને વિધિમાં સ્થાન બતાવ્યું છે.

રાજપૂતકાળમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

મધ્યકાળથી રાજપૂતકાળ સુધી અનેક ઐતિહાસિક રીતિઓ જોવા મળતી હતી. જેમ કે, સતી પ્રથા, જૌહર પ્રથા, પડદા પ્રથા, દેવદાસીઓ, વગેરે જેવા રિવાજો સમાજમાં જોવા મળતાં હતા. આવી સ્થિતિમાં મહિલાઓએ જ તેમનું રક્ષણ જાતે જ કરવું પડ્યું હતું. રાજપૂતકાળમાં રાજપૂતાણીનીઓનો દેશપ્રેમ, શ્રદ્ધાભક્તિ અને વીરતા જોવા મળે છે. પોતાનાં પુત્રને બચાવવાં રાણીઓ ખુદ સેના તૈયાર કરતી હતી. પોતાનાં કિલ્લાનો નાશ થયો તેવાં સમાચાર સાંભળતા જ પાંચસો રાજપૂતાણીઓ જૌહર કરવાં માટે તૈયાર થઈ જાય છે. આમ અનેક પ્રકારના ઉદાહરણ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. વૈદિક પ્રાચીન નારી અને ઉત્તર મધ્યયુગની નારીમાં જમીન અને આકાશનો ફેરફાર જોવાં મળે છે. જેમ કે, જહાંગીરની પત્ની નૂર જહાંએ સામ્રાજ્યની શક્તિને અસરકારક રીતે પોતાનાં કાબુમાં રાખી હતી. તે સાહિત્યની પણ જાણકાર હતી. જેમ કે, મોગલ શાહજાદીઓ જહાંઆરા તેનું ઉદાહરણ છે. આવી વહીવટદાર અને યૌદ્ધા તરીકે તેમની ક્ષમતાનાં કારણે જ શિવાજીનાં માતા જીજાબાઈને રાજ્યના વહીવટદાર તરીકેની ફરજ આપવામાં આવી હતી. તેઓ દક્ષિણ ભારતનાં ઘણા મહેલો, ગામડાઓ, શહેરો, વિભાગો તેમજ સામાજિક અગ્રદૂત અને ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરતી હતી.

ભક્તિની ચળવળોએ ભારતમાં મહિલાઓનાં સન્માનને પુન: સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમા કેટલીક મહિલોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમાં મીરાંબાઈ મહિલા સંત હતા. સાથે કવિયિત્રી પણ હતા. ભક્તિની ચળવળમાં અગત્યનાં પાત્ર હતા. તેમ જ અન્ય મહિલા સંત કવિયિત્રિમાં અક્કા મહાદેવી, રામી જનાબાદી અને લાલ દેડનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ભારતના ભક્તિ સંપ્રદાયો જેમ કે, મહાનુભવ, વરકરી જેવી અનેક હિન્દુ ધર્મની આંતરિક ચળવળને ખોલીને સામાજિક ન્યાય અને સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે સમાનતાનો વિચાર રજૂ કર્યો છે. ભક્તિ ચળવળ

પછી ભારતમાં ટૂંક સમયમાં ગુરૂનાનક, શીખોના પ્રથમ ધર્મગુરૂએ પુરૂષો અને સ્ત્રી વચ્ચેની સમાનતાનો સંદેશો આપ્યો છે. તેમણે સ્ત્રીઓ દ્વારા ધાર્મિક સભાઓને બનાવવાની શરૂઆત કરવાનું કહ્યું હતું. તે સાથે જ ભજન અને કિર્તનની સભાનું આયોજન કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. તેમા ગાયન, ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને સમિતિઓમાં લગ્નમાં સમાનતા અને (ધાર્મિક દિક્ષાવિધિ)ની હિમાયત કરી હતી. અન્ય શીખ ગુરૂએ પણ મહિલા અને પુરૂષો વચ્ચેની સમાનતાઓનું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

મધ્યકાલીન ભારતમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

મધ્યકાળમાં સમાજમાં ભારતની મહિલાઓનું સ્થાન વધારેનીચું ગયેલું જણાય છે. કેટલાક સમુદાયમાં સતીપ્રથાનો રિવાજ જોવા મળતો હતો. તો કેટલાક સમુદાયમાં બાળલગ્નની પરંપરા જોવા મળતી. તો કેટલાક સમુદાયમાં વિધવાવિવાહ પર પ્રતિબંધ તેવા કુરિવાજો સમુદાયમાં જોવા મળતાં હતા. તે ઉપરાંત ભારતીય ઉપ- મહાદ્વીપમાં મુગલોના શાસનના કારણે સમુદાયમાં પડદાપ્રથાના રિવાજનું આગમન થયું. તે જ સમય દરમિયાન રાજસ્થાન જેવા વિસ્તારોમાં રાજપુતોમાં જૌહર જેવા રિવાજોનું આગમન થયું. તેમજ ભારતના કેટલાક વિસ્તારોમાં દેવદાસીઓ કે મંદિરની સ્ત્રીઓનું જાતિય શોષણ કરવામાં આવતું હતું. તે સાથે જ બહુપત્નીપ્રથાની પણ શરૂઆત થઈ હતી. તેમાં પણ ખાસ કરીને હિન્દુ ક્ષત્રિય સમાજના શાસકોમાં તેનો દેખાવ વધારે જોવાં મળતો હતો. આવી અંધકારમય પરિસ્થિતી હોવા છતાં પણ તે સમયમાં સ્ત્રીઓએ અલગ અલગ જગ્યા પર વિવિધ પ્રકારે દેખાવ કરેલા જોવા મળે છે. તેની રજૂઆતનીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

સમાજમાં આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ મહિલાઓએ રાજકારણમાં, સાહિત્યમાં, શિક્ષણમાં અને ધર્મ ક્ષેત્રમાં વિકાસ કર્યો હતો. રાજકારણમાં જોઈએ તો રઝિયા સુલતાને દિલ્હી પર શાસન કર્યું હતું. તે એકમાત્ર મુસ્લિમ મહિલા હતી. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૫૬૪માં મુગલ બાદશાહ અકબરના સેનાપતિ અશફખાન સાથે યુદ્ધમાં મોતને ભેટતાં પહેલાં ગોંડવાનાની રાણી દુર્ગાવતીએ પંદર વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું. તેની રક્ષા કરી સ્ત્રી સશક્તિકરણનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. જહાંગીરની પત્ની નૂરજહાંએ સામ્રાજ્યની તાકાતને સારી રીતે પોતાના હાથમાં રાખી હતી. મુઘલ ઝેબુનિસ્સા જાણીતી કવિત્રીઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેજ રીતે વહીવટી તંત્ર પર પણ તેમની સારી એવી પકડ જોવાં મળતી હતી.

આ યુગમાં ભક્તિ આંદોલન દ્વારા લોકોમાં માનસિક વિચારમાં સુધારો લાવી શકાય તેના માટેના અથાગ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં હતાં. ધાર્મિક વ્યવસ્થાપક સમિતિઓના સભ્ય બનવાની અને રણભૂમિમાં સેનાઓનુંનેતૃત્વ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો. જેના આધારે મહિલાઓના વિચારમાં અને સમાજનાં તેના પ્રત્યેનાં વિચારોમાં પરીવર્તન લાવી શકાય તેવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતાં.

૧૯મી સદી અને ૨૦મી સદી (આધુનિક ભારતમાં) વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

૧૯મી સદીની શરૂઆત પછી થોડા વર્ષો સુધી વહેમો, રિવાજો, બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ, સતીપ્રથા, બાલિકાને દૂધ પીતી કરવી, કુપ્રથા, પરદાપ્રથા વગેરે વેદનાઓ મહિલા સહન કરતી રહી. ૧૯મી સદીમાં ભારતમાં સામાજિક ફેરફારો ઊભા થયા તેનાથી લોકોમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેનાથી મહિલામાં આત્મવિશ્વાસની ભાવના જોવા મળી. તેમાં કેટલાક દેશ સેવકો જેવા કે રાજા રામમોહન રાય, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વગેરે જેવા લોકોએ લોકોમાં નારીજાગૃતિની ભાવના વિકસાવી. વીસમી સદીમાં મહિલાઓના વિકાસ અને કલ્યાણ માટે કેટલીક મહત્વની સંસ્થાઓની રચના પણ કરવામાં આવી. જેવી કે અખિલ ભારતીય સમ્મેલન (૧૯૨૯), ભારતીય મહિલા રાષ્ટ્રીય સમિતિ (૧૮૭૫), વિશ્વ વિદ્યાલય મહિલા

સંઘ (૧૯૪૯), ભારતીય ઈસાઈ મહિલા મંડળ (૧૮૭૫), શારદા મઠ (૧૯૫૯), કસ્તુરબા રાષ્ટ્રીય સ્મારક નિધિ (૧૯૪૫) વગેરે જેવી સંથાઓની રચના કરવામાં આવી હતી. જેનાથી સમાજમાં સ્ત્રી પ્રત્યેની વિચારધારામાં પરિવર્તન લાવી શકાયું છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં વ્યક્તથતું મહિલાઓનું ચિંતન :

ભારત દેશમાં સ્વતંત્રતા પછી મહિલાઓના માન અને સન્માનમાં ખૂબ પરિવર્તન જોવા મળે છે. આ સમયબાદ ભારતમાં મહિલાઓ અનેક ક્ષેત્રમાં ભાગ લેવા લાગી છે. જેમ કે, વિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, સેવાક્ષેત્ર, પ્રૌધોગિક, રમત-ગમત, રાજકારણ, શિક્ષણ વગેરેમાં મહત્વનો ફાળો જોવા મળે છે. સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં સૌથી લાંબો સમય સુધી વડાપ્રધાન તરીકે ઇન્દિરા ગાંધી રહી ચૂક્યાં હતા. તેમણે ૧૫ વર્ષ સુધી દેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું. ૧૯૭૦ના દશકના અંત ભાગમાં ભારતમાં નારીવાદી વિચારધારમાં વધારે પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે. ભારતના બંધારણમાં મહિલાઓ માટે વિવિધ પ્રકારની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. જેમ કે, સમાનતાનો હક્ક, સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન આપવું. રાજ્ય દ્વારા મહિલાઓ અને બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઇ કરવામાં આવી છે. ૯ માર્ચ ૨૦૧૦માં રાજ્યસભા દ્વારા મહિલા અનામતનો ધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો. જેમાં સંસદ અને રાજ્યની વિધાનસભાઓમાં મહિલાઓ માટે ૩૩% અનામત આપવામાં આવ્યું હતું. આમ ૨૦૦૧ના વર્ષને મહિલા સશક્તિકરણના વર્ષ તરીકે હાલના સમયમાં પણ ઉજવવામાં આવે છે. ભારતના બંધારણમાં પણ ભારતીય મહિલાને સમાનતાનો અધિકાર આપવા માટે (કલમ ૧૪) ખાતરી આપે છે. કોઈ ભેદભાવ નહી તેના માટે (કલમ ૧૫(૧)), સમાનતા માટે (કલમ ૧૬) સમાન કાર્ય માટે સમાન વળતર તેના માટે (કલમ ૩૯(ડ)) કલમની જોગવાય કરવામાં આવી છે. તે સાથે જ વધુમાં કોઇ રાજ્યને મહિલા અને બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઈઓ ઘડવા માટે (કલમ ૧૫ (૩))ની જોગવાય કરવામાં આવી છે. તેમજ મહિલાની ગરિમાને ઠેસ પહોંચાડતા કર્યો પર નજર રાખવાં માટે (કલમ ૫૧(અ) (ઈ)) છે. જ્યારે કોઈ પણ રાજ્ય દ્વારા માતૃત્વમાં રાહત આપવાં માટે (કલમ ૪૨)ની રચના કરવામાં આવી. આમ ભારતીય બંધારમાં પણ ન્યાય અને માનવીય પરિસ્થિતી મુજબ કાર્ય માટે અલગ અલગ જોગવાઈની પરવાનગી આપવામાં આવી છે.

ભારતમાં મહિલાઓએ પ્રાપ્ત કરેલી વિવિધ સિદ્ધિઓ :

૧૮૭૯ : જ્હોન ઇલિયત ડ્રિંક વોટ બેથુન શાળાની સ્થાપના કરી હતી. જે ૧૮૭૯માં બેથુન કૉલેજ તરીકે વિકાસ થયો હતો. તે ભારતની પ્રથમ મહિલા કૉલેજ હતી. ત્યારબાદ ૧૮૮૩માં ચંદ્રમુખી બસુ અને કાદમ્બિની ગાંગુલી ભારતની પહેલાં ક્રમની મહિલા સ્નાતક બની હતી. ૧૯૦૫માં સુઝેન આર. ડી. ટાટા કાર ચલાવનાર પહેલી મહિલા બની. ૧૯૧૭માં બેસન્ટ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રથમ મહિલા પ્રમુખ બન્યા. ૧૯૧૯માં સમાજ સેવા માટે પંડિતા રમાબાઈ બ્રિટિશ શાસનમાં કૈસર- એ- હિન્દનું સન્માન પ્રાપ્ત કરનાર પહેલી મહિલા બની. તેમજ કેટલાક વર્ષમાં ભારતમાં મહિલાનું સ્થાન ઉપર આવવા લાગ્યું. જેમાં દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. જેમ કે, ૧૯૯૭માં કલ્પના ચાવલાએ અવકાશમાં જનાર ભારતની પ્રથમ મહિલા હતી. દેશની રક્ષા માટે પણ જેમ વેદકાળમાં મહિલાનું યોગદાન હતું તેવી જ રીતે ૧૯૯૨માં પ્રિયા જિંગલ ભારતીય લશ્કરમાં ભાગલેનાર પ્રથમ મહિલા હતી. તેમજ ૨૦૦૭માં પ્રતિભા દેવીસિંહ પાટીલ ભારતના પ્રથમ મહિલા રાષ્ટ્રપતિ બન્યા હતાં. ૨૦૦૯માં મીરા કુમાર ભારતની લોકસભાના પ્રથમ મહિલા સ્પીકર બન્યા હતાં. આમ સાહિત્યમાં પણ મહિલાઓનું યોગદાન મહત્વનુ છે. હાલના સમયમાં ગુજરાતી લેખક હિમાંશી ઈન્દુલાલ શેલતને વર્ષ ૨૦૨૪માં કુવેમ્પુ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર માટે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમ ભારતમાં વેદકાળથી અત્યાર સુધીમાં મહિલાઓનો મહત્વપૂર્ણ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે.

આમ વેદકાળમાં ભારતીય જીવનના વિચારોમાં વિદ્યાનો આદર્શ 'સરસ્વતી'માં, સંપતિનો આદર્શ 'લક્ષ્મી'માં, પરાક્રમનો આદર્શ 'મહામાયા–દુર્ગા'માં, સૌદર્યનો આદર્શ 'રતિ'માં, પવિત્રતાનો આદર્શ 'ગંગા'માં, ઈશ્વરનો આદર્શ 'જગદંબા'માં, રજૂ થયો છે. માત્ર ભાવના જ નહીં પણ વ્યવહારમાં પણ વૈદિક મહિલાઓ પુરુષ સમોવડી હતી. આ રીતે કહી શકાય કે સ્ત્રીઓ પોતાની કોઈ પણ સમસ્યાનું નિવારણ જાતે લાવે. કોઈ પણ સંસ્થા કે પરિવારમાં સંચાલન પાવરધી બની શકે. તેમજ ભારતીય પરંપરા અને સંસ્કૃતિનું જતન કરી અને તેમનો વિકાસ કરવાનું કહ્યું છે. 'માનુષી' અને ત્યારબાદ 'પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી' પુસ્તકો લખવામાં આવ્યા છે. જેમાં મહિલાનું અનેરું મહત્વ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. મહિલાઓ વિશે 'ભારતીય મહિલા વિશ્વકોશ' પાંચ ખંડમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં પહેલા ખંડમાં વેદકાળથી મહાભારતકાળ સુધીની સ્થિતિનું વર્ણન છે. બીજા ખંડમાં ઐતિહાસિક અને મધ્યકાલીન સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ત્રીજા ખંડમાં બ્રિટિશકાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ચોથા ખંડમાં મુખ્ય ધર્મસંપ્રદાયોમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું વર્ણન છે. અને પાંચમા ખંડમાં સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

મહિલા વિશ્વની ચેતના છે. જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા અવતરણમાં વ્યકત થાય છે. જેમ કે માયા, મમતા, મોહ, મુક્તિ, દરેક સમયે અલગ અલગ જોવાં મળે છે. આજે આપણે ક્ષત્રિયાણીઓની જરૂર છે. જે રણમેદાનમાં ઊતરી પડે. અને સાથે જ કૌટુંબિક અંગથી વિસ્તૃત ક્ષેત્ર પર જવાનું છે. આજની મહિલાઓને ધરેણાથી ઢંકાયેલું અને ભોગવિલાસિનીઓની જરૂર નથી. પણ આજે તો કર્મઠ મહિલાની જરૂર છે. પુરૂષસમાજ અને સમસ્ત દેશને ભારતની સંસ્કૃતિનો પાવન સંદેશ આપીને દેશમાં દરેક ઘરમાંથી પ્રેમ, ત્યાગ, બલિદાન, પવિત્રતા તથા મધુરતાનો સંદેશ આપે તેવી મહિલાઓની હિમાયત વેદકાળથી અત્યાર સુધીના સમયમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. એક મહિલાને સમાજ અને કોઈ પણ જગ્યાએ પોતાની સાવચેતી અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી આગળ વધવું પડે છે. તેથી કહેવાયું છે કે, ઘરથી વર સુધી અને વરથી વ્યવસાય સુધી" મહિલાએ જ પોતાના વિચાર સમાજની માન્યતાના આધારે જ કાર્યને સફળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આજના સમય દરમિયાન નારીજાતિ કટિબધ્દ્ બની જાય અને પોતાના બળથી પૃથ્વી પર જ સ્વર્ગનું નિર્માણ કરે તેવી આશા રાખવામાં આવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રિય તત્વ ભાવ અને સંવેદના હતું. આવા ગુણ જેમાં છે તે નારી શક્તિ દેવ સંસ્કૃતિમાં મહત્વની ભૂમિકા નિભાવતી રહી છે. ઋષિમુનિઓ દ્વારા તેને મહામાયા અથવા સૃષ્ટિની રચના જેના દ્વારા થઈ છે તેવી સ્ત્રીને વિધાતા કે માયા કહે છે.

સંદર્ભ

1. https://baou.edu.in/assets/pdf/SLM_2025_SKTMJ_204.pdf.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Mahabharata.
3. https://gujarati.matrubharti.com/book/read/content/19903439/nari-shakti-2-apaala-by-dr-damyanti-h-bhatt.
4. https://www.sadhanaweekly.com/mythological-women-india.html.
5. https://www.sahityasetu.co.in/issue12/vibhadave.html.

6. ગુજરાતી નારી સંપદા : ટૂંકી વાર્તા - શરીફા વીજળીવાળા
7. નારી શક્તિ - ડૉ. દમયંતી ભટ્ટ
8. ભારતીય નારી : પ્રાચીન અને અર્વાચીન - કેશવલાલ વી. શાસ્ત્રી - શ્રીરામકૃષ્ણ જ્યોત અંક - ડિસેમ્બર - 2007
9. ભારતીય મહિલા વિશ્વકોશ - ટીના દોશી
10. રાજ પૂતાણી - ડૉ. જયેન્દ્રસિંહ જાડેજા
11. વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ - ડૉ. ગૌતમ પટેલ
12. સ્ત્રી વિશે - ચંદ્રકાતં બક્ષી.

* * * * * * *

[17]

ભારતીય વિચારોમાં મહિલાઓ તરીકે રામાયણનું પાત્ર એવા 'સીતા'ના જીવનસંઘર્ષ સમયની માનસિકતામાંથી મળતી શીખનો અભ્યાસ

ધારા આર. બરમેડા[19]

સારાંશ

હિન્દુગ્રંથોમાં નારીને શક્તિ સ્વરૂપા ગણવામાં આવેલ છે, જેની પુષ્ટિ કરતું પ્રતિદિન કાને ગુંજતું 'શિવપાર્વતી', 'રાધાકૃષ્ણ', 'સીતારામ'માં નારીને શોભાયમાન સ્થાન અપાયું છે, તો બીજી તરફ એવો દાવો પણ છે કે 'યુગોથી નારીના ભાગે તો સહન કરવાનું જ આવે છે!' તો પ્રત્યુત્તર રૂપે કહી શકાય કે, "હા, સ્ત્રી જીવનમાં સંઘર્ષો તો અપાર છે, પરંતુ સાથોસાથ સંઘર્ષ સમક્ષ ખડા રહેવાનું સામર્થ્ય પણ અપાર છે અને માટે જ યુગોથી એક સ્ત્રી પાસે જ એવી શક્તિ છે કે એ એક અન્ય જીવને જન્મદાન આપી શકે છે." હવે પ્રશ્ન થાય કે સ્ત્રીમાં સામર્થ્ય છતાં સ્ત્રી દુઃખી કેમ...?, સ્ત્રી અબળા કેમ...?, સ્ત્રી સશક્તિકરણની ઝુંબેશ શા માટે ...? શું યુગોથી સ્ત્રી અબળા જ બનીને રહી છે...? તો જવાબ છે 'ના.'

ભારતીય હિન્દુ ધર્મગ્રંથો પર નજર કરતા અગણિત સન્નારીઓ ધ્યાનમાં આવશે અને તેમાંના એક છે રામાયણનું પાત્ર એવા 'સીતા'. એક એવું નારીપાત્ર કે જેઓએ જીવનના દરેક તબક્કે સંઘર્ષોનો સામનો કર્યો અને પોતાની માનસિકતા દ્વારા સંઘર્ષની ઘડીએ સ્થિર નિર્ણય લઈ પોતાનું જીવન દીપાવ્યું, જેથી આજે લોકો તેમને પૂજે છે.

આ એક ગંભીર સવાલ છે કે હિન્દુ ધર્મગ્રંથોના ભવ્ય ભૂતકાળમાં સ્ત્રી દેવી સ્વરૂપે પૂજાય છે તો પ્રવર્તમાન સમયમાં એ જ સ્ત્રીની આવી અવદશા શા માટે! તેના કારણો શોધતા 'સ્ત્રીની નબળી માનસિકતા' પ્રકાશમાં આવી અને એ નબળી માનસિકતાને બદલવા માટે 'સીતા'નું પાત્ર અડીખમ ઊભું છે ત્યારે સીતાના જીવનસંઘર્ષ સમયની માનસિકતાનો અભ્યાસ કરી તેમાંથી જીવતરનું ભાથું મેળવવું સૌભાગ્ય કહેવાય.

ચાવીરૂપ શબ્દો:- સીતાનું જીવન સંઘર્ષ, સંઘર્ષ સમયની માનસિકતા, સંઘર્ષનું મનોવિજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના

હિન્દુ ધર્મમાં નારીને શક્તિ સ્વરૂપા માનવામાં આવેલ છે, તેને 'નારાયણી'ની ઉપમા આપવામાં આવેલ છે અને નારી સ્વરુપા દેવીને પૂજનીય માનવામાં આવે છે તેમ છતાં ભ્રુણહત્યા, દીકરી દૂધપીતી કરવી, સતીપ્રથા રિવાજ એ આજે પણ કોઈક ખૂણે દેખા દે જ છે, તો બીજી બાજુ આજની મહિલા પુરુષ સમોવડી બની વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પગપેસારો પણ કરી ચૂકી છે. હવે, આ વિષમતા વચ્ચે મહિલા સશક્તિકરણની ઝુંબેશ જોરશોરથી ચાલે છે. સરકાર કન્યા શિક્ષણના પ્રોત્સાહન માટે અને તેમને

[19] આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એસ.એમ.ટી. વી ડી.ઠક્કર બી.એડ. કોલેજ-ગાંધીધામ

આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે એડીચોટીનું જોર લગાવી રહી છે, પરંતુ પ્રશ્ન થાય કે, 'શું નારીઓને એવી શિક્ષા ન આપી શકાય કે જેથી તેને અન્ય સમક્ષ હાથ જ ન લંબાવવો પડે...!' હું અહીં હાથ ન લંબાવવાની નિર્ભરતાની વાત માત્ર આર્થિક દ્રષ્ટિએ નહીં પરંતુ વૈચારિક, સામાજિક, સાંવેગિક એમ વિવિધ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાંગુ છું.

એક પ્રશ્ન એ પણ થાય કે, 'શું નારીઓ સંઘર્ષની રાહ પર ચાલી શકવામાં અસમર્થ છે...?' , ' શું એને દરેક સ્થિતિએ સહારોમાંગવાની ટેવ છે...?' , 'શું એક સ્ત્રીને પોતાને અબળા અને અભાગી ગણી હાથ પર હાથ ધરીને બેસી રહેવાની લત લાગી છે...?' ' શું તે સંઘર્ષ સહન ન થતાં જીવન ટૂંકાવવાવાળો રસ્તો અપનાવવા સુધીનો વિચાર કરી બેસે છે...?' , 'શું સામાજિક ટીકાની ચિંતા કરતી મહિલા સામાજિકવાડા કે રૂઢિયુસ્તતાના ઓછાયા હેઠળ રહી સમગ્ર જીવન વ્યતીત કરી દેવાની માનસિકતા ધરાવે છે...?' સવાલો અનેક છે પરંતુ જવાબ માત્ર એક જ છે 'હા'.

નારીને અબળા બનાવે છે તેની પોતાની જ માનસિકતા. કારણ કે આજે પણ પૌરાણિક ગ્રંથ પર નજર ફેરવીએ તો રામાયણનું એક પાત્ર 'સીતા' કે જેઓને જીવનના દરેક તબક્કે સંઘર્ષમાંથી પસાર થવાનું થયું. એકલા હાથે સંઘર્ષ વેઠ્યા છતાંય ક્યારેય પોતાને અબળા ગણાવ્યા નથી. એ સ્ત્રીએ ક્યારેય નસીબને દોષ આપીને કે અન્ય સમક્ષ રોંદળા રોયા નહીં. તેઓએ સંઘર્ષભર્યા જીવનમાં પોતાનું કર્મપથ અને ધર્મપથ પર ચાલવાનું ચાલુ રાખ્યું. જે આજે આપણા સમક્ષ એક આદર્શ પાત્ર તરીકે ઉભરી આવ્યું.

ભારતીય વિચારોમાં મહિલાઓનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરતા અનેક નારી શક્તિઓ ઉપસી આવે છે, જેમાં ચાર યુગમાંથી ત્રેતા યુગમાં જન્મેલ ભગવાન રામના પત્ની એવા સીતામાતાના સંઘર્ષજીવનનો અભ્યાસ કરતા ભારતીય વિચારોમાં મહિલાનું સ્થાન, તેમની માનસિકતા, તેમનું જીવનકાળ ઘણું જ સ્પષ્ટ કરી જાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતીય વિચારોમાં મહિલા એવા સીતાના જીવનના અભ્યાસ દ્વારા સંઘર્ષની ઘડીએ એક મહિલાની માનસિકતા કેવી હોવી જોઇએ તેના પર પ્રકાશ પાડી સમગ્ર મહિલાવર્ગની નિષ્ક્રિય અને અવલંબિત માનસિકતાને ઢંઢોળી પુનઃ ખડી કરવાના પ્રયાસ હેતુ સંશોધન હાથ ધરવાનું સાહસ કરેલ છે. અત્રે પ્રાચીન ભારતીય વિચારોમાં મહિલા અને અર્વાચીન ભારતીય મહિલાઓના વિચારોની સરખામણીની ફલશ્રુતિ દ્વારા પ્રવર્તમાન નારીની સ્થિતિને સુધારવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ થયેલ છે. નોંધનીય બાબત એ છે કે આ અભ્યાસમાં પ્રાચીન સમયની વાત રજૂ કરવા છતાં આ અભ્યાસમાંથી અર્વાચીનની સમસ્યાનો ઉકેલ મળે છે. આમ, પ્રસ્તૃત સંશોધન પેપર નારી જગતને સમર્પિત કરતા તેમના જીવનમાં પ્રકાશનું એક કિરણ બની અજવાસ વેરી શકે એવા ભાવ સાથે સંશોધિકા પ્રસ્તાવના વીરમાવે છે.

અભ્યાસનો ઉદ્દેશ

- ભારતીય વિચારોમાં મહિલા તરીકે રામાયણનું પાત્ર એવા સીતાના જીવનના વિવિધ તબક્કે આવેલા સંઘર્ષનો અભ્યાસ કરવો.
- સીતાના જીવનસંઘર્ષોના સમાધાનની માનસિકતાનો અભ્યાસ કરવો.
- સીતાના જીવનસંઘર્ષોના સમાધાનની માનસિકતામાંથી નિષ્પન્ન થતી શીખનો અભ્યાસ કરવો.
- સીતાના જીવનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રાચીન મહિલાઓની અને પ્રવર્તમાન મહિલાઓની માનસિકતાની સરખામણી કરવી.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

ભારતીય વિચારોમાં મહિલાઓનો અભ્યાસ કરતા અસંખ્ય મહિલાઓ એક આદર્શ નારી તરીકે ઉભરી આવે છે. જેને સંશોધિકાએ વ્યાપવિશ્વ તરીકે અને રામાયણનું પાત્ર એવા સીતાનું જીવન સંઘર્ષ અને તેની માનસિકતાના અભ્યાસને નમૂના તરીકે પસંદ કરેલ છે.

અભ્યાસની પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસની પદ્ધતિ તરીકે વિષયવસ્તુ પૃથ્થકરણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે જેમાં સીતા માતાના જીવન સંઘર્ષનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી સીતાના જીવનના વિવિધ તબક્કે ઉભા થયેલા સંઘર્ષો અને તેના સમાધાનની માનસિકતા તારવી તેને પ્રવર્તમાન મહિલાઓની માનસિકતા સાથેની સરખામણી કરી પ્રવર્તમાન મહિલાઓને માનસિકતા બદલાવવાની પ્રેરણા મળી શકે એ પરીપ્રેક્ષ્યમાં અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

માહિતી એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેની માહિતી એકત્ર કરવા માટે જીવનમાં આવતા સંઘર્ષો અને એ સંઘર્ષોનો મનોવૈજ્ઞાનિક ઉકેલની રીતો, રામાયણ, સીતા સંબંધિત પુસ્તકો, આધ્યાત્મિક ગ્રંથો, સંબંધિત સંશોધન પેપરો, શોધ નિબંધ અને વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરી સીતા માતાની સંઘર્ષભરી જીવનગાથા અને તેના સમાધાનનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી, તેના અર્થઘટન દ્વારા પ્રવર્તમાન સમયની મહિલાઓએ સંઘર્ષોનું સમાધાન કરવાની માનસિકતાને કેળવવાની માહિતી એકત્ર કરવામાં આવેલ છે.

પરિણામ અને ચર્ચા

પ્રસ્તુત સંશોધનના અભ્યાસમાં ભારતીય વિચારોમાં મહિલાઓ તરીકે રામાયણનું પાત્ર સીતા માતાના જીવનસંઘર્ષ અને તેની માનસિકતાના અભ્યાસ બાદ જે અર્થઘટન બહાર આવ્યું તેના દ્વારા માતા સીતાના જીવનના દરેક તબક્કે આવેલા સંઘર્ષો, એ સંઘર્ષોના સમાધાનની માનસિકતા અને પ્રાચીન મહિલાની માનસિકતાને અર્વાચીન મહિલાની માનસિકતા સાથે જોડી પ્રવર્તમાન નારીઓની માનસિકતા બદલવા માટેની શીખને પરિણામ સ્વરૂપે તારવવામાં આવેલ છે, જેની વિસ્તૃત ચર્ચાનીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

અયોધ્યાના રાણીમાંથી વનવાસીજીવન

માતા સીતા લગ્ન બાદ અયોધ્યાના રાણી બન્યા, પરંતુ થોડા સમય પશ્વાત રામને ચૌદ વર્ષનું વનવાસ ભોગવવાનો આવ્યો. લગ્ન બાદના તરત પછીના સમયમાં એક મિથિલાના રાજકુમારી કે જેઓની સેવામાં આઠે આઠ પ્રહર દાસીઓ ખડે પગે હોય એવા લાડકવાયા જનકની દુલારી સીતા અને અયોધ્યાના રાણી સીતામાતાના જીવનના મહાસંઘર્ષોનો આ પ્રથમ પડાવ હતો.

તેઓ ઈચ્છત તો જરૂરથી અયોધ્યામાં રહીને મહેલોના ભોગ ભોગવી શકત પરંતુ પોતાનો પત્નીવ્રતા ધર્મ નિભાવવા તેઓ એક પળનો વિચાર કર્યા વિના પતિ સાથે જ વનમાં જવાની હઠ પકડી. ચૌદ વર્ષનું વનવાસી જીવન સરળ ન હતું અને એ બાબતથી એ કંઈ અજાણ ન હતા, પરંતુ તેઓએ પતિ સાથે રહી દરેક સંઘર્ષને હસ્તે મુખે સ્વીકાર્યા અને એટલું જ નહીં વનમાં રહીને ક્યારેય કોઈ બાબતના અભાવ

બાબતે પતિને ફરિયાદ ન કરી. અયોધ્યાના રાણીમાંથી વનવાસી બની તેમણે ત્યાગ, સમર્પણ અને દરેક પરિસ્થિતિએ અનુકૂલન સાધવાની માનસિકતા પર ભાર મુક્યો.

સીતામાતાની એ માનસિકતાનો પ્રવર્તમાન મહિલાની માનસિકતા સાથેનો અનુબંધ જોઇએ તો લગ્નના તરત સમય બાદ કદાચ કોઈને આ પ્રકારનો સંઘર્ષ આવે તો એ પ્રથમ નસીબને દોષ આપે અને સગાસંબંધીઓ પાસે રોદળા રોઈને દુ:ખમાં વધારો કરે. પરંતુ માતા સીતાએ એવું ન કરતા પતિના ચૌદ વર્ષના વનવાસની વાત સાંભળી, મન વિચલિત કર્યા વિના પતિ સાથે જ વનમાં ચૌદ વર્ષ વિતાવવાનો નિર્ણય લીધો અને વનમાં પણ અભાવ વચ્ચે પોતાની જાતને ઢાળીને રહ્યા.

લંકેશ દ્વારા અપહરણ

મિથિલાના રાજકુમારી અને અયોધ્યાના રાણી માતા સીતાના લગ્ન બાદના ચૌદ વર્ષના વનવાસ સ્વરૂપના એક સંઘર્ષ બાદ તેમના જીવન સંઘર્ષમાં ઉમેરો કરતું એક સંઘર્ષ એટલે લંકાના રાજા રાવણ દ્વારા તેમનું અપહરણ.

લંકેશ સીતામાતાનુ અપહરણ કરી તેમને લંકા લઈ ગયા જ્યાં તેમને રાક્ષસીઓની વચ્ચે અશોક વાટિકામાં કેદીની સ્થિતિએ રાખવામાં આવ્યા. જ્યાં રાક્ષસો દ્વારા તેમને સતત હેરાન કરવામાં આવતા. આ ઉપરાંત રાવણ પણ તેઓને હેરાન કરવા અને બિભત્સમાંગણીઓ લઈને આવતો, પરંતુ સીતા માતાએ પોતાનું મન સ્થિર રાખ્યું. હા કદાચ તેઓ દિવસ-રાત પતિ રામની યાદમાં આંસુ વહાવ્યાં હશે પરંતુ હિંમત જરા પણ ન હાર્યા.

કહેવત પ્રચલિત છે કે 'સંગ તેવો રંગ' પરંતુ લગભગ અગિયાર મહિના લંકામાં રાક્ષસીઓ વચ્ચે રહીને પણ સીતા માતાની પ્રકૃતિ ન બદલાઈ. અરે અચરજની વાત તો એ છે કે સીતા માતાના સંગથી ત્યાંની રાક્ષસીઓમાં ઘણો જ સુધાર જોવા મળ્યો. આમ, મૂલ્યોના માર્ગ પર ચાલનારા સીતા માતા પોતાનું ધર્મ અને કર્મ ચુક્યા નહીં અને અન્યના અવગુણોથી જોજન દૂર રહી પોતાના સદગુણોને સાચવી રાખ્યા.

આજના સમયની વાત કરીએ તો કદાચ આજની મહિલાઓના મુખે સાંભળ્યું હશે કે, ' હું પહેલા આવી ન હતી પરંતુ ફલાણાની સાથે રહીને એવી થઈ ગઈ...!' અથવા 'પહેલા આ કેવો સંસ્કારી હતો/ હતી પરંતુ હવે તો ફલાણાની સાથે રહીને બધી મર્યાદા ભૂલી ગયો/ગઈ છે. તો અહીં પોતાના સદ્ ગુણો પર અન્યના દુર્ગુણોનો પ્રભાવ પડ્યો જેથી સદ્ ગુણો ધીમીધારે વિલુપ્ત થતા ગયા. આનો સીધો અર્થ થાય કે જે તે વ્યક્તિમાં સદ્ ગુણો તો હતા, પરંતુ એટલા ઊંડા ન હતા ઊતર્યા કે કોઈ પણ અવગુણોની આંધીમાં અડીખમ રહી શકે.

બીજી વાત જોઈએ તો રાવણ દરરોજ ભ્રામક પ્રસ્તાવો મૂકીને સીતાને મનાવવાના પ્રયાસો કરતો પરંતુ સીતા પોતાના પત્નીવ્રતા ધર્મ જાળવી અડગ રહ્યા. સીતા ઈચ્છત તો લંકાના રાણી બની વૈભવી જીવન જીવી શકત પરંતુ તેમણે વૈભવી જીવન પસંદ ન કરતા પોતાના ધર્મને પસંદ કર્યો. રાવણે તેને સોનાથી મઢી દેશે એવી લાલચ પણ આપી પરંતુ માતાસીતાને પોતાના ધર્મની સરખામણીએ સઘળું તુચ્છ ગણ્યું. એ જ સ્થિતિએ આજની મહિલાઓની સરખામણીનો અભ્યાસ કરીએ તો કહી શકાય કે આજે આર્થિક પ્રલોભનનીનીચે મહિલાઓ દબાઈ જઈ પોતાનો ધર્મ અને કર્મ સઘળું ભૂલી ગઈ છે.

કેટલીક વખત લોભામણું મન વિચલિત થઈ નિર્ણય લેવામાં ભૂલ કરી બેસે છે. ભૌતિક સુખ સગવડના દિવાસ્વપ્નમાં રાચતું મન વિવિધ પાસાંઓનો વિચાર કર્યા વિના ત્વરિત નિર્ણય લેવાની ભૂલ કરી બેસે છે જેથી તેનું ભવિષ્ય જોખમાય છે.

અગ્નિપરીક્ષા

વનવાસ અને રાવણના અપહરણના સંઘર્ષ બાદ અયોધ્યામાં પાછા ફરેલ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાનું સ્વાગત તો ધામધૂમથી થયું પરંતુ પ્રજા દ્વારા સીતાનો અસ્વીકાર થયો. લંકામાં રાવણની કેદમાં લાંબો સમય રહેવાથી સીતા પર અપવિત્રતાનું લાંછન લગાવવામાં આવ્યું. પોતે પવિત્ર હોવા છતાં લાંછનના બોલ સાંભળી માતાસીતા વિચલિત થયા નહીં અને જ્યારે ભગવાન રામે તેને અગ્નિ પરીક્ષા આપવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓએ પવિત્રતાની ખાતરી આપવા આ પરીક્ષા આપી. હા, એ પાછળ અન્ય રહસ્ય હોઇ શકે, પરંતુ અહીં સીતાના સંઘર્ષની ઘડીએ તેઓની સ્થિર બુદ્ધિની માનસિકતા ખૂબ જ પ્રભાવક છે.

આ ઘટના શીખવે છે કે કેટલીક વાર આપણે સાચાં હોવા છતાં પણ સત્યતાના પુરાવા આપવા પડે છે, તેને સાબિત કરવું પડે છે. એવા સમયે વ્યક્તિ પ્રથમ તો ભગવાનની આગળ દોષનો ટોપલો ઠાલવે છે, હિંમત હારી જાય છે, નકારાત્મક વિચારોની વણઝાર તેના મન પર વીંટળાઈ જાય છે, તે બધાને કહેતો ફરે છે કે હું સાચો છું, પરંતુ લોકોની અવગણના તેને વધુ દુઃખી અને કદાચ વિકૃત પણ બનાવી શકે છે.

ટૂંકમાં એવી સ્થિતિ કે જ્યાં સત્યતાની સાબિતી આપવી પડે ત્યારે મનુષ્ય ખૂબ વિચલિત થઈ જાય છે. પોતાના પરનો કાબૂ ગુમાવી દે છે. કદાચ અહમ આડે આવતા તે આવી પરીક્ષાથી પીછેહઠ કરે છે અને પરિણામે લોકોની અવગણના સહન ન કરી શકવાથી વિલુપ્ત થઈ જાય છે. જે તેની માનસિકતા પર ખૂબ જ ભયંકર અસર છોડી જાય છે. કેટલીક વાર આ માનસિકતા વિકૃત બની સમાજ માટે એક રેડ સિગ્નલ સમી બની જાય છે.

એવા સંઘર્ષની સ્થિતિએ સીતાના સંઘર્ષનો અભ્યાસ અને ચિંતન કરવું. પ્રથમ તો શાંત મન જ અડધી સમસ્યાનું હલ સૂચવે છે અને હંમેશા યાદ રાખીએ કે જીવનના તબક્કામાં એક ક્ષણ એવી પણ આવશે કે જ્યાં સત્યતાની કસોટી આપવી જ પડશે ત્યારે હિંમત હાર્યા વિના સભાન થઈને કાર્ય કરીએ. 'સત્યમેવ જયતે'ને કેન્દ્રમાં રાખી આત્મવિશ્વાસપૂર્વક સત્યતાની પરીક્ષા આપીએ.

ગર્ભાવસ્થાની સ્થિતિએ વનવાસ

ચૌદ વર્ષના વનવાસ, લંકેશ દ્વારા અપહરણ, અગ્નિ પરીક્ષાના સંઘર્ષ બાદ પણ પ્રજાજનના બોલમાં હજુય સીતામાતાની પવિત્રતા પર શંકા હતી અને અયોધ્યાના દરબારમાં જ્યારે એક ધોબી દ્વારા સીતામાતાની પવિત્રતા પર પ્રશ્ન થયો ત્યારથી અયોધ્યાની પ્રજાએ આ સૂર લંબાવ્યો. હવે રાજધર્મ નિભાવવા માટે ભગવાન રામને સીતાનો ત્યાગ કરવો પડે અને જો સીતાનો ત્યાગ ન કરે તો પ્રજાનો રાજા પરથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય. આવી કપરી સ્થિતિ જ્યારે સીતા માતાએ જાણી ત્યારે જરા પણ સંકોચ કર્યા વિના પતિ રામનું રાજધર્મ નિભાવવા માટે સ્વયં ગર્ભધારણની સ્થિતિએ વનમાં જવાનું નક્કી કર્યું.

જ્યારે સીતાએ પોતાનો આ નિર્ણય જણાવ્યો ત્યારે ભગવાન રામ અંદરથી તૂટી ગયા હતા. એ સમયે પોતાના ધર્મની વાત કરતાં સીતાએ જણાવ્યું કે એક મર્યાદાપુરુષોત્તમ રાજા રામ અને તેમની રાજગાદીને આ કલંક શોભે નહીં માટે આ ત્યાગ કરવો જ પડશે. ત્યારે રામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું કે, " હું સીતાનો ત્યાગ નહીં કરું." અને એ સમયે જરા પણ ખચકાયા વિના સીતાએ કહ્યું કે, "તો હું તમારો ત્યાગ

કરીશ." પ્રત્યુતર આપતા રામે કહ્યું, "તો હું રાજગાદી છોડીને તારી સાથે આવીશ." અને ત્યારે સીતા સરસ વાત જણાવે છે કે, "તમે રાજા છો, તમને વ્યક્તિગત હિત નહીં પરંતુ પ્રજાહિતને ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પત્નીના મોહમાં ન આવતા પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ સમજી, વ્યક્તિગત હિત છોડી, પ્રજાહિતને ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ." આ ઉપરાંત રામને પોતે નિર્દોષ પર અન્યાય કરે છે એનું દુઃખ ન થાય માટે સીતાએ વિવિધ તર્કો કરી ભગવાન રામને પોતાનો ધર્મ, ફરજ અને આદર્શ રાજા વગેરેની બાબતો જણાવી. તેઓએ રામ ભગવાનને રાજા તરીકેની શપથ યાદ અપાવી, રામને આદર્શ રાજા બનાવવાના પ્રયાસો કર્યા.

વનમાં જવા માટેની તૈયારી કરતા સમય પણ તેઓ શાંત અને સ્થિર રહ્યા. આવી કપરી સ્થિતિએ પણ તેઓ એકવાર પણ પ્રજાને દોષ આપ્યો નહીં. અરે! તેમણે તો રામ ભગવાનને કહ્યું કે, "પ્રજા એ આપણી સંતાન છે અને એ સંતાન સમક્ષ આપણે એક આદર્શ રાજાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડવાનું છે." પ્રજા દ્વારા જ્યારે અપવિત્રતાનું લાંછન લાગ્યું ત્યારે જ સીતાએ સઘળું ત્યાગ કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે રામ ભગવાનને કહ્યું કે, "આપણે બંને આ ત્યાગનું બલિદાન આપીને પ્રજાના હૃદયમાં પશ્ચાતાપની જ્વાળા ઝગાવશું અને જેથી પ્રજાજન નતમસ્તક થઈ અને માફીમાંગશે. આ ત્યાગ દ્વારા નારીઓ જાણશે કે સ્ત્રી એ અબળા નથી, શક્તિ સ્વરૂપા છે. સાચી શક્તિ શસ્ત્રોમાં નહીં પરંતુ ચારિત્ર્ય અને ધર્મપાલનમા છે અને સ્ત્રીઓનું તો શક્તિશાળી શસ્ત્ર છે 'ત્યાગ' જે સામેવાળાના મનને જીતી લે છે."

આમ, અયોધ્યાની પ્રજામાં રાજા પરનો વિશ્વાસ કાયમ ટકી રહે માટે સીતા માતાએ આ કડવો ઘૂંટ પીવાનું નક્કી કર્યું. ગર્ભધારણની સ્થિતિએ એકલા વનમાં જવાનો આવો કપરો નિર્ણય લેવામાં સીતાએ સમજદારી દાખવી, સહજભાવથી કુરબાની આપી. કદાચ પ્રવર્તમાન સમયે ગર્ભધારણની સ્થિતિએ ધર્મપથ પર ચાલવા આવડું મોટું ત્યાગ આપવા માટે ભાગ્યે જ કોઈ નાર તૈયાર થાય. અરે, અચરજની વાત તો એ છે કે આજના સમયે તો ગર્ભધારી સ્ત્રીને આઘાત લાગે એવી કોઈ નબળી વાત પણ ન કરવામાં આવે! એવા સમયે સીતાએ યોગ્ય નિર્ણય લેવાની માનસિકતા દાખવી અને એટલું જ નહીં પોતાના વનમાં ગયા પછી પણ રામ ભગવાન દુઃખી ન થાય એ માટે પિતા જનકને ભલામણ કરતા કહ્યું કે, "જ્યારે પતિરામ નિ:સહાય બની જાય તો તેમની મદદ માટે જજો, તેમને તેમનો રાજધર્મ યાદ કરાવજો અને કહેજો કે આપણું આ ત્યાગ વ્યર્થ ન જવું જોઈએ. આમ, વનમાં ગયા બાદ પણ પાછળ રામ ભગવાન વ્યથિત ન થાય તેની ચિંતા સેવતા સીતામાતાએ પિતા દ્વારા રામને પ્રેરણા મળે એવી આગોતરી વ્યવસ્થા કરી.

આદર્શ માતાની ભૂમિકા

ગર્ભધારણની સ્થિતિએ વનમાં ગયેલા સીતાએ ક્યારેય વિધાતાને દોષ આપ્યો નહીં, પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં ત્યાગની સજા ભોગવતાં સીતા રોંદળા રોયા નહીં, હાથ પર હાથ ધરીને બેઠા પણ નહીં અને જીવન ટૂંકાવવાનું પણ વિચાર્યું નહીં .

એકલા હાથે જ લવ-કુશનો ઉછેર કરી એક માતાની શક્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. સંઘર્ષભરી જિંદગીમાં પણ એક માતા સઘળું કરી શકે છે તે વાત સાબિત કરી. આશ્રમમાં રહી પોતાનું દરેક કામ સ્વયં કર્યું. લાકડા કાપવા, પાણી ભરવું, સાફ-સફાઈ કરવી, દળણું દળવુ, રસોઈ બનાવી વગેરે કાર્યો અને સાથોસાથ બંને પુત્રોને પણ આત્મનિર્ભરતાના પાઠ ભણાવ્યા, સંસ્કાર આપ્યા. તેઓએ ક્યારેય પોતાનું મન વિચલિત થવા દીધું નહીં કે સસ્તો રસ્તો પણ શોધ્યો નહીં. પોતાનું કર્તવ્ય સમજી અને ઈશ્વરની ઈચ્છા સમજી પોતાના દિવસો પસાર કર્યા. તેઓએ ક્યારેય લવ અને કુશને તેના પિતા રામ વિશે અપશબ્દો કહ્યા નહીં.

જ્યારે વાલ્મિકી ઋષિએ લવ અને કુશને રામાયણ સંભળાવી ત્યારે બંનેને દુઃખ થયું અને માતાસીતાને રાજા રામ દ્વારા પ્રજાના કહેવાથી નિર્દોષ પત્ની સીતાના ત્યાગની વાત કહી ત્યારે પણ સીતાએ રામ ભગવાન વિશે ઘટતું કહ્યું નહીં. અરે! જ્યારે આશ્રમમાં સૌને જાણ થઈ ત્યારે કોઇએ સીતાને કહ્યું કે,

"ઓહ ! તો તમે એ અભાગી સીતા છો જેમનો વિના અપરાધે રાજા રામે ત્યાગ કર્યો છે!" ત્યારે સીતા દુઃખી થઈને કે હામાં હા ભણી રોંદળા રડ્યા નહીં કે પછી સહાનુભૂતિની કોઇ આશા રાખી નહીં. અરે તેમણે તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે, " જેમના પતિ સ્વયં રામ હોય તેને અભાગી ન કહેવાય."

જ્યારે લવ અને કુશે ભરી અયોધ્યામાં રામાયણ સંભળાવી અને પ્રજાજનને 'સીતામાતાનો શો વાંક!' એવો કટાક્ષ ભર્યો પ્રશ્ન કર્યો, એ સમયે પણ લવ અને કુશે કોઇ દ્વેષ સાથે આ પ્રશ્ન નહોતો કર્યો. આ ઉપરાંત સામે બેઠેલ રાજા રામ એ જ અમારા પિતા છે કે જેમણે અમારી માતાનો વિના પાપે ત્યાગની સજા કરી તો પણ જરાય દ્વેષ વિના નમ્રતાપૂર્વક રજૂઆત કરી.

આ સઘળું માતાસીતા દ્વારા આપવામાં આવેલ સંસ્કારોનું પરિણામ હતું. લવ અને કુશે સઘળું જાણ્યા બાદ પણ તેમની ભીતર બલિદાનની લાવા ન ભભૂકી આની પાછળનું પ્રબળ કારણ સીતા માતાના સંસ્કારો છે.

સીતાના આ સંઘર્ષની સરખામણી પ્રવર્તમાન નારીની માનસિકતા પર કરીએ તો પ્રથમ એકલા હાથે સંતાનોનો ઉછેર જ તેના માટે સંઘર્ષ બની જાય. અરે, એની પોતાની જ માનસિકતા કહેતી હોય કે 'એકલા હાથે કાંઈ સંતાનનો ઉછેર થઈ શકે!' અને ક્યારેક તો પોતાને થયેલ અન્યાયની ગાથા ગાઈને અન્યો પાસેથી સહાનુભૂતિ મેળવવાની આદત કેળવી જ લીધી હોય. જો કે, ખરી વાત તો એ છે કે એ સહાનુભૂતિ જ એને અંદરથી ખોખલી કરી દે છે. આ ઉપરાંત ક્યારેક એ સ્ત્રી થાકી હારીને નસીબને દોષ આપી અને કદાચ મજબૂરીમાં સસ્તો રસ્તો પણ અપનાવી લે એવું પણ બને, પરંતુ સીતાની સંઘર્ષ સમયની માનસિકતા ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી છે.

આદર્શ માતા તરીકે સીતાએ પુત્રમાં બદલાના બીજ નથી રોપ્યા. જ્યારે પ્રવર્તમાન સમયમાં પેઢી દર પેઢી બદલાના બીજ રોપાય છે જેનું ગંભીર પરિણામ આવે છે. આમ, કેટલીકવાર જતું કરવાની અને ભૂલી જવાની આદત વિકસાવવી જોઇએ. દરેક વખતે જીતીને જ નહીં પરંતુ કેટલીકવાર ત્યાગ દ્વારા હારીને પણ અન્યોના મન જીતી શકાય છે અથવા એક આદર્શતાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડી શકાય છે.

આત્મસન્માનની પરીક્ષા

લવ કુશ દ્વારા રામાયણનું ગાન થયા બાદ પણ પ્રજાજનમાં હજુય સીતાની અપવિત્રતાની આંધી હતી. પ્રજાજનનું કહેવું હતું કે સીતામાતા સ્વયં પવિત્રતાની ખાતરી આપે તો અમે તેમને સ્વીકારીએ. એ સમયે સ્વયમ્ ઋષિ વાલ્મિકી સીતામાતાની પવિત્રતાની ખાતરી આપે છે તેમ છતાં પ્રજા સીતાના મુખેથી ખાતરી અપાય તેની રાહ જુએ છે.

જીવનના વિવિધ તબક્કાઓમાં થયેલ અન્યાય અને એ તમામ સંઘર્ષનો સામનો કરેલ સીતામાતા આજે આત્મગૌરવ માટે પ્રજા સામે ઝુક્યા નહીં. આત્મગૌરવ કાજે નમતું ન જોખતા ધરતીમાં સમાયા અને ત્યારે સૌ પ્રજાજનની આંખો ભીની થઇ, સૌએ માફીમાંગી. પ્રજાના ખોટા આરોપોના કારણે સીતાને ભોગવવાનું આવ્યું છતાં પણ તેઓએ દ્વેષ રાખ્યા વિના પ્રજાને પોતાના સંતાન ગણી માફી આપી.

તેમનામાં એટલી ક્ષમતા હતી કે તેઓ ઈચ્છે તો પ્રજાને શ્રાપ પણ આપી શકે પરંતુ પોતાના સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ન કરતા, ઉદાર બન્યા.

સીતામાતાની આ સંઘર્ષભરી ગાથા એ સમયની તેમની માનસિકતા અને તેઓના આદર્શ વિચારોના કારણે આજે પણ તેઓ પૂજાય છે.

અહીં દરેક સંઘર્ષનો સામનો કરનાર સ્ત્રીને આત્મસન્માન માટે જરા પણ ઘટતું નહીં વિચારવાની શિખામણ અપાય છે. એક સ્ત્રી સઘળું સહી શકે પરંતુ આત્મગૌરવથી વધુ તેના માટે કશું જ ન હોવું જોઈએ. પ્રવર્તમાન નારીની માનસિકતા સાથે સીતાના સંઘર્ષ સમયની માનસિકતાને સરખાવતા કહી શકાય કે આજની નાર પોતાને અપમાનિત કરવા બદલ દ્વેષ અને બદલાની ભાવનાને પ્રબળ બનાવે છે. પોતાના સામર્થ્યને બદલો કે દ્વેષમાં વેડફવા કરતા જતું કરી અને તેને એવા પ્રકારના ત્યાગમાં ફેરવવું જોઈએ કે જેથી સામેવાળાને પોતાની ભૂલનો અહેસાસ થાય.

સીતાએ ક્યારેય પ્રજાને માફીમાંગવાનું ન કહ્યું. પોતે બલિદાનના માર્ગ પર ચાલી એવા કાર્ય કર્યા કે જેથી એક એક વ્યક્તિ ભીની આંખોએ નતમસ્તક થઈ અને માફીમાંગવા તૈયાર થઈ. આમ, આપણી વાણીથી નહીં પરંતુ આપણા કર્મથી સામેવાળાની માનસિકતાને બદલવાનું સામર્થ્ય કેળવવું જોઈએ.

નિષ્કર્ષ

જીવનમાં અનેક પડકારો આવતા હોય છે, પરંતુ એના સામે વિચલિત થયા વિના સ્થિતપ્રજ્ઞા સાથે સંઘર્ષ કરવો જોઈએ. નસીબને દોષ આપ્યા વિના તેને સહયોગી માનવું અને ધર્મને વ્યકિતગત સુખસાધન કરતાં મહત્ત્વ આપવું એ જ સાચો જીવતરના અર્થ છે. દરેક સંજોગોમાં પોતાને અનુકૂળ બનાવી શકાય તેવી ક્ષમતા વિકસાવવી જરૂરી છે. જીવનમાં સહાનુભૂતિ ખૂબ જરૂરી દવા છે, પણ તેને સતત બીજાથી મેળવવાની અપેક્ષા રાખવાને બદલે, પોતાને જ તેને આપતાં શીખવું જોઈએ. અભાવ હોવા છતાં તેનું છાયાંપણ જીવન પર ન પડવા દેવું અને સતત આત્મવિશ્વાસ જાળવવો. પોતાના દુઃખ અને દોષોના પોટલાને ન ઘસેડવા અને બીજાની સામે એ ખુલ્લો ન પાડવો એ પણ એક માનસિક શિષ્ટતા છે. આપણા અંદરના સદગુણોને આવા ઊંડાણથી રોપવા જોઈએ કે અવગુણોની આંધી પણ તેમને હલાવી ન શકે. દરેક સંઘર્ષમાંથી શીખવાનું રાખવું જોઈએ, કારણ કે તે જીવનનો શ્રેષ્ઠ શિક્ષક છે. દ્વેષ અને અહંકાર જેવી લાગણીઓ વ્યક્તિને અંતે ભસ્મ કરી નાખે છે, જ્યારે ત્યાગ અને બલિદાનને સૌભાગ્ય માનવાથી જીવનમાં સાચી સમૃદ્ધિ મળે છે. સત્યના માર્ગ પર દૃઢપણે ચાલવું જોઈએ, કારણ કે એ માર્ગે જીવન અને મૃત્યુ બંને પવિત્ર બની જાય છે. આપણે અમારા કર્મોને વાણી આપવી જોઈએ — એવી કે આપણે નહીં પણ આપણા કર્મનો નાદ બધે સંભળાય. જતુ કરે એ જીતે — આ સત્ય છે. દરેક પરીક્ષાની ઘડી એ આપણે સાચા છીએ કે નહીં તેનું મૂલ્યાંકન હોય છે, એટલે દૃઢતા સાથે એ પરીક્ષાઓ આપવી જોઈએ. જ્યારે વિચારો ધર્મપંથ અને કર્મપંથરૂપે નિશ્ચિત હોય, ત્યારે જીવનમાં નિશ્ચિંતા અનુભવી શકાય છે. કેટલાંક પ્રસંગોએ કંઈ કરવાની જરૂર ન રહેતી હોય છે, બસ સમયને પસાર થવા દેવાની શાંતિ હોય — એ પણ મહાન બુદ્ધિ છે. આત્મનિર્ભર થવું અને જીવન નિર્વાહ માટે જરૂરી જ્ઞાન (વિશેષતઃ વ્યવસાયિક શિક્ષણ) મેળવવું ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. "Stop, then Think, then take Action" એ જીવનનો મંત્ર બની રહે — એવી દૃઢતા સાથે જીવન જીવવું જોઈએ.

સંદર્ભ

1. ઉચાટ,ડી.એ.(2006). ગુણાત્મક સંશોધન. રાજકોટ:સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.

2. ઉચાટ,ડી.એ.(2012). શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, (સંવર્ધિત દ્વિતીય આવૃત્તિ). અમદાવાદ:પારસ પ્રકાશન.
3. કાપડિયા,એ.એમ.(2016). જ્ઞાન અને અભ્યાસક્રમ. અમદાવાદ:અમોલ પ્રકાશન.
4. ટંડેલ, સુધીરભાઈ (2020) સ્વની સમજ, અમોલ પ્રકાશન.
5. પંચાલ, દિનેશ અને અન્યો(2020) મનોવિજ્ઞાન ધોરણ-11, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ગાંધીનગર.
6. પંચાલ, દિનેશ અને અન્યો(2020) મનોવિજ્ઞાન ધોરણ-12, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ગાંધીનગર.
7. પટેલ, રજનીકાંત (2001) વ્યક્તિત્વ ઘડતર કેમ થાય, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
8. પાંચાલ, દિનેશ (2007) સ્ત્રી: સંસારલક્ષી, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
9. રાવલ,એન.વી.(2011). કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલાઓ.નીરવ પ્રકાશન.
10. શ્રી રામચરિતમાનસ (1998) ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.

* * * * * * *

[18]

જૂનાગઢના સ્વસહાય જૂથો સામેના પડકારો અને નિવારણના ઉપાયો – એક સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ

પાયલ ભુતિયા [20] અને ધારા માકડિયા [21]

સારાંશ

સ્વસહાય જૂથ સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે હકારાત્મક અસર કરે છે. તે છે ગ્રામીણ વિસ્તારો અને ગ્રામીણ લોકોના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. SHG નાણાં એકત્ર કરવા, કૌશલ્ય વિકાસ, સામાજિક અલગતા સમાપ્ત કરવા માટેની પદ્ધતિ મેળવવા માટે પણ ચૂકવણી કરે છે; વ્યક્તિગત સંબંધ, સામાજિક આત્મીયતા, સામાજિક આત્મવિશ્વાસ વગેરેની અનુભૂતિ આપો. સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ એ ગ્રામીણ તેમજ શહેરી વિસ્તારોમાં મહિલા સશક્તિકરણ માટે એક અસરકારક વ્યૂહરચના છે, જે તમામ ક્ષેત્રે મહિલાઓને એકસાથે લાવે છે.

સ્વ સહાય જુથો સામેના પડકારો અને નિવારણ આ અભ્યાસ પાછળનો મુખ્ય હેતુ સ્વ સહાય જુથો અંગેનાં પડકારો, માર્કેટિંગની સમસ્યા નાણાની સમસ્યા પરિવહનની સમસ્યા અને સ્વ સહાય જૂથ દ્વારા નારી સશક્તિકરણમાં ભૂમિકા વગેરે જેવા ઉદ્દેશ્યથી આ અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવેલ છે અભ્યાસ ક્ષેત્ર તરીકે જુનાગઢ જિલ્લાને પસંદ કરેલ છે. જુનાગઢ જિલ્લાના ૧૫ સ્વ સહાય જૂથમાંથી કુલ ૩૦ ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી માહિતી મેળવવામાં આવી છે અને માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે

ચાવીરૂપ શબ્દો: સ્વ સહાય જૂથો, પડકારો અને નિવારણ, મહિલા સશક્તિકરણ

પ્રસ્તાવના :-

સશક્તિકરણમાં શક્તિ મહત્વની છે. જેમાં બળ પ્રભાવ નિયુક્ત છે. સરળ અર્થમાં જોઈએ તો મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ જીવનનો નિર્વાહ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કરવા માટે સક્ષમ અને સ્વતંત્ર હોય મહિલા સશક્તિકરણ એક પ્રકિયા છે. સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન શક્તિ, સમાજ સ્વતંત્રતા અને સમાજ માટેનું સરખું યોગદાન સરખી વિચારસરણી સાથે તેને સંબંધ છે. આ બધું કરવું હોય તો મહિલાઓએ શારીરિક માનસિક અને આર્થિક રિતે સશકત થવું પડે સતા મેળવી અનિવાર્ય છે. મહિલા સશક્તિકરણ અને ગ્રામ્ય મહિલા ઉધોગ સાહસિકતા માટે મહિલા સ્વ - સહાય જૂથ ખુબ જ અસરકારક અભિગમ સાબિત થયેલ છે. આ વ્યુહરચનાનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ બાંગ્લા દેશમાં ગ્રામીણ બેંક વડે કરવામાં આવ્યો અને ત્યારબાદ માત્ર ભારતે જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વ ના દેશોમાં વ્યુહરચનાની અસરકારક સાક્ષી બન્યા છે. આજે મહિલા સ્વ - સહાય જૂથોનો વિવિધ વિકાસાત્મક હસ્તક્ષેપ વ્યુહરચના તરીકે સફળ પ્રયોગ થયો છે.

---

[20] પીએચ.ડી. વિધાર્થીની, સમાજશાસ્ત્ર ભવન, ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ
[21] પીએચ.ડી. વિધાર્થીની, સમાજશાસ્ત્ર ભવન, ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ

સ્વ - સહાય જૂથના માધ્યમથી ઉછીના નાણાં આપી ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ કરવા માટેના એક અસરકારક સાધન તરીકે સ્વ - સહાય જૂથ પદ્ધતિ ઉપયોગીનીવડેલ છે. આ એક સંકલિત અભિગમ છે.કે જેમાં ઉછીના નાણાં કે જરૂરિયાત વાળી સ્ત્રીઓના જૂથમાં જોડાવાનું આકર્ષણ બની રહે છે.જયારે એકવાર સભ્ય બન્યા બાદ જૂથ ગતિશીલતા અને વ્યવસ્થાપનની પ્રક્રિયા વડે આ જૂથ ના સભ્યોને વ્યવસાયિક અભિગમ કેળવવાનું માધ્યમ પુરૂ પાડે છે અને તેથી સભ્યો આપોઆપ સભાન બને છે.

આજે સ્વ- સહાય જુથને ટકાઉ વિકાસની સંસ્થા તરીકે જોવાય છે. જે ગ્રામ્ય ગરીબ સ્ત્રીઓને ખુશ જ અનિવાર્ય નાણાંકીય બળ પૂરા પાડે છે. જે તેમને તેમના જીવન ઉપર નિયંત્રણ મેળવવા યોગ્ય પગલાં લેવા માટે દિશા ચીંધે છે. સ્વ-સહાય જૂથોનો અભિગમ માત્ર નાણાકીય પરિસ્થિતિ પૂરી પાડવા ઉપરાંત તેમના આરોગ્ય સ્વચ્છતા સેનીટેશન પર્યાવરણ રક્ષણ શિક્ષણનુ મહત્વ અને વિકાસ યોજનાઓના વિશે જાગૃત કરે છે. આમ, સ્વ-સહાય જૂથો ગ્રામીણ અને શહેરી ક્ષેત્રે મહિલાઓ માટે આર્થિક અને સામાજિક સશક્તિકરણનું મહત્વનુ માધ્યમ બની રહે છે. પરંતુ સ્વ-સહાય જૂથો સામે ઘણા પડકારો અને સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. જે સ્વ-સહાય જૂથોની કાર્યક્ષમતાને ઘટાડે છે. તથા તેના લાંબાગાળાના ટકાઉ વિકાસ માટે અવરોધરૂપ બને છે.

મહિલા સશક્તિકરણ એટલે શું?:

સશક્તિકરણ એટલે Empowerment આ શબ્દનો ઉદ્દભવ ૧૯૭૦નાં દાયકામાં લેટીન અમેરિકામાં શિક્ષણ અંગેની ચર્ચામાં થયો હોવાનું ઇવલીન હસ્ટ નોંધે છે. નારીવાદી વિચારકો અને કર્મશીલોએ આ ખ્યાલને આગળ વધાર્યો ૧૯૮૦ પછી આ ખ્યાલનો વધુને વધુ ઉપયોગ થવા લાગ્યો અને મહિલાઓને સશક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો .

મહિલા સશક્તિકરણ એટલે મહિલાઓમાં એવા પ્રકારની સત્તા અને શક્તિ હોય. જેમાં પોતાના જીવનનો નિર્વાહ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કરવા માટે મહિલાઓ સક્ષમ અને સ્વતંત્ર હોય. આધ્યાત્મિક, રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક રીતે સશક્ત બને પોતે પોતાના નિર્ણય લઈ શકે. રાજકારણ, મીડિયા, કળા અને સંસ્કૃતિ, સેવાના ક્ષેત્રમાં, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે વગેરેમાં ભાગીદારી થાય ત્યારે તેને મહિલા સશક્તિકરણ કહેવાય.

ડૉ. બી. આર. આંબેડકરના મતે, જો સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હશે તો કુટુંબ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રને શિક્ષિત બનાવશે.

યોગેન્દ્રસિંહના મતે, 'સ્ત્રી સશક્તિકરણ એવી પ્રક્રિયાઓનો સૂચિત કરે છે. જેના દ્વારા સ્ત્રીઓની સ્વ - સંગઠનની શક્તિ વધે છે. દ્રઢ બને છે. સ્ત્રીઓ સમાજ અને કુટુંબમાં સામાજિક દરજ્જો અને ભૂમિકાની બાબતમાં પુરુષોની તાબેદારીમાંથી બહારનીકળીને આત્મનિર્ભર બનવાની શક્તિ વિકસાવે છે. તથા સ્ત્રી વિકાસને અવરોધતા પરિબળો સાથે સ્ત્રીઓ સામાજિક ચળવળો કરે છે'. (જેન્ડર અને વિકાસ: ડૉ. ચંદ્રિકા રાવલ)

સ્વ - સહાય જૂથનો અર્થ :- (SHG)

સ્વ - સહાય જૂથો એ લોકોનું અનોપચારિક સંગઠન છે. જેઓ તેમના જીવનધોરણમાં સુધારો લાવવાના રસ્તાઓ શોધવા માટે એક સાથે આવવાનુ પસંદ કરે છે. SHGને સમાન સામાજિક આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ વાળા અને સામૂહિક ધોરણો, તથા સામાન્ય હેતુ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા લોકોના સ્વ - સંચાલિત જૂથ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે.

"સમાન હેતુને પાર પાડવા સ્વૈચ્છાએ ઉભુ થયેલ માર્યાદિત સભ્ય સંખ્યા ધરાવતું જરૂરિયાતમંદ વ્યકિતઓનું એવું મંડળ છે કે જે સ્વ બચત કે અન્ય સહાય દ્વારા જૂથના સભ્યોને સ્વાવલંબી બનાવવા રોજગારી આપવા કે સામાજિક ખર્ચને પહોંચી વળવા ઉપયોગી થતું હોય તેવા સમૂહને સ્વ - સહાય જૂથ કહેવામાં આવે છે.

સ્વ - સહાય જૂથમાં મહિલાઓ પોતાના સમગ્ર વિકાસલક્ષી કાર્યો કરવામાં એકબીજા સાથે સાંકળની જેમ જોડાઇ પોતાના વિકાસ ના કર્યો હાથ ધરવામાં આવતા હોય છે. જેમાં મહિલાઓની સામાજિક ,આર્થિક , રાજકીય, આરોગ્યલક્ષી તથા જે તે મહિલાઓની અંગત સમસ્યાઓના નિવારણ ના કર્યો હાથ ધરવામાં આવતા હોય સાથો સાથ મહિલા સશકિતકરણના વિકાસને વેગ આપવાના કર્યો પણ થતા હોય છે.

સ્વ સહાય જૂથનો ઉદભવ :

માનવજાતના વિકાસમાં સંઘ ભાવનાનું બહુ મોટુ પ્રદાન રહ્યું છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં કહેવાયું છે કે "સંઘે શક્તિ કલયુગે" આ વિચાર વ્યક્તિઓના વિકાસ અને સંગઠન માટે વ્યવહારમાં મુકવા માટે 1975માં બાંગ્લાદેશ ના અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. મોહમ્મદ યુનુસે કે જનેનોબેલ પ્રાઈઝ એનાયત કરેલ છે તે ખુબ જાણીતા છે. જેનો બાંગ્લાદેશની ગરીબ જનતા જેમાં ખાસ કરીને મહિલાઓ કે જેમને તેની નાની નાની બચત અને બેંકોના સહયોગથી આર્થિક અને સામાજિક રીતે સધ્ધર અને પ્રભાવશાળી બનાવવા નોંધપાત્ર ફાળો રહેલ છે

સૌપ્રથમ ગ્રામીણ બેંકની શરૂઆત અંતર્ગત બાંગ્લાદેશે સ્વ સહાય જૂથો રચવાની પહેલ કરી જેને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ સહિત બધી જ સંસ્થાઓએ રોલ મોડલ તરીકે અપનાવ્યું હતું. ભારત સરકારે સ્વ-સહાય જૂથની રચના સુધારેલા મોડેલ સ્વસ્રૂપમાં અપનાવી છે. ગરીબી દૂર કે ઓછી કરવા માટે અને મહિલાઓમાં સશક્તિકરણ લાવવા માટે નવા અર્થતંત્રમાં લઘુધિરાણ (Microfinance) એક શક્તિશાળી સાધન તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. લઘુધિરાણ ઉપલબ્ધતા સાથે સ્વ-સહાય જૂથો અને ધિરાણ સંચાલન જૂથો પણ ભારતમાં શરૂ થયા છે અને આમ, સ્વ-સહાય જૂથોની કામગીરી પૂરા ભારતમાં પ્રસરી છે.

SHG કાર્યક્રમ ૧૯૯૦નાં દાયકાની શરૂઆતમાં ભારતીય રિઝર્વ બેંકની માર્ગદર્શિકા હેઠળ SHG ગ્રુપની શરૂઆત કરવામાં આવી હતીઃ આ. જેમાં રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોએ અનૌપચારિક સ્વ સહાય જૂથોને ધિરાણ આપવા નાબાર્ડ દ્વારા પ્રમોટ કરવામાં આવ્યાં ૨૦૦૬ ના નાબાર્ડના અહેવાલ મુજબ ભારતમાં ૨.૨ લાખ SHG ગ્રુપ છે જે ૩૩ લાખ સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જેનો હાલ વધીને ૮૩૩૦૬૩૯ (nrlm.gov.in) જેટલું છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં સ્વ-સહાય જૂથોની ચિતાર જોઇએ તો ગુજરાત સરકારની માહિતી પ્રમાણે ગુજરાતમાં ૨૭૫૫૧૪ સ્વ-સહાય જૂથો નિર્માણ પામેલા છે. જેના નિર્માણમાં વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ, એસજી.એસ.વાય. સ્વયં સીધ્ધા અને આઇસીડીઆઈ જેવી સંસ્થાઓ વડે બનાવવામાં આવ્યા છે. ત્યારબાદ તેની ક્રમશઃ સફળતાના આધારે ગુજરાત સરકારે સખી મંડળ યોજના અમલમાં મૂકેલી છે જે પણ સફળ રીતે ચાલુ છે.

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા:

1. Dr. Nidhi garg, Dr. Santosh mittal IJCRT Self Help Groups: issues and challenges (A Study in Haryana) issue 2023-2882 volume 11 (3 March 2023)

પ્રસ્તુત અભ્યાસ Self Help Groups: issues and challenges અંતર્ગત કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસના ક્ષેત્ર તરીકે હરિયાણાને પસંદ કરવામાં કરેલ છે. અભ્યાસ અંતર્ગત હરિયાણા રાજ્ય ના 520 ઉતારદાતાઓ પસંદ કરી પ્રશ્નાવલી દ્વારા માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ અંતર્ગત જાણવા મળ્યું કે સ્વસહાય જૂથો અનેક સમસ્યાઓ અને પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છે જેમાં તેઓ નાણાકીય સમસ્યા, માર્કેટિંગની સમસ્યા, લોન લેવા માટેની જટિલ પ્રક્રિયા તથા લોનની રકમ ચૂકવવામાં વિલંબની સમસ્યા, વ્યાજ ના ઉંચા દરની સમસ્યા, મુસાફરીની સુવિધાનો અભાવ, શિક્ષણનો અભાવ કાચામાલની અછત, સ્ત્રીઓની બેવડી ભૂમિકા તથા જૂથ સંઘર્ષ જેવા અનેક પડકારો સ્વસહાય જૂથો સામે જોવા મળે છે.

2. Mr. B. Arunkumar, ms. M. Mahalakshmi "A study on performance of women Self Help groups with special reference to Coimbatore city" IJCRT Issn: 2320-2882 volume 10 (June 2022)

પ્રસ્તુત અભ્યાસ A study on performance of women Self Help Groups with special reference to Coimbatore city અંતર્ગત કરવામાં આવેલ છે.આ અભ્યાસના ના વિકાસમાં SHG અને તેની ફરિયાદોનીનીવારણની પધ્ધતિઓ જાણવાનો મુખ્ય હેતુ રહેલો છે.અભ્યાસ અંતર્ગત જાણવા મળે છે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતા ઓની ઉમર 18થી 25 વર્ષ હતી. અને તેમાથી મોટાભાગના ઉતારાતાઓનું કહેવું છે કે આ જૂથમાં જોડાવવામાં તેમને કોઈ તકલીક પડી નથી અને ગ્રુપમાં જોડાવાથી તેમના માટે નવી રોજગારીની તકો ઉભી થઇ છે. ઉપરાંત 80.7% ઉત્તરદાતાઓને SHGની ફરિયાદોના નિવારણથી સંતોષ થયો છે.

3. ડૉ. રાજીવ પટેલ, ડૉ. મનહર મકવાણા "મહિલા સશક્તિકરણમાં સ્વસહાય જૂથની ભૂમિકા" Journal of multidisciplinary ISSN : 2279-0268 (June - July 2016)

પ્રસ્તુત અભ્યાસ મહિલા સશક્તિકરણમાં સ્વસહાય જૂથની ભૂમિકા ના સંદર્ભમાં હાથ ધરવામાં આવેલ છે. જેમાં અભ્યાસ ક્ષેત્ર તરીકે કોડીનાર માળીયા માણાવદર અને ભેંસાણ તાલુકાને પસંદ કરેલ છે. આ ચાર તાલુકામાંથી કૂલ 360 ઉતરદાતા પસંદ કરવામાં આવેલ છે આ અભ્યાંસનો મુખ્ય ઉદેશ્ય સુક્ષ્મ ધિરાણમાં સ્વસહાય જૂથની ભૂમિકા અને તેની કામગીરીમાં આવેલ પરિવર્તનને તપાસવાનું હતો અભ્યાસ અંતર્ગત જાણવા મળ્યું કે સ્વસહાય જૂથ ના બહેનો આર્થિક ઉપાર્જન કરતા હોવાથી તેમની સરેરાશ અવાકમાં વધારો થયો છે. સ્વસહાય જૂથની મહિલાઓને સ્વૈચ્છિક સંસ્થા અને નાબાર્ડ દ્વારા તાલીમ આપવમાં આવે છે. આમ સ્વસહાય જૂથો દ્વારા મહિલાઓમાં સામાજિક તથા આર્થિક પરિવર્તનો જોવા મળે છે.

અભ્યાસનાં હેતુઓ:

i. સ્વ સહાય જૂથ અંગે માહિતી

ii. સ્વ સહાય જૂથની નારી સશક્તિકરણમાં ભૂમિકા

iii. સ્વ સહાય જૂથ સામેના પડકારો

સંશોધન ડિઝાઇન:

"સંશોધન વિષયને લગતી માહિતી મેળવવી અને તેનું વર્ણન કે વિશ્લેષણ કરવાની પદ્ધતિઓને સંશોધન પદ્ધતિઓ કહેવામાં આવે છે." સંશોધન અભ્યાસમાં પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન, પ્રયોગાત્મક સંશોધન, નિદાનાત્મક સંશોધન, ક્રિયાત્મક સંશોધન, ઐતિહાસિક સંશોધન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક (Descriptive) પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

વર્ણનાત્મક સંશોધન:

વર્ણનાત્મક સંશોધન આરંભિક સંશોધનો ઉપર રચાયેલ છે. અભ્યાસના ક્ષેત્રની સામાજીક ઘટનાની લાક્ષણિકતાઓનું ચોકસાઇપૂર્વક વર્ણન કરવાના હેતુથી કે એક ઘટના સાથેનો સંબંધ વર્ણવવાનાં હેતુથી થતાં સંશોધનને વર્ણનાત્મક સંશોધન કહેવાય.

સંશોધન સામાજીક ઘટના શું છે. પર્યાપ્ત જાણકારી ધરાવતો હોય અને તે અંગે વિશેષ જાણકારી મેળવવાના હેતુથી કરવામાં આવતા સંશોધનને વર્ણનાત્મક સંશોધન કહેવાય.

નિદર્શન

"નિદર્શન એટલે સમગ્ર અથવા સમષ્ટિના કેટલાંક ભાગની પસંદગી કરવાની પ્રક્રિયા"

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જુનાગઢ જિલ્લામાંથી હેતુલક્ષી નિદર્શન દ્વારા ૧૫ સ્વ સહાય જૂથ પસંદ કરેલ છે આ જૂથમાંથી સાદા યદચ્છ નિદર્શન દ્વારા દરેક જૂથમાંથી એક સભ્ય અને એક જૂથ પ્રમુખ પસંદ કરેલ છે આમ કુલ ૩૦ ઉત્તરદાતાઓ નમુના તરીકે પસંદ કરેલ છે.

જુનાગઢ જિલ્લાનાં સ્વ સહાય જૂથો

ક્રમ	સ્વ સહાય જૂથનું નામ	સભ્ય સંખ્યા	પસંદ કરેલ નમુનો
૧	પ્રગતિ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૨	રમાબાઈ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૩	જય ભીમ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૪	ગોપી મંગલમ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨

૫	રાધા સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૬	ક્લી મલ્હારી સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૭	અનામિકા સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૮	માંધાતા સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૯	શ્યામા મંગલમ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૧૦	શીવ શક્તિ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૧૧	પ્રાર્થના સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૧૨	જય વેલનાથ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૧૩	ગિરનારી સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૧૪	સ્વયં સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
૧૫	ભક્તિ સ્વ સહાય જૂથ	૧૦	૨
કુલ		૧૫૦	૩૦

- માહિતીનું એકત્રીકરણ

આ અભ્યાસમાં પ્રાથમિક માહિતી મેળવા માટે જુનાગઢ જિલ્લાનાં સ્વ સહાય જુથનાં ઉત્તરદાતા પાસેથી માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવેલ છે. સમષ્ટિમાંથી ૨૦% ઉત્તરદાતાઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

ગૌણ માહિતીનાં મુખ્ય સ્ત્રોતો દસ્તાવેજ છે. આ અભ્યાસમાં સ્વ સહાય જૂથના લેખો, ગ્રંથો અને જુદી જુદી કચેરીઓ માથી માહિતી લેવામાં આવેલ છે.

માહિતીનું વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ:

સ્વ સહાય જૂથ સામેના પડકારો

જૂથના સભ્યો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ દર્શાવે છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ નાણા સંબંધિત સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા હોવાનું જણાવ્યું હતું, ત્યારબાદ માર્કેટિંગ સમસ્યાઓ, આંતરિક સમસ્યા, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સમસ્યા, ઉત્પાદન સમસ્યા અને સરકારી સહાય સંબંધિત સમસ્યા છે. એવું જાણવા મળ્યું હતું કે ઉત્તરદાતાઓને સામાન્ય રીતે નાણાકીય સમસ્યા અને માર્કેટિંગ સમસ્યાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

એસએચજી જેવા માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝનું સંચાલન શરૂ કરવાના કિસ્સામાં નાણાં એક શક્તિશાળી તત્વ છે. નાણાં એ કોઈપણ આર્થિક સાહસની કરોડરજ્જુ છે. તેમાંમાંગ અને પુરવઠા બંને સંબંધિત

સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે નાણાકીય સંસ્થાઓ પુરવઠાની બાજુથી સંબંધિત SHGને પૂરતું નાણા પ્રદાન કરતી નથી અને SHG લાભાર્થીઓ વધુ નાણાં મેળવવા માટે રસ ધરાવે છે જેમાંગ સંબંધિત સમસ્યા છે. હિસ્સેદારોની દલીલ છે કે તેઓ અપૂરતી નાણાકીય સહાય અને બેંકર્સના બિન-સહકારી વલણને કારણે નાણાકીય સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા છે. SHG ના સભ્યો મોટે ભાગે ગ્રામીણ ગરીબ મહિલાઓ હોય છે જેમને ઔપચારિક બેંકિંગ અને ક્રેડિટ સિસ્ટમ વિશે થોડું જ્ઞાન હોય છે. કોષ્ટક પરથી જોવામાં આવ્યું છે તેમ, મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ એસએચજીનું સંચાલન કરતી વખતે નાણાં સંબંધિત સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા હતા. જેમાં લોન માટેની જટિલ પ્રક્રિયા લોન મેળવવામાં વિલંબ, બેંકિંગ પ્રક્રિયામાં કઠોરતાને લગતી સમસ્યાનો સામનો કરી રહયા હતા

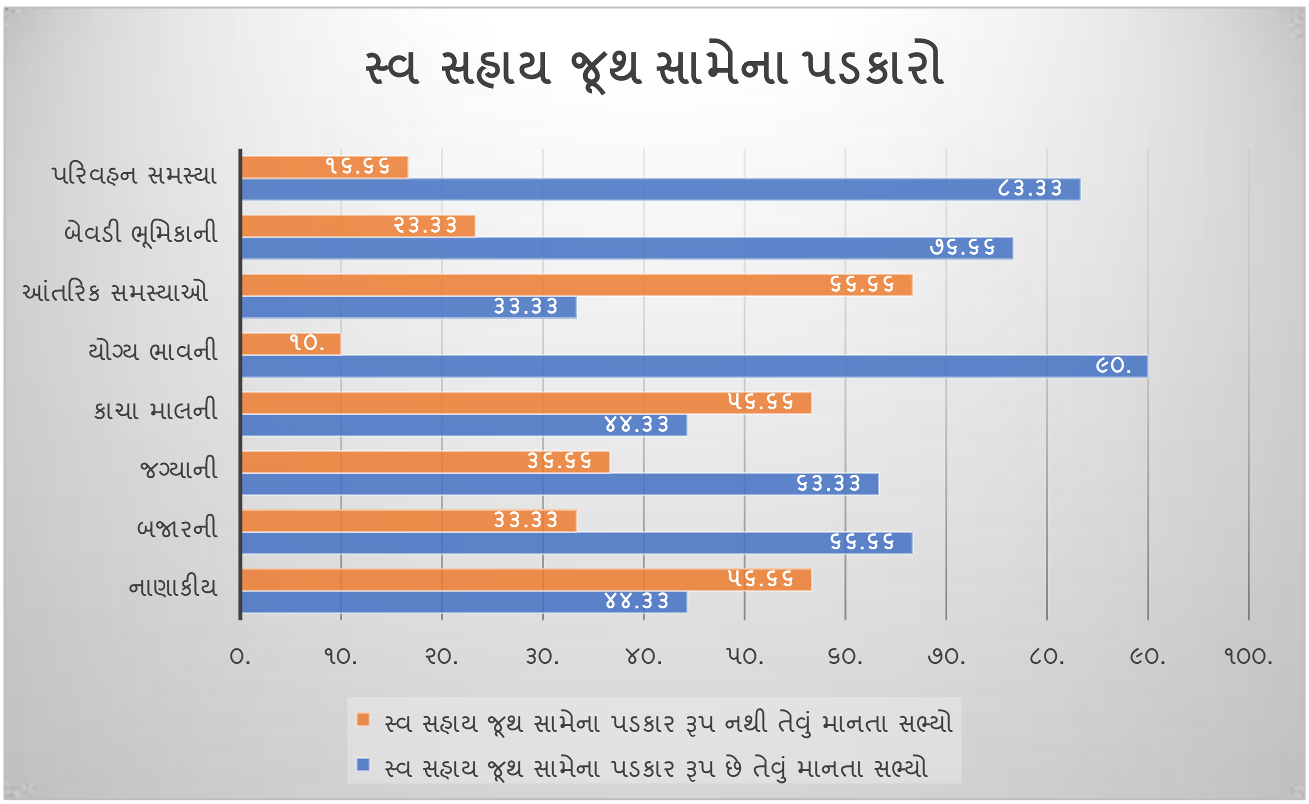

ફાઇનાન્સની જેમ, માર્કેટિંગ પણ એક અન્ય શક્તિશાળી તત્વ છે જે બિઝનેસ એન્ટરપ્રાઇઝ/વેન્ચરની સફળતા કે નિષ્ફળતા નક્કી કરે છે. એસએચજીના કિસ્સામાં, સફળ થવા માટે યોગ્ય માર્કેટિંગ જરૂરી છે. તેમની સામે બીજી સૌથી વધુ સમસ્યા માર્કેટિંગની સમસ્યા હતી.

ઉત્તરદાતાઓ ભારે સ્પર્ધા અને માર્કેટિંગ સુવિધાનો અભાવ , જાહેરાતનો અભાવને કારણે માર્કેટિંગ સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા હતા તે પણ નબળા માર્કેટિંગનું એક પરિબળ હતું. કેટલાક ઉત્તરદાતાઓએ એવું પણ નોંધ્યું હતું કે તેઓ બ્રાન્ડિંગ અને લેબલિંગના અભાવ, ગ્રાહકો તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદનો અભાવ, ભારે પૂર્ણ ખર્ચ, પર્યાપ્ત પ્રચારના અભાવને કારણે માર્કેટિંગ સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા હતા. સ્પર્ધાત્મક બજાર દળો, મુસાફરી અને ગતિશીલતા સુવિધાનો અભાવ સ્વ-સહાય જૂથના સભ્યો દ્વારા સામનો કરવો પડે છે.

આંતરિક સમસ્યાઓ કે જે આંતરિક વાતાવરણની અયોગ્ય ગોઠવણીને કારણે ઊભી થાય છે જેમાં SHG કામ કરે છે. આંતરિક સમસ્યાઓ સામાન્ય રીતે અન્ય સમસ્યાઓની તુલનામાં નિયંત્રણક્ષમ હોય છે. આંતરિક સમસ્યાઓમાં સભ્યો વચ્ચે સહકારનો અભાવ, શિક્ષણનો અભાવ, રસનો અભાવ, પ્રેરણાનો અભાવ, આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિઓ માટે મર્યાદિત સંસાધનો, જૂથ તકરાર, અનિયમિત મીટિંગ/પુસ્તક રાખવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આંતરિક સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે જૂથનેતા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સભ્યોના મુદ્દાઓને સંવેદનશીલ રીતે સંબોધીને જૂથના. એકનેતા જૂથના તમામ સભ્યોને નિયંત્રિત કરે છે અને કો-ઓર્ડિનેશનની મદદથી પૈસા કમાવવા અને આવકની પ્રવૃત્તિઓ પેદા કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

જૂથના સભ્યો મર્યાદિત સંસાધનોના અભાવને લઈને સમસ્યાનો સામનો કરે છે, મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓને બહુવિધ ફરજો અંગે સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે છે, સભ્યોએ જણાવ્યું હતું કે જૂથ મીટિંગ્સ નિયમિત નથી, જૂથ પ્રવૃત્તિઓ માટે યોગ્ય આયોજન નથી.નેતા આત્મવિશ્વાસનો અભાવ, ઉત્તરદાતાઓએ જૂથ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો નથી, ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કર્યો છે અને માત્ર ઉત્તરદાતાઓએ પ્રેરણાનો અભાવ અનુભવ્યો છે. આ કોષ્ટકનું વિશ્લેષણ કર્યા પછી, તે જોઈ શકાય છે કે મોટાભાગના જૂથના સભ્યો જૂથ સંઘર્ષ અને સભ્યો સાથે સહકારના અભાવનો સામનો કરે છે.

નારી સશક્તિકરણમાં સ્વ સહાય જૂથની ભૂમિકા

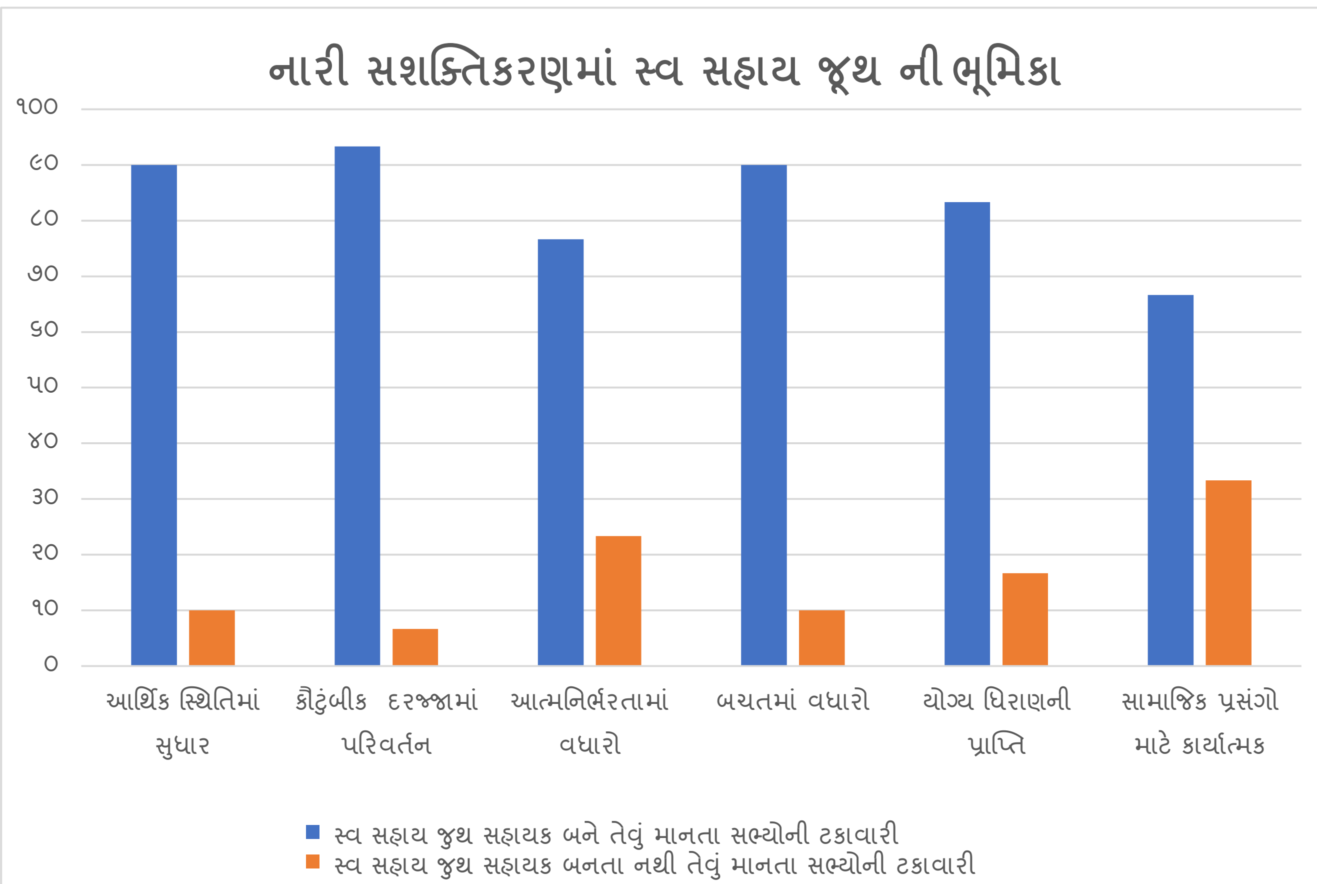

સ્વ-સહાય જૂથના માધ્યમથી ઉછીના નાણાં આપી ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ કરવા માટેના એક અસરકારક સાધન તરીકે સ્વ-સહાય જૂથ પધ્ધતિ ઉપયોગીનીવડેલ છે. આ એક સંકલિત અભિગમ છે, કે જેમાં ઉછીના નાણાં કે જરૂરિયાતવાળી સ્ત્રીઓના જૂથમાં જોડાવાનું આકર્ષણ બની રહે છે જયારે એકવાર સભ્ય બન્યા બાદ જૂથ ગતિશીલતા અને વ્યવસ્થાપનની પ્રક્રિયા વડે આ જૂથના સભ્યોને વ્યવસાયિક અભિગમ કેળવવાનું માધ્યમ પુરૂ પાડે છે અને તેથી સભ્યો આપોઆપ સભાન બને છે.

આજે સ્વ-સહાય જૂથને ટકાઉ વિકાસની સંસ્થા તરીકે જોવાય છે, જે ગ્રામ્ય ગરીબ સ્ત્રીઓને ખૂબ જ અનિવાર્ય નાણાંકીય બળ પૂરા પાડે છે. જે તેમને તેમના જીવન ઉપર નિયંત્રણ મેળવવા યોગ્ય પગલાં લેવા માટે દિશા ચીંધે છે. સ્વ-સહાય જૂથનો અભિગમ માત્ર નાણાંકીય પરિસ્થિતિ પૂરી પાડવા ઉપરાંત તેમનાં આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સેનિટેશન, પર્યાવરણ રક્ષણ, શિક્ષણનું મહત્વ અને વિકાસ યોજનાઓને વિશે જાગૃત કરે છે.

આમ, મહિલા સ્વ-સહાય જૂથોમાં સંશક્તિકરણ પ્રક્રિયા આર્થિક સશક્તિકરણ સાથે શરૂ થાય છે. આર્થિક સશક્તિકરણ કે જે આર્થિક લાભ, સામેલગીરી તથા સોદાબાજીને સત્તા અને માળખાકીય ફેરફાર કરવા માટે સક્રિય કરે છે, સ્ત્રીઓને સ્થાયી અને કાયમી ધોરણે આર્થિક લાભને સુરક્ષિત કરે છે. આર્થિક સશક્તિકરણ પ્રતિષ્ઠાની સાથે ક્રેડિટ સુવિધાઓને પણ ઉપલબ્ધ કરે છે. સામેલગીરી, સત્તા, વધુ આવક, ખોરાક, કપડા અને મકાનની દ્રષ્ટિએ જીવનની પાયાની જરૂરિયાતોને પણ સંતોષે છે. સ્વઓળખ, નવી માહિતી અને કુશળતા, સ્રોતની ઉપલબ્ધી, સંસ્થા અને સામૂહિક ક્રિયા વિશે વ્યાપક જ્ઞાન, સરકારી કર્મચારીઓ અને અન્ય સંસ્થાઓ સાથેનેટવર્કનો વિકાસ કે જે ઉન્નત વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. સામાજિક અને રાજકીય સહિત સમગ્ર સશક્તિકરણ એ મુખ્ય અસર છે. સક્રિય ભાગીદારી ધ્વારા રાજકીય લીડરશીપની ગુણવત્તા જૂથ સંસ્કૃતિને મજબૂત કર સશક્તિકરણની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાને ટકાવી રાખવામાં પરિણમશે.

નિવારણનાં ઉપાયો

- સ્વ સહાય જૂથો માટે સરકારી ફંડ અને લોનની ઉપલબ્ધતા સરળ બનાવવી. તથા તેને સબસિડી આપવી અને નબળા દરે લોનની યોજના કાર્યરત કરવી.
- મહિલા સભ્યો માટે કૌશલ્ય વિકાસ માટે શિબિરો યોજવી. તથા નિષ્ણાતો દ્વારા બિઝનેસ મેનેજમેન્ટ, માર્કેટિંગ, અને ખાતાવહીની તાલીમ અને માર્ગદર્શન પૂરુ પાડવું.
- ટેકનિકલ સાધનો, જેમ કે મોબાઇલ એપ્સ અને ઓનલાઇન ફાઇનાન્સ મેનેજમેન્ટ સાધનોનો ઉપયોગ શીખવવા ડિજિટલ લિટરેસી અભિયાન શરૂ કરવું તથા ઇ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ માટે ખાસ તાલીમ પૂરી પાડવી.
- સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં તકો માટે સરકારી સહાય તથા માર્કેટિંગ સ્ટ્રેટેજી અને બ્રાન્ડિંગ પર ધ્યાન કેંદ્રિત કરી અને સ્થાનિક હાટ, મેલો અને પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું
- સભ્યો વચ્ચે અંતરદ્વંદ્વ નિવારણ માટેનીતિબધ્ધ માળખું બનાવવું જૂથના હિત માટે એકમત સાથે નિર્ણયો લેવા નિષ્ણાતો દ્વારા મિડિએશન પ્રોગ્રામ્સ ચલાવવું.
- સરકારીનીતિઓમાંનીતિગત ફેરફારો કરીને સ્વ સહાય જૂથો માટે વધુ લાભદાયીનીતિઓ અમલમાં લાવવી તથા NGO અને અન્ય સંસ્થાઓના સહયોગથી તાલીમ અને સંસાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવા

ઉપસંહાર

મુખ્ય SHG ફિલસૂફી રોજગારી, આત્મનિર્ભરતા વધારવા અને ગ્રામીણ મહિલાઓમાં બચત કરવાની ટેવ કેળવીને મહિલા સશક્તિકરણમાં છે. સૂક્ષ્મ ધિરાણમાં સશક્તિકરણ અનિવાર્યપણે વલણમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર, કામની પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર અને નિહિત હિતોને પડકારવા માટેનો સમાવેશ કરશે. મહિલા સશક્તિકરણ પર ધ્યાન આપવા માટે, મહિલાઓને તેમની પ્રાથમિકતાઓને વ્યાખ્યાયિત કરવા અને તેમના અધિકારોનીમાંગણી કરવા સક્ષમ બનાવવાની જરૂર છે. માઇક્રો ફાઇનાન્સ એ ગરીબી નાબૂદી માટે અસરકારક વ્યૂહાત્મક સાધન બની શકે છે જો તેનો ઉપયોગ આવક પેદા કરતા માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝ વિકાસ માટે કરવામાં આવે. સંશોધન મુજબ સ્વ-સહાય જૂથો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં સફળ છે. આ કાર્યક્રમોએ ગ્રામીણ મહિલાને સમાજમાં આર્થિક અને સામાજિક રીતે ઉત્થાન આપ્યું છે. મહિલાઓ દેશના આર્થિક વિકાસનો અભિન્ન અંગ છે, તેથી સરકારે સમાજમાં મહિલાઓનું યોગદાન અને તેમની સુખાકારીને સમાન મહત્વ આપવું જોઈએ.

સંદર્ભ સુચિ

1. Dr. Nidhi garg, Dr. Santosh mittal, IJCRT “Self Help Groups: issues and challenges” (A Study in Haryana) issue 2023-2882 volume 11 (3 March 2023)
2. http://shodhaganga Imfibnet ac.
3. MK Bariya', Hansa Patel, KU Chandravadia and JV Chovatia, “Empowerment of Women through Self Help Groups in Amreli district of Gujarat” Journal of Krishi Vigyan – (January 2020)
4. Mr. B. Arunkumar, ms. M. Mahalakshmi, "A study on performance of women Self Help groups with special reference to Coimbatore city" IJCRT, Issn: 2320-2882, volume 10 (June 2022)
5. ડૉ. કલ્પના શાહ “ સ્ત્રીનો બદલાતો દરજ્જો અને ભૂમિકા” (૨૦૧૨)
6. ડૉ. ચંદ્રિકા રાવળ અને ડૉ. શૈલજા ધ્રુવ “ સ્ત્રીઓ અને સમાજ (૨૦૦૪)
7. ડૉ. રાજીવ પટેલ, ડૉ. મનહર મકવાણા "મહિલા સશક્તિકરણમાં સ્વસહાય જૂથની ભૂમિકા” Journal of multidisciplinary ISSN : 2279-0268 (June - July 2016)
8. ભરત ગઢવી, “ભારતમાં મહિલા સ્વસહાય જૂથ અને સુક્ષ્મ ધિરાણ” Journal of Multi – Disciplinary, ISSN: 2279-0268

* * * * * * *

[19]

મહિલાઓના મુખ્ય પ્રશ્નો અને નિવારણ

હંસા કે. મહેશ્વરી [22]

સારાંશ

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ભારતમાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં મહિલાઓની સ્થિતીમાં મોટા ફેરફારો આવ્યા છે.ભારત જેવાં પિતૃસત્તાત્મક સમાજમાં પણ સ્ત્રી અબળા ન રહેતા શક્તિ બની છે.અનેક સુધારાવાદીઓ દ્વારા સમાન હક્કને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે, ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિનો ઇતિહાસ ભલે નબળો રહ્યો હોય પણ વર્તમાન શ્રેષ્ઠ છે.આધુનિક ભારતમાં, મહિલાઓએ ભારતમાં ઉચ્ચપદોને શોભાવ્યા છે, જેમાં રાષ્ટ્રપતિ, વડાપ્રધાન, લોકસભાના અધ્યક્ષ, વિરોધ પક્ષના અધ્યક્ષ વગેરે સામેલ છે. આમ છત્તા સ્થાનિક મહિલાઓના જીવનમાં અનેક સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંવેદનિક અને આરોગ્ય સંબંધિત સમસ્યાઓ આજે પણ જોવા મળે છે, જે તેમના સમગ્ર વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે. આ સંશોધન પેપર સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓની સમસ્યાઓના વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોનું વિશ્લેષણ કરે છે અને તેના ઉકેલ માટેના પ્રયાસોને પણ આવરી લે છે. પ્રાથમિક રીતે, સ્ત્રી શિક્ષણ, આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા, આર્થિક સશક્તિકરણ, કુટુંબ અને સમાજમાં તેમની ભૂમિકા તથા દૈનિક જીવનમાં આવતા લૈંગિક ભેદભાવ જેવી મુખ્ય સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

અભ્યાસમાં વિવિધ ક્ષેત્રોથી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે અને તે સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પર આધારિત છે. સંશોધનમાં દર્શાવાયું છે કે સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓને મજબૂત કરવા માટે શાસકીય નીતિઓ અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓની વધુ જરૂર છે. આ પેપર સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓના આધુનિક પડકારો અને તેમાંથી બહાર નીકળવા માટેના વ્યવહારુ માર્ગોને પરિભાષિત કરે છે.

પરિચય

માણસ પૃથ્વી પર આંખ ખોલતાની સાથે જ માતાના રૂપમાં સ્ત્રીનું રક્ષણ મેળવે છે. સૃષ્ટિના નિર્માણના હેતુ માટે શિવજીએ પોતાની શક્તિને સ્વયંથી અલગ કરી. પુરુષ (શિવ) અને સ્ત્રી (શક્તિ) એકાકાર થવાને કારણે શિવ નર પણ છે અને નારી પણ, આમ શિવ અર્ધનારીશ્વર છે.ભગવાનના આવા વર્ણન પરથી

---

[22] પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થીની, સંસ્કૃત વિભાગ, ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી સમાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહી શકાય. વૈજ્ઞાનિક અભિપ્રાય મુજબ પણ સ્ત્રી એ સર્જકની સંપૂર્ણ રચના છે એવું સાબિત થાય છે. માનવ શબ્દ પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને સૂચવે છે. જો કે તે જાણીતું છે કે ભારતીય સમાજ પ્રાચીન સમયથી આજ સુધી સ્ત્રીઓ વિશે સતત વિચારતો આવ્યો છે. કારણ કે માનવ સમાજનું નિર્માણ સ્ત્રીઓ જ કરે છે. માતા તત્વ વિના વિશ્વની કલ્પના કરવી અશક્ય છે.જે માતા, બહેન, પત્ની અને પુત્રીના રૂપમાં માનવ હૃદયને સ્નેહથી ભરી દે છે, સંવેદનાઓનું સિંચન કરે છે, કર્તવ્યોનું જ્ઞાન આપે છે અને સદગુણો આપે છે. તે માનવ જીવનનું નિયમનકાર છે. તે તેના નિયમન દ્વારા છે કે ગૃહ સમાજ અને રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિની પ્રગતિ આધારિત છે.ભારતીય સંસ્કૃતિને શક્તિલક્ષી સંસ્કૃતિ પણ કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં સમાજમાં મહિલાઓનું સ્થાન એ સમાજનો દર્પણ છે. તેથી, સમાજમાં મહિલાઓની સ્થિતિ પર સતત ચિંતન થાય તે જરૂરી છે. આપણા ભારત દેશમાં વૈદિક કાળથી ઋષિમુનિઓએ સ્ત્રીઓના આદર્શ જીવન વિશે વિચાર્યું છે. વિશ્વની મોટાભાગની અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં, ફિલોસોફરોના જૂથમાં સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ ભારતમાં પ્રાચીન વૈદિક કાળમાં પણ ગાર્ગી, અપાલા અને વિશ્વવરા જેવા અનેક વૈદિક ઋષિઓના પ્રભાવશાળી વર્ણનો છે. બિન-વૈદિક કાળમાં પણ વિશ્વમાં સ્ત્રીઓ વિશે માર્ગદર્શક ચિંતન છે. મનુએ ખરેખર કહ્યું છે કે -

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥२/१७ (मनु०)

આ સંશોધન પત્રમાં આજના આધુનિક યુગમાં ભારતીય સમાજનાં સંદર્ભે સ્થાનિક મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને એના નિવારણ અંગે વિસ્તૃત માહિતી રજુ કરવામાં આવી છે.જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ પણ ભારતીય જ્ઞાનની પરંપરાને લગતા વિષયોનું સમર્થન અને સંવર્ધન કરે છે, તો આ પ્રસ્તાવિત પહેલ મહિલા અધિકારો અંગેના સમકાલીન સમાજ માટે પણ માર્ગદર્શક બની રહેશે.

આધુનિક સમયમાં ભારતીય સ્થાનિક મહિલાઓની મુખ્ય સમસ્યાઓ:

શિક્ષણ

ભારતમાં ધીમે-ધીમે સ્ત્રી શિક્ષણમાં સુધારો થઇ રહ્યો છે, પરંતુ પુરુષની સરખામણીએ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો દર આજે પણ ઓછો છે. છોકરાઓની સરખામણીએ ઘણી ઓછી છોકરીઓ શાળામાં નામ નોંધાવે છે, અને તેમાંથી ઘણી ભણવાનું છોડી પણ દે છે.ભલે શહેરી વિસ્તારમાં મહિલાઓ શિક્ષણમાં આગળ વધી રહી હોય, પરંતુ ગામડાઓમાં હજુ પણ શિક્ષણની પુરતી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ નથી.નેશનલ સેમ્પલ સર્વે 1997ના આકંડાઓ પ્રમાણે, ફક્ત કેરળ અને મિઝોરમ રાજ્યમાં જ સાર્વત્રિક સ્ત્રી શિક્ષણ દર જોવા મળ્યો

છે. મોટા ભાગના નિષ્ણાતોના મત અનુસાર, કેરળમાં મહિલાઓના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ પાછળનું મુખ્ય પરિબળ સાક્ષરતા છે.અનૌપચારિક શિક્ષણ (નોન-ફોર્મલ એજ્યુકેશન) (NFE) કાર્યક્રમ હેઠળ, રાજ્યમાં કુલ કેન્દ્રમાંથી લગભગ 40% અને યુટી(UT)માંથી કુલ કેન્દ્રમાંથી 10% કેન્દ્ર ફક્ત મહિલાઓ માટે સંપૂર્ણ રીતે અનામત રાખવામાં આવ્યા છે.2000ની ગણતરી અનુસાર, એનએફઇ (NFE)ના 0.3 મિલિયન કેન્દ્ર કાર્યરત છે, જેમાં લગભગ 7.42 મિલિયન વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષા મેળવે છે. જેમાંથી લગભગ 0.12 મિલિયન ફક્ત છોકરીઓ માટે જ સંપૂર્ણ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યા છે.શહેરી ભારતમાં છોકરીઓ લગભગ છોકરાઓની સમાંતર જ શિક્ષણ મેળવે છે પરંતુ ગ્રામીણ ભારતમાં સતત છોકરીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ છોકરાઓની સરખામણીએ ઓછું છે.યુ.એસ. (U.S.) ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કોમર્સના 1998ના અહેવાલ અનુસાર, ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણ માટે સૌથી મોટા અવરોધોમાં શાળાઓમાં અપૂરતી સુવિધાઓ,આરોગ્ય વિષયક સુવિધા, સ્ત્રી શિક્ષકોનો અભાવ અને અભ્યાસક્રમમાં જાતી વિષયક પૂર્વગ્રહ સમાવિષ્ટ છે, મોટાભાગની સ્ત્રીઓને નબળી અને લાચાર દર્શાવવામાં આવે છે.

કાર્યબળ ભાગીદારી

સામાન્ય માન્યતાથી વિરુદ્ધ, ભારતમાં કાર્યક્ષેત્રે મહિલાઓની સંખ્યાની ટકાવારી મોટી છે. રાષ્ટ્રીય માહિતી સંગ્રહ સંસ્થા એ સ્વીકાર્યું હતું કે, કર્મચારી તરીકે મહિલાઓના પ્રદાનને ખૂબ જ ગંભીર રીતે ઓછું આંકવામાં આવે છે. જો કે, વળતર ચૂકવીને કરાવવામાં આવતા કાર્યોમાં મહિલાઓની સંખ્યા પુરુષોની સરખામણીએ ઘણી ઓછી છે.પુરુષો કરતાં ઓછું વેતન અને પ્રમોશનની મર્યાદા હજુ પણ મુખ્ય ચિંતાનો વિષય છે. શહેરી વિસ્તારમાં કર્મચારીઓ તરીકે મહિલાઓની સંખ્યા ઘણી આકર્ષક છે. ઉદાહરણ તરીકે સોફ્ટવેર ઉદ્યોગમાં મહિલા કર્મચારીઓની સંખ્યા 30% જેટલી છે. તેઓ કામના સ્થળે પગારમાં તથા હોદ્દાની બાબતમાં પુરુષોની સમાંતર કામગીરી કરે છે.કુલ મજૂર મહિલાઓમાંથી 89.5% જેટલી મહિલા ગ્રામીણ ભારતમાં કૃષિ અને તેને સંલગ્ન ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે.કુલ મજૂરી કામમાં સમગ્ર ખેત ઉત્પાદનમાં 55% થી 66% ફાળો મહિલાઓનો છે. 1991ના વિશ્વ બેંકના એક એહેવાલ અનુસાર, ભારતના ડેરી ઉત્પાદનની કુલ રોજગારીમાંથી 94% રોજગાર વ્યક્તિઓ મહિલાઓ હતી. જંગલ આધારિત લઘુ ઉદ્યોગોની કુલ રોજગારીમાં મહિલાઓનો ફાળો 51% છે.મહિલા વેપારની સૌથી વધુ પ્રખ્યાત સફળ વાર્તા શ્રી મહિલા ગૃહ ઉદ્યોગ લિજ્જત પાપડની છે.

જમીન અને માલિકીના હકો

મોટાભાગના ભારતીય પરિવારોમાં, મહિલાઓ પાસે પોતાના નામની મિલકત હોતી નથી તેમજ પિતાની મિલકતમાંથી તેમને ભાગ પણ મળતો નથી.રક્ષણ માટેના કાયદાઓના નબળા પાલનને કારણે

મહિલાઓને થોડા પ્રમાણમાં જમીન અને માલિકી હકો પ્રાપ્ત છે. વાસ્તવમાં જમીન અને માલિકીના હકોની વાત આવે છે ત્યારે મહિલાઓ વિરુદ્ધ ક્યારેક લિંગ આધારિત ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે. 1956 ના મધ્યમાં હિન્દુ પર્સનલ લો - હિન્દુ વ્યક્તિગત કાયદો મહિલાઓને વારસાગત માલિકીમાં હક્ક આપવામાં આવતો. જોકે દિકરાઓને પૂર્વજોની મિલકતમાં સ્વતંત્ર રીતે હક્ક આપવામાં આવ્યો છે, પરંતુ દિકરીઓને આ હિસ્સો તેના પિતા તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી પિતા તેની પૂર્વજોની મિલકતમાંથી ફરીથી જાહેરાત કરીને દિકરીનો વારસા હક્ક લઇ પણ શકે છે, પરંતુ દિકરો તેના પોતાના અધિકારોથી તેનો હિસ્સો મેળવી શકે છે. વધારામાં લગ્ન કરેલી દિકરી જો લગ્ન બાદ સતામણીનો ભોગ બને તો પણ પૂર્વજોના ઘરમાં રહેવાનો હક્ક ધરાવતી નથી. 2005માં હિન્દુ કાયદામાં કરવામાં આવેલા સુધારા બાદ, હવે મહિલાઓને પુરુષો જેટલું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

આરોગ્ય

આજની ભારતીય મહિલાઓનું સરેરાશ આયુષ્ય અન્ય દેશોની સરખામણીએ ઓછું છે, પરંતુ તેમાં વર્ષે ઉત્તરોતર ક્રમશઃ વધારો થતો જોવા મળે છે. ઘણા પરિવારોમાં, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઘણી મહિલાઓ અને છોકરીઓ પોષણ ભેદભાવનો ભોગ બને છે, આથી તેઓમાં લોહીનું ઓછું પ્રમાણ તેમજ કુપોષણનો શિકાર હોય છે.માતૃત્વ સમયે થતા મૃત્યુમાં ભારત વિશ્વમાં બીજા ક્રમે છે.દેશમાં ફક્ત 42% જ જન્મ યોગ્ય ડૉક્ટરની દેખરેખ હેઠળ થાય છે. મોટાભાગની મહિલાઓ બાળકોને જન્મ આપવા માટે પરિવારની અન્ય મહિલાઓની જ મદદ લે છે, જેને કારણે ક્યારેક જોખમી સ્થિતિમાં આવડત અને સાધન સામગ્રીના અભાવે તેઓ માતાનો જીવ બચાવવા અસમર્થ જોવા મળે છે. યુએનડીપી (UNDP)ના માનવ વિકાસ અહેવાલ(1997) અનુસાર, 88% સગર્ભા મહિલાઓમાં પોષણનો અભાવ જોવા મળે છે.માસિક ધર્મ અને માતૃત્વ સંભાળ માટે સમર્થન અને સેનિટેશન ઉપલબ્ધતાઓ ઓછા છે.

મહિલાઓ વિરુદ્ધ ગુના

ભારતમાં પોલીસની નોંધ અનુસાર, મહિલાઓ વિરુદ્ધ થતા ગુનાઓની સંખ્યા ખૂબ જ વધુ છે. કેન્દ્રિય ગુના નોંધ શાખાના 1998ના અહેવાલ અનુસાર, 2010માં થનારી વસતી વૃદ્ધિના દર કરતા પણ મહિલાઓ વિરુદ્ધ થતા ગુનાઓનો દર ઉંચો રહેશે.અગાઉ બળાત્કાર કે ત્રાસના ઘણા કિસ્સાઓ સામાજિક કલંકને કારણે પોલીસમાં નોંધવામાં આવતા ન હતા. અધિકૃત આંકડા દર્શાવ્યા અનુસાર, મહિલાઓ વિરુદ્ધ થતા ગુનાઓમાં નાટ્યાત્મક રીતે વધારો જોવા મળ્યો છે.

જાતીય સતામણી

1990માં નોંધાયેલા છેડતી અને જાતીય સતામણીના કુલ કુલ કિસ્સાઓમાંથી અડધાથી વધુ ગુના કામના સ્થળોએ નોંધાયેલા હતા. પુરુષો દ્વારા જો મહિલાઓને ગમ્મત ખાતર પણ શાબ્દિક સતામણી કરવામાં આવી હોય તે શારિરીક ત્રાસ કે માનસિક સતામણી તરીકે નોંધવામાં આવે છે. ઘણા કાર્યકર્તાઓનો આરોપ છે કે મહિલાઓની જાતીય સતામણીના વધી રહેલા કિસ્સાએ "પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ છે". 1987માં મહિલાઓના અશ્લીલ પ્રદર્શન પ્રતિબંધ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો, જાહેરખબરો અથવા પ્રકાશનોમાં, લખાણો, ચિત્રો કે આકૃતિઓ અથવા અન્ય કોઈ પણ રીતે મહિલાઓને અશ્લીલ દર્શાવવાના કિસ્સાઓને રોકવા માટે આ કાયદો ઘડાયો હતો.1997માં, એક સીમારૂપ ચૂકાદામાં, ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટે કામના સ્થળો પર મહિલાઓની જાતીય સતામણી વિરુદ્ધ ગંભીર વલણ અપનાવ્યું હતું. કોર્ટ દ્વારા ખોટી કે સાચી ફરિયાદ અટકાવવા અને તેનું નિરાકરણ લાવવા અંગે પણ એક નિશ્ચિત દિશાચિન્હ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રિય મહિલા આયોગ દ્વારા આ દિશાચિન્હને ધ્યાનમાં લઇને રોજગારી આપનાર માટે ખૂબ જ ઝીણવટપૂર્વક એક આચારસંહિતા તૈયાર કરવામાં આવી.

દહેજ પ્રથા

1961માં, ભારત સરકાર દ્વારા દહેજ પ્રતિબંધ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.લગ્નની તૈયારીમાં કરવામાં આવતી દહેજની માંગને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવી. જો કે તેમ છતાં પણ દહેજ સંબંધિત ઘરેલું હિંસા, આત્મહત્યા અને ખૂનના કિસ્સા નોંધાયેલા જોવા મળ્યા છે. 1980માં આવા સંખ્યાબંધ કિસ્સા નોંધાયેલા છે.1985માં, દહેજ પ્રતિબંધક નિયમ કડક કરવામાં આવ્યો.કન્યા અને વરને આપવામાં આવતી ભેટની વિગત તૈયાર કરવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું.આ વિગતમાં દરેક ભેટની સંપૂર્ણ વિગત અને તેની અંદાજિત કિંમત, જે વ્યક્તિએ તે ભેટ આપી હોય તેનું નામ અને તેની સાથેનો સંબંધ નોંધવામાં આવશે. જો કે આ નિયમ ક્યારેક જ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.1997માં, અહેવાલ દર્શાવે છે કે, દહેજને કારણે દર વર્ષે લગભગ 5,000 જેટલી મહિલાઓનું મૃત્યુ થાય છે, અને લગભગ દરરોજ એક ડઝનથી વધુ મહિલાઓ જાણી જોઇને રસોઇમાં લગાડવામાં આવેલી આગથી મૃત્યુ પામે છે.શહેરી શિક્ષિત વિસ્તારોમાં હવે દહેજને કારણે થતી સતામણીમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે.

બાળ લગ્ન

ભારતમાં બાળ લગ્ન પરંપરાગત રીતે પ્રચલિત છે અને આજે પણ એ ચાલુ જ છે. ઐતિહાસિક રીતે, એક યુવાન છોકરી યુવાન હોય ત્યાં સુધી જ તેના માતા-પિતા સાથે રહી શકે.

ભૂતકાળમાં બાળ વિધવાને તીવ્ર યાતના આપવામાં આવતી, વાળ ઉતારી નાખવા, એકલતા ભર્યું જીવન જીવવું, સમાજથી દૂર રહેવું જેવી સજા કરવામાં આવતી. જોકે 1860માં બાળ વિવાહને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા, જોકે તે આજે પણ સામાન્ય વાત છે. યુનિસેફના સ્ટેટ ઓફ ધી વર્લ્ડ્સ ચિલ્ડ્રન -2009 અહેવાલ અનુસાર, કાયદેકીય રીતે માન્ય 18 વર્ષની વય પૂર્વે ભારતમાં 20-24 વર્ષની વયે લગ્ન કરનાર મહિલાઓ 47% હતી, જ્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આ પ્રમાણ 56% ટકા હતું. આ અહેવાલ અનુસાર, વિશ્વના કુલ બાળ લગ્નોમાંથી 40% બાળ લગ્નો ભારતમાં થાય છે.

સ્ત્રીભૃણ હત્યા અને જાતી આધારિત ગર્ભપાત

ભારત પુરુષ જાતીનું ઊંચું પ્રમાણ ધરાવે છે, જેનું મુખ્ય કારણ છે, ઘણી સ્ત્રીઓ પુખ્ત વયે પહોંચતા પહેલા જ મૃત્યુ પામે છે. ભારતના આદિવાસી સમાજમાં અન્ય જાતિ જૂથોની સરખામણીએ પુરુષોનું પ્રમાણ ઓછું છે. આ પાછળનું વાસ્તવિક કારણ એ છે કે, આદિવાસી સમુદાયોમાં આવક, સાક્ષરતા અને આરોગ્ય સુવિધાઓનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું હોય છે. આથી કેટલાક નિષ્ણાતોની સલાહ છે કે ભારતમાં પુરુષોનું વધુ પ્રમાણ એ સ્ત્રીભૃણ હત્યા અને જાતિ આધારિત ગર્ભપાતનું કારણ હોઈ શકે છે.ભારતમાં બાળકની જાતિ નક્કી કરતા તમામ પ્રકારના પરિક્ષણો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે, કારણ કે આ પરિક્ષણોને દ્વારા અનિચ્છનીય સ્ત્રી બાળકના જન્મ પૂર્વે જ નિકાલ દ્વારા છુટકારો મેળવવામાં આવતો હતો. સ્ત્રીભૃણ હત્યા અમુક ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ખૂબ જ પ્રચલિત છે. ભારતમાં જાતિ આધારિત ગર્ભપાત અને સ્ત્રીભૃણ હત્યા પાછળનું એક મહત્વનું કારણ એ દહેજ પ્રથા દ્વારા થતી સતામણી છે.

ઘરેલું હિંસા

સામાજિક-આર્થિક રીતે પછાતવર્ગોમાં ઘરેલું હિંસાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. ઘરેલું હિંસા સામે સ્ત્રીઓને રક્ષણ આપતો કાયદો 26 ઓક્ટોબર, 2006થી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. ભારતીય સ્ત્રી પતિ દ્વારા થતી હિંસાને પતિનો પ્રેમ સમજનારી સન્નારી છે.

દેહ વ્યાપાર

અનૈતિક દેહ વ્યાપાર પ્રતિબંધ કાયદો 1956માં પસાર કરવામાં આવ્યો. જોકે દેહ વ્યાપારના મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં યુવાન છોકરીઓ અને મહિલાઓ હોવાનું નોંધાયું છે. આ મહિલાઓને બળજબરીપૂર્વક વૈશ્યાવૃત્તિ, ઘરકામ અથવા બાળમજૂરીમાં ધકેલવામાં આવે છે.

પરિવાર નિયોજન

ભારતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સરેરાશ સ્ત્રીઓનો તેમની પ્રજનન ક્ષમતા પર કોઇ જ નિયંત્રણ નથી કે ખૂબ જ ઓછું નિયંત્રણ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ પાસે ગર્ભનિરોધક માટેની કોઈ સ્વ-નિયંત્રિણ પદ્ધતિઓ કે સાધનો ઉપલબ્ધ નથી. જાહેર આરોગ્ય વિભાગ કાયમી પદ્ધતિ જેવી કે નસબંધી તેમજ આઈયુડી જેવી લાંબાગાળાની પદ્ધતિઓ પર ભાર મૂકે છે, જે જેનું તમારે કાયમી અનુસરણ ન કરવું પડે. મોટા ભાગના ગર્ભનિરોધકોમાં 75થી વધુ કિસ્સાઓમાં કાયમી વંધ્યત્વ આવે છે.

શિક્ષિત મહિલાના લગ્ન સંબંધી સમસ્યા

આધુનિક સમયમાં અમૂક સરકારી યોજનાઓ જેવી કે શિષ્યવૃત્તિ, મફત સાઇકલ, મફત ભોજન તથા મફત શિક્ષણ વગેરેના કારણે દરેક સમાજમાં કન્યા શિક્ષણ વધ્યું છે. પરંતુ સમાજમાં શિક્ષિત પુરૂષ એટલા પ્રમાણમાં ઉપ્લબ્ધ નથી જેથી એક ભણેલા છોકરા સામે દસ ભણેલી છોકરીઓ ઉપ્લબ્ધ છે. જેથી ભણેલી છોકરીને સામે સરખો ભણેલો છોકરો મળતો હોતો નથી. જેથી મોડા લગ્ન અથવા કજોડાં જેવી સમસ્યા ઊભી થઈ છે.

ટેકનોલોજી સુધીની પહોંચની અછત:

ભારતમાં આજના ડિજિટલ દશકામાં પણ મહિલાઓ માટે ઇન્ટરનેટ અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ મર્યાદિત છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તો મહીલાઓ આજે પણ ડિજિટલ યુગથી અજાણ છે.મહિલા-સ્વામિત્વ વાળા બેંક ખાતાઓ અને ડિજિટલ પેમેન્ટ સિસ્ટમની ઉપયોગિતા અંગે જાગૃતિની અછત છે.મહિલાઓ ટેક્નોલોજીથી હજી પુરતી રીતે જોડાઈ શકી નથી.

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બંધનો:

પરંપરાગત વિચારસરણી મહિલાઓને ઘરના કામકાજ સુધી મર્યાદિત રાખે છે.પરિવારમાં સમાન અધિકાર અને આઝાદીની ખોટ જણાય છે.

લૈંગિકભેદ અને હિંસા:

ઘરના તેમજ જાહેર જીવનમાં સ્ત્રીઓ સામે લિંગભેદ જોવા મળે છે. ઘરેલુ હિંસા અને લગ્નબહિરંગ ત્રાસ પણ એક મોટી સમસ્યા છે.

સ્થાનિક મહિલાઓની સમસ્યાઓનો નિવારણ

ભારતીય સ્થાનિક મહિલાઓની શિક્ષણ સંબંધી સમસ્યાનો નિવારણ

કન્યા કેળવણીને સતત પ્રોત્સાહન આપવું.ભારતીય મહિલાઓના શિક્ષણમાં અનેક અવરોધો જોવા મળે છે, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં. આ સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે શીખવા અને શીખાવવાના વિવિધ સ્તરે કાળજીપૂર્વકના પ્રયત્નો જરૂરી છે.શૈક્ષણિક સંસાધનોનો બધા વિસ્તારોમાં વિકાસ કરવો. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શાળાઓની સંખ્યા વધારવી અને તે દૂરદૂર સુધી સુલભકરવી.શાળાઓમાં આધુનિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી, જેમ કે પર્યાપ્ત મહિલા શિક્ષકો, શૌચાલય, પિયત પાણી, અને લાઈબ્રેરી વગેરે. આર્થિક સહાય દ્વારા મહિલાઓ માટે મફત અને ભોજન અને યુનિફોર્મ જેવી સુવિધા પ્રદાન કરવી.શૈક્ષણિક ગ્રાન્ટ, સ્કોલરશિપ અને વિદ્યાર્થીઓ માટે બિનબ્યુરોક્રેટિક લોનની વ્યવસ્થા કરવી.અનોખા કાર્યક્રમો, જેમ કે "સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના", વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રોત્સાહન પૂરૂં પાડે છે.શાળા છોડવાનું દર ઘટાડવું. કન્યાઓને અભ્યાસ માટે જાગૃત કરવું અને માતા-પિતાને મહત્તમ શિક્ષણ પ્રદાન કરવાની મહત્તા સમજાવવી કિશોરીઓ માટે શાળાઓમાં સાવચેતી અને આરોગ્ય કાર્યક્રમો લાગુ કરવા.લિંગ સમાનતાના કાર્યક્રમો કરવાં. મહિલા શિક્ષણ માટે સરકાર દ્વારા "બેટી બચાવો, બેટી પાડાવો" અભિયાનને વધુ પ્રોત્સાહિત કરવું. મહિલા શિક્ષકોની ભરતીમાં વધારો કરીને માતા-પિતા માટે શાળાઓ સુરક્ષિત બનાવવી.કનેક્ટિવિટી અને ડિજિટલ શિક્ષણનું પ્રમાણવધારવું. દૂરસંચાર શિક્ષણ અને મોબાઈલ લર્નિંગ એપ્લિકેશન દ્વારા શાળા ન જઈ શકનારી મહિલાઓ માટે શિક્ષણ લાવવું. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય સ્તરે ડિજિટલ કનેક્ટિવિટી સુધારવા માટે નેટવર્ક યોજનાઓ લાગુ કરવી.એક જાગૃત સમાજનું નિર્માણ કરવું.મહિલાઓ માટે શિક્ષણને લાયક બનાવવું એ માટે સામાજિક અભિગમમાં પરિવર્તન જરૂરી છે.ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શિક્ષણ અંગે જાગૃતિ અભિયાન ચલાવવું.ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન પૂરૂં પાડવું.યુનિવર્સિટી સ્તરે લાડકવાયેલી બાળાઓ માટે સ્પેશિયલ સ્કોલરશિપ કાર્યક્રમો વધારવા. બિનપરંપરાગત કોર્સ (ટેક્નોલોજી, વ્યાવસાયિક અભ્યાસ) માટે મહિલાઓને પ્રોત્સાહિત કરવું.મહિલા શિક્ષણમાં રોકાયેલા આ પ્રયત્નો સમાજમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવી શકે છે.

ભારતીય મહિલાઓની આર્થિક સમસ્યાના ઉપાયો

ભારતીય મહિલાઓ આર્થિક સ્વતંત્રતા અને સ્થિરતા માટે અનેક પડકારોનો

સામનો કરે છે, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં.આ માટે કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો કરવા.તાલીમ કાર્યક્રમો ગોઠવવા.મહિલા માટે સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા સિલાઈ, હસ્તકલા, કોમ્પ્યુટર શિક્ષણ, ફૂડ પ્રોસેસિંગ વગેરે જેવી કૌશલ્ય વિકસાવનારી તાલીમ શરૂ કરવી.ડિજિટલ શિક્ષણ દ્વારા ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરીને મહિલાઓને ટેક્નોલોજી વિશે શિક્ષિત કરવું. મહિલા સ્વસહાય જૂથોની

સંખ્યા વધારવી. મહિલા સ્વસહાય જૂથો બનાવીને તેમને નાની ઉદ્યોગ માટે લોન અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.નાના ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપનારી નીતિઓ ઘડવી.હસ્તકલા અને ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહક યોજનાઓ ઘડવી.હસ્તકલા, રસોઈ, અને શૈક્ષણિક સેવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું.મહિલાઓના ઉત્પાદનો માટે બજારમાં સરલ પ્રવેશ સુનિશ્ચિત કરવો. મહિલાઓને આર્થિક સહાય અને લોન માટેની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.મહિલા માટે મફત અથવા સસ્તી વ્યાજ દરે લોન ઉપલબ્ધ કરવી."મુદ્રા લોન યોજના" જેવી યોજનાઓ દ્વારા નાનાં ધંધાઓ માટે નાણાકીય મદદ આપવી.મહીલાઓ માટે રોજગારીના અવસરો વધારવા.કંપનીઓમાં મહિલાઓ માટે લિંગ સમાનતાવાળા નોકરીના અવસરો વધારવા. ફ્રીલાન્સિંગ અને ડિજિટલ માર્કેટિંગ જેવા ઘરમાંથી કરી શકાય એવા વ્યવસાયો માટે માર્ગદર્શિકા આપવી. મહીલાઓ માટે વીમા અને સુરક્ષા યોજનાઓ વધારવી.મહિલાઓ માટે આરોગ્ય અને જીવન વીમા યોજનાઓ પ્રોત્સાહિત કરવી. પ્રોવિડન્ટ ફંડ અને પેન્શન યોજના જેવી નાણાકીય સુરક્ષા યોજના લાગુ કરવી.સરકાર દ્વારા કાયદાકીય અને નીતિગત ફેરફાર કરીને પણ મહીલાઓ માટે સુરક્ષિત કાર્યક્ષેત્ર ઊભું કરી શકાય છે.મહિલાઓના પારિશ્રમિકમાં લિંગભેદ ઘટાડવા માટે કડક કાયદા ઘડવા.સંસ્થાઓમાં મહત્ત્વના પદો માટે મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ વધારવું.ગ્રામ્ય સ્તરે વ્યવસાયોમાં મહિલાઓને ભાગીદારી વધારવી.કૃષિ અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલા કાર્યો માટે કૌશલ્ય તાલીમ અને નાણાકીય મદદ વધારવી.સ્વયંસંચાલિત મશીનો અને આધુનિક ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ શીખવવો. મહિલાઓનની ઉદ્યોગોમાં સાથીદારી વધારવી.મહાનગરોમાં મોટી કંપનીઓ દ્વારા મહિલાઓ માટે ખાસ વ્યવસાય સાધન શરૂ કરવાં.નાણાકીય સહાય અને બિઝનેસની જાળવણી માટે માર્ગદર્શન આપવું મહિલાઓમાં જાગૃતિ અભિયાન વધારવું. મહિલાઓ માટે નાણાકીય સાક્ષરતા અભિયાન ચલાવવું.વિવિધ યોજનાઓ અને સુવિધાઓ વિશે માહિતી આપતી શિબિરો ગોઠવવી.આ ઉપાયો દ્વારા મહિલાઓ માટે આત્મનિર્ભરતા વધારી શકાય છે, અને તેઓ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત બનાવી શકે છે.

ભારતીય મહિલાઓની કાર્યબળમાં ભાગીદારીના ઉપાયો

ભારતમાં મહિલાઓની કાર્યબળ ભાગીદારી ઘણાં ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર ઘટી છે. તે માટે સામાજિક, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સ્તરે અનેક પ્રકારના પ્રયાસોની જરૂર છે. સૌ પ્રથમ લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવું.મહીલાઓ માટે વધારાનો આરક્ષણ રાખવું. મહિલાઓ માટે નોકરીમાં 33% અથવા વધુ આરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવું. માતૃત્વ નીતિ સુધારવી મહિલાઓ માટે વેતન સાથે પ્રસૂતિકાળ રજા અને જન્મ બાદની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવી.લિંગભેદ વિરોધી નીતિઓ બનાવવી. કારખાનાઓ અને ઓફિસોમાં લિંગ સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે કડક કાયદાઓ અમલમાં મૂકવા.મહિલાઓને ઘરના જવાબદારીઓ સાથે નોકરી કરવા માટે ફ્રીલાન્સિંગ અને રીમોટ વર્ક વિકલ્પો પ્રદાન કરવાં. તેમના માટે લવચીક કામની

સીમા નક્કી કરવી.ભાગકાલીન કામથી અવકાશ ઉભી કરવી.મહિલા સક્ષમતા અને કૌશલ્ય વિકાસ કરવા માટે વ્યાવસાયિક તાલીમ ગોઠવવી.મહિલાઓ માટે રોજગાર માટે જરૂરી કૌશલ્ય અભ્યાસક્રમો ચાલું કરવાં.ડિજિટલ યુક્તિઓ અને ટેકનોલોજીમાં તાલીમ આપીને મહિલાઓને પ્રોત્સાહિત કરવી.વર્તમાન બજારની માગ મુજબ: STEM (વિજ્ઞાન, ટેક્નોલોજી, એન્જિનિયરિંગ, અને ગણિત) ક્ષેત્રે મહિલાઓને જોડવા તાલીમ આપવી.સુરક્ષા અને કામ કરવાની સ્થિતિ સુધારવી.મહિલાઓ માટે સાવધ કાર્યસ્થળ અને જરૂરી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવી.કામ પર હિંસા સામે POSH (Prevention of Sexual Harassment) કાયદાનું અમલ સુનિશ્ચિત કરવું. નાણાકીય સહાય અને પ્રોત્સાહન આપી મહિલા સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે સહાય આપવી. વ્યાવસાયિક મહિલાઓ માટે સ્પષ્ટ ફંડિંગ અને સબસિડી યોજનાઓ શરૂ કરવી.મહિલાઓ માટે ટેક્સ લાભ આપીને તેમને નોકરી કે વ્યવસાય માટે પ્રોત્સાહિત કરવું. ગ્રામ્ય સ્તરે મહિલાઓને કૃષિ, પશુપાલન અને હસ્તકલા સાથે જોડવાનું પ્રોત્સાહન આપવું.સ્વસહાય જૂથો દ્વારા મહિલાઓને નાના ઉદ્યોગો માટે તાલીમ અને સહાય ઉપલબ્ધ કરાવવી.મહિલા મંત્રાલય અને નીતિગત ફેરફાર દ્વારા મહિલા આરક્ષણ vdhar સ્થાનિક સ્વરાજ્યથી લઈને ઉચ્ચ સ્તરે પ્રતિનિધિત્વ વધારવા માટે કાયદાકીય આરક્ષણ પણ વધારવું. દરેક કંપની અને સંસ્થાઓએ મહિલાઓ માટે ખાસ નીતિઓ વિકસાવવી. મહિલાઓને કારકિર્દી અને રોજગારીના અવસરો વિશે માહિતી આપવી. પરિવાર અને સમાજમાં મહિલાઓના કામના મહત્વ વિશે સમજ ઉભી કરવી.મહિલાઓ માટે નોકરીઓ શોધવા અને એપ્લિકેશન પ્રક્રિયાઓ સરળ બનાવવા માટે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ વિકસાવવી. મહિલાઓના હસ્તકલા અને ઉત્પાદનો માટે ઓનલાઈન વેચાણના વિકલ્પો તૈયાર કરવાં. સફળ મહિલાઓના ઉદાહરણો આપી યુવતીઓને પ્રોત્સાહિત કરવી.મહિલા આઈકન્સના રોલ મોડલ સમાજ સામે રાખવા.વળતર પાયે મહિલાઓ માટે નેતૃત્વનું મહત્વ દર્શાવવું.આ ઉપાયો ભારતીય મહિલાઓની કાર્યબળમાં ભાગીદારી વધારવા માટે અસરકારક અને સ્થિર પ્લેટફોર્મ પૂરુ પાડે છે.

મહિલાઓના જમીન અને મિલકતના હકો માટે ઉપાયો

વંશહક કાયદાનો સખત અમલ કરવો .હિંદુ વારસાધિકાર કાયદા (2005) મુજબ પુત્ર અને પુત્રીને સમાન હક્ક મળવો જોઈએ.મહિલાઓને જમીન અને મિલકતના દાવાઓ માટે મફત કાયદાકીય મદદ આપવી.મિલકતના દસ્તાવેજો બનાવવા માટે મહિલાઓને સહજ પ્રક્રિયા ઉપલબ્ધ કરવી.મહિલાઓને તેમના કાયદાકીય હકો વિશે જાગૃત કરવા માટે ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં શિબિરો રાખવી.ટીવી, રેડિયો, અને સોશિયલ મીડિયા પર મહિલાઓના જમીન અને મિલકતના હકો અંગે માહિતી પ્રસારિત કરવી.શાળાઓ અને કોલેજોમાં વારસાધિકાર કાયદા વિશે શિક્ષણ આપવા માટે કાર્યરત અભ્યાસક્રમો રજૂ કરવાં.જમીન કે મિલકત રજીસ્ટર કરાવવા મહિલાઓ માટે ઓછી ફી અથવા મફત પ્રક્રિયા ઉપ્લબ્ધ

કરાવવી. સાંકળિયાપણું દૂર કરવુ.મહિલાઓ માટે જમીન રજીસ્ટ્રેશન પ્રક્રિયા સરળ અને પારદર્શક બનાવવી. સામાજિક માનસિકતા બદલવી.જમીન કે મિલકતના માલિક બનનારી સફળ મહિલાઓના ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કરવાં. પરિવારના પુરુષ સભ્યોને મહિલાઓના હકો માન્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરવું. મહિલા સહાય જૂથો,મહિલાઓ માટે જમીન અને મિલકતના હક્કોને લઈ સહાય અને સલાહ આપતા સંસ્થાઓ સ્થાપવા.મહિલાઓની જમીન સંબંધિત ઝઘડાઓનો ન્યાયલય બહાર ઉકેલ લાવવાં માટે ગ્રામ્ય સ્તરે સમિતિઓ બનાવવી. મહિલાઓને નાણાકીય અને વ્યવસાયિક કૌશલ્યમાં તાલીમ આપવી. મહિલાઓ માટે જમીન કે મિલકતના ઉપયોગ માટે મુદ્રા લોન જેવી યોજનાઓ પ્રોત્સાહિત કરવી. મહત્વના વિસ્તાર માટે લિંગઆધારિત ડેટા,જમીન રેકોર્ડ ડેટા ઉપ્લબ્ધ કરાવવું.કેટલાં ટકા મહિલાઓ જમીનના માલિક છે તેનો ડેટાબેઝ બનાવી તેની પર વિશ્લેષણ કરવું.કાયદાકીય સુધારાઓના પ્રભાવને ટ્રેક કરવા માટે નિયમિત અહેવાલ રજૂ કરવું.સહભાગીતાવાળી ગ્રામ્ય યોજનાઓને પ્રોત્સાહન આપવું.ગ્રામ સભાઓમાં મહિલાઓના હકોના મુદ્દાઓ પ્રાથમિક સ્તરે ઉકેલવા.મહિલાઓના જમીન સંબંધિત દાવાઓમાં મદદરૂપ થવા માટે NGOનું સહયોગ મેળવવું.આ ઉપાયો દ્વારા મહિલાઓ જમીન અને મિલકત પર પોતાના હકો માટે સશક્ત બની શકે છે, જે આર્થિક સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સમાનતાના માર્ગે અગત્યનું છે

ભારતીય સ્થાનિક મહિલાઓની આરોગ્ય સમસ્યાઓના ઉપાયો

આરોગ્ય સેવાઓનો વિસ્તાર કરવો.ગામડામાં આરોગ્ય કેન્દ્રો સ્થાપવા .પ્રાથમિક

આરોગ્ય કેન્દ્રો (PHC) વધુ વિસ્તારવા.મોબાઈલ ક્લિનિક્સયોજવા.રિમોટ વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સેવાઓ પહોંચાડવા માટે ચલિત આરોગ્ય સેવાઓ આપવી. મહિલાઓ માટે મફત સારવાર અને જરૂરી દવાઓ ઉપલબ્ધ કરવી.ગર્ભાવસ્થા અને માતૃત્વ સંભાળ વિશે ખાસ સેવાઓ ઉપ્લબ્ધ કરવી.ગર્ભાવસ્થા

દરમિયાન મફત આરોગ્ય તપાસ અને આરોગ્ય ભોજન પ્રદાન કરવું. નવા જન્મેલા બાળક અને માતાને યોગ્ય દવાઓ અને પોષક આહાર ઉપલબ્ધ કરવો.જેવા કે "જનની સુરક્ષા યોજના" અને "મહિલા આરોગ્ય મિશન" જેવી યોજનાઓનો લાભ આપવો. સંપૂર્ણ પોષણ યોજના પ્રોટીન, આયર્ન, અને વિટામિન્સથી ભરપૂર ભોજન મેળવવા માટે ગામડામાં સરકારની સહાય યોજનાઓ વધારવી.મહિલાઓ માટે વિશેષ આંગણવાડી સેવા અને પોષણ કામગીરીઓ વધારવી.રક્તની ઉણપના નિવારણ માટે આયર્નની ગોળીઓ અને પોષણક્ષમ ભોજન આપવું.ગર્ભનિરોધક સાધનો અને પ્રજનન આરોગ્ય વિશે મહિલાઓમાં જાગૃતતા લાવવા માટે કેમ્પ કરવા.ગર્ભનિરોધક સાધનોને મફત અથવા સસ્તા ભાવમાં ઉપલબ્ધ કરાવવાં.સુરક્ષિત ગર્ભાવસ્થા માટે તાલીમબદ્ધ દાઈઓ અને આરોગ્ય કર્મીઓની હાજરી

સુનિશ્ચિત કરવી.દરેક મહિલાને તેના આરોગ્ય માટે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી એક વાર મફત ચકાસણી કરાવવી.કનાના રોગોથી માંડીને ગંભીર બીમારીઓ સુધી પ્રાથમિક સારવાર માટે આરોગ્ય કેન્દ્ર ઉપ્લબ્ધ કરાવવા.મહિલા કેન્સર, ડાયાબિટીસ, અને હૃદયરોગ માટે પરીક્ષણ ફરજીયાત કરવું. સાથે માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ પણ પૂરી પાડવી.ગ્રામ્ય અને શહેરી સ્તરે કાઉન્સેલિંગ કેન્દ્રો શરૂ કરવાં.માનસિક આરોગ્યના મહત્વ વિશે લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી.ટેલીમેડિસિન સેવા દ્વારા મહિલાઓ ડોક્ટર સાથે ઓનલાઈન સંપર્ક કરી શકે તેવા ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ કે મોબાઈલ એપ્સ ડેવલોપ કરવી.જાગૃતિ અભિયાન દ્વારા એક જાગૃક સમાજનું નિર્માણ કરવું. શાળાઓ અને સમાજમાં જાતીય આરોગ્ય પર શિક્ષણ આપવું.આરોગ્ય સમસ્યાઓ માટે મહિલાઓ માટે મફત આરોગ્ય વીમા યોજનાઓ શરૂ કરવી.દરેક પ્રજાના હિસ્સેદાર માટે આરોગ્ય સેવા અનિવાર્ય કરવી.આરોગ્ય સેવાઓમાં NGOના સંકલન અને સહયોગથી ગુણવત્તા સુધારવી.આરોગ્ય માટે મહિલાઓના સ્વસહાય જૂથો અને ગ્રામ્ય સ્તરે કાર્યરત મંડળો ઉભા કરવા.

ભારતીય મહિલાઓ સાથે થતા ગુનાઓના ઉકેલ માટે ઉપાયો

ભારતીય મહિલાઓ ઘણીવાર લિંગભેદ, હિંસા, યૌન શોષણ, તિરસ્કાર અને અન્ય ગુનાઓનો શિકાર બને છે. આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવા માટે કડક કાયદાકીય પગલાં ભરવા અને આધુનિક કાયદાઓની રચના કરવી.મહિલાઓના સુરક્ષા માટે કડક કાયદાઓ તૈયાર કરવાં અને જે ગુનામાં મહિલાઓને નુકસાન થાય છે, તેમાં ઝડપી ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવો.મહિલાઓ સાથે થયેલા ગુનાઓ માટે ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટ સ્થાપિત કરવાં.ઓનલાઇન શોષણ અને સાયબર ગુનાઓ માટે સખત કાયદા અમલમાં મૂકવા.મહિલા પોલીસ સ્ટેશનોની સંખ્યા વધારવી.: તમામ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ માટે વિશિષ્ટ પોલીસ સ્ટેશનો શરૂ કરવાં. પોલીસમાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધારવી અને લિંગ સંવેદનશીલતા માટે તાલીમ આપવી.મહિલાઓ માટે તાત્કાલિક મદદ માટે ટોલ-ફ્રી હેલ્પલાઇન 24/7 સમય ચાલું કરવી.જાહેર સ્થાનો પર સુરક્ષા વધારવી.જાહેર સ્થળોએ CCTV કેમેરા લગાડવા અને પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી.મુસાફરી માટે સુરક્ષિત સ્થળોની સૂચિ તૈયાર કરવી.શિક્ષણ અને જાગૃતતા વધારવી શાળાઓ અને કોલેજોમાં શિક્ષણ દ્વારા લિંગ સમાનતાના સિદ્ધાંતો માટે જાગૃતિ લાવવી.શાળાઓમાં જાતીય શિક્ષણ પૂરું પાડવું, જેનાથી શોષણની ઘટનાઓ અટકાવી શકાય.મહિલાઓને તેમના કાનૂની હકો અને ઉપલબ્ધ સેવાઓ વિશે માહિતી આપવા શિબિરોનું આયોજન કરવું. સમાજના સ્તરે જાગૃતિ વધારવી લિંગભેદ અને પિતૃસત્તાત્મક માનસિકતાને બદલવા માટે પ્રચાર કરવો.પ્રેરણાદાયક નારી શક્તિના ઉદાહરણોઆપવા.મહિલાઓની સિદ્ધિઓ જાહેર કરવી.ઘરેલુ શોષણ સામે શોષણના કિસ્સાઓમાં સામાજિક સહકાર અને ફરિયાદ દર્જ કરવા પ્રોત્સાહન આપવું.ધમકી કે ખતરા સમયે મદદ માટે

તાત્કાલિક એલર્ટ આપવા મોબાઇલ એપ્લિકેશનોવિકસાવવી. નવી ટેક્નોલોજી આધારિત ડિવાઇસ અથવા મોબાઇલમાં પેનિક બટન જેવીસુવિધા રાખવી.ગુનાની શિકાર બનેલી મહિલાઓ માટે પરામર્શ અને થેરાપી ઉપલબ્ધ કરવી.શોષણગ્રસ્ત મહિલાઓ માટે આશ્રય મકાન અને રોજગારી તાલીમ આપવી.પીડિત મહિલાઓ માટે સહજ ફરિયાદ પ્રક્રિયા ઉપ્લબ્ધ કરાવવી.પુરાવાઓના ઝડપી અને યોગ્ય વિશ્લેષણ માટે ફોરેન્સિક સેવા વધારવી.પીડિત મહિલાઓ માટે ગોપનીયતાની સુનિશ્ચિતતા કરવી. સમાજમા રોજગારી, શિક્ષણ, અને આરોગ્યમાં મહિલાઓ માટે સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવી.મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે પરિવારના સભ્યોમાં મનોમિલન વિકસાવવું. મહિલાઓ માટે NGO દ્વારા મફત કાનૂની અને માનસિક સહાય આપવી.મહિલાઓ માટે "સુરક્ષા" અને "સશક્તિકરણ" અંગે વિશેષ કાર્યક્રમો ગોઠવવા .સામાજિક સુરક્ષા માટે અનિવાર્ય પગલાંઆ ઉપાયો મારફતે ભારતીય મહિલાઓ માટે વધુ સુરક્ષિત અને સમાન સમાજનું નિર્માણ થઈ શકે છે, જ્યાં તેઓ નિર્ભય જીવન જીવી શકે.

ઉપસંહાર

ભારતીય મહિલા અન્યાયની આદી થઈ ગયેલી છે. જ્યાં સુધી તે તેનાથી થતાં અન્યાયને જ પોતાનું ગૌરવ સમજતી રહેશે ત્યાં સુધી તેની સ્થિતી નથી સુધરવાની. સૌ પ્રથમ ભારતીય સમાજમાં ઉછરતી કન્યાઓને ગરથૂથીમાં જ આત્મનિર્ભરતા અને સ્વરક્ષણની તાલીમ આપવી જરૂરી છે. માતાપિતા કન્યાનો ઉછેર પતંગિયાની જેમ નહી પરંતુ મધમાખીની જેમ કરશે ત્યારે તે સ્ત્રીસશક્તિકરણના લક્ષ્ય સુધી પહોચી શકાશે અને ઉપરની સમસ્યાઓનું નિવારણ કરી શકાશે.

સંદર્ભગ સૂચિ

1. MSW-105 સામાજિક સમસ્યાઓ; ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી https://baou.edu.in/assets/pdf/MSW-105_slm.pdf
2. ગુજરાતના મહિલા કિસાનોની સામાજિક, આર્થિક નીતિ વિષયક પડકારો - વિકાસપીડિયા ટીમ
3. જાગાણી હિતેશ, ભારતમાં પંચાયતી રાજ અને મહિલા સશક્તિકરણ : પડકારો અને ઉપાય, https://www.researchgate.net/publication/369771945_bharatamam_pancayati_raja_ane_mahila_sasaktikarana_padakaro_ane_upaya
4. બી.જે.વી.એમ. (ભૌમિયા જી. વી. મહેતા); મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક; 2022 http://www.bjvm.ac.in/doc/KR/kps/bcom/sem6/2022/Social%20Entrepreneurship-%20TY%20BCOM.pdf

5. મહિલાઓ માટે મજબૂત પગલાં લેવા પડશે - વિકાસપીડિયા ટીમ

6. મહિલાઓને લગતી સમસ્યાઓ https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/social-welfare/aaeab9abfab2abe-ab8ab6a95abfaa4a95ab0aa3/aaeab9abfab2abea93aa8ac7-ab2a97aa4ac0-ab8aaeab8acdaafabe-a85aa8ac7aa8abfab0abea95ab0aa3/aaeab9abfab2abea93aa8ac7-ab2a97aa4ac0-ab8aaeab8acdaafabe?Ign=gu

7. યાજ્ઞિક અમી, રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ, દિવ્ય ભાસ્કર, https://www.divyabhaskar.co.in/news/mag-adhikar-dr-ami-yagnik-national-womens-commission-2564955.html

8. યોજનાનું સપ્ટેમ્બર 2016 સંસ્કરણ, લેખક/સંપાદક: ભારત સરકાર પ્રકાશન વર્ષ: 2016

* * * * * * *

[20]

ભારતના વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકા

ભક્તિ ડી.ખોડિયાર[23]

સારાંશ

સ્ત્રી સમાજનું અગત્યનું અંગ ગણાય છે. સમાજમાં સ્ત્રીના અનેકવિધ સ્વરૂપો છે. ભારતીય સ્ત્રી સર્વશક્તિમાન છે.દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી શક્તિએ હરણફાળ કરી છે. વિવિધતામાં એકતા ધરાવતા ભારત જેવા દેશમાં અલગ અલગ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનું મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. મણિબહેન પટેલ ગાંધીજીના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ અનેક આંદોલનમાં સક્રિય ભાગ લીધો. વિવિધ સમાજસેવી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હતા.પોતાનું જીવન દેશસેવામાં અને સમાજસેવામાં અર્પણ કર્યું. પંડિત રમાબાઈ ભારતીય સમાજ સુધારક હતા.સામાજિક દૂષણોનો વિરોધ કર્યો અને સમાજમાં સુધારા લાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. અસીમા ચેટર્જી ભારતીય કાર્બનિક રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરનાર પ્રથમ મહિલા હતા. તેમણે ભારતીય મહિલાઓ માટે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કારકિર્દી બનાવવાનો માર્ગ ખોલ્યો, તો અન્ના મણિએ ભારતના વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં અને મોસમ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. સરોજિની નાયડુ પ્રતિભાશાળી કવયિત્રી હતા.તેમની કવિતાઓએ ભારતીય સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. આશાપૂર્ણા દેવી બંગાળી લેખિકા હતા. તેઓ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મેળવનાર પ્રથમ મહિલા હતા. વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે કામ કર્યું. સાથે સુચેતા કૃપલાણી ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને રાજકીય જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. સાવિત્રીબાઈ ફૂલે ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે અને મહિલા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં એક ક્રાંતિ લાવી હતી. કસ્તુરબા ગાંધી માનતા હતા કે શિક્ષણ એ મહિલાઓને સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર બનાવવાનું એક શક્તિશાળી સાધન છે.આ દરેક ક્ષેત્રની મહિલાઓનો ફાળો સમાજમાં ફાયદાકારક થાય તે હેતુથી આ અભ્યાસ કરેલ છે.

---

[23] પીએચ.ડી.સ્કોલર (શિક્ષણશાસ્ત્ર), ક્રાંતિગુરુ શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી

ચાવીરૂપ શબ્દો : વિકાસ, મહિલાઓની ભૂમિકા, સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર મહિલાઓ, શિક્ષણ

પ્રસ્તાવના

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। અર્થાત 'જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવોનો વાસ છે.' આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીને દેવી ગણવામાં આવી છે. દેવી એટલે સાક્ષાત સૌંદર્ય અને સંસ્કારની મૂર્તિ. સ્ત્રી જગત જનની છે. સંસારનો જેનાથી જન્મ થાય તે સ્ત્રી છે. સ્ત્રી માતા છે, સ્ત્રી દીકરી છે, સ્ત્રી બહેન છે, સ્ત્રી પત્ની છે, સ્ત્રી પ્રેમાળ છે, સ્ત્રી કરુણાની મૂર્તિ છે, સ્ત્રી ત્યાગનીમૂર્તિ છે, સ્ત્રી ન્યાયનીમૂર્તિ છે, સ્ત્રી સમજુ છે, સહનશીલ છે, શાણપણની મૂર્તિ છે. સ્ત્રી એટલે સત્ય, જ્ઞાન, વાસ્તવિકતા, કર્મ, વ્યવહારિતા, ચતુરાઈ, સંવેદના, ત્યાગ, તપસ્યા....જેવા અગણ્ય ગુણોના ભંડાર પોતાની અંદર ભરતી આવતી ભારતીય નારી સર્વશક્તિમાન છે. સ્ત્રી હોવું આશીર્વાદ પણ છે અને અભિશાપ. સ્ત્રી સરસ્વતી છે તો સ્ત્રી દુર્ગા પણ છે, સ્ત્રી સતી સાવિત્રી છે, તો સ્ત્રી મંથરા પણ છે, તેથી એવું કહેવું ખોટું નથી કે સ્ત્રી.....સ્ત્રી સિવાય બધું જ છે.

સ્ત્રીનું સર્જન ઈશ્વરની માનવ પ્રત્યેની કરુણાનું શ્રેષ્ટતમ પ્રદાન છે. સ્વામી વિવેકાનંદના શબ્દોમાં કહીએ તો, શક્તિ સિવાય જગતનો પુનરુદ્ધાર નથી......ભારતમાં નારીનો આદર્શ છે માતૃત્વ : પહેલી અદ્ભુત, નિ:સ્વાર્થ, સર્વસહિષ્ણુ,સદા ક્ષમાશીલ માતા.પૃથ્વી પર માતા ઈશ્વરનો અવતાર છે.

માનવ સામાજિક પ્રાણી બન્યો ત્યારથી નારી પણ સમાજનું એક અગત્યનું અંગ ગણાય છે.જોકે નારીઓનો સામાજિક દરજ્જો સ્થળ-કાળ અનુસાર બદલાતો રહ્યો છે.ભારતીય સમાજમાં નારીઓનો દરજ્જો જોવા જઈએ તો હંમેશા એકસરખો રહ્યો નથી.પ્રાચીનકાળમાં ગાર્ગી જેવી અનેક વિદુષીઓ થઈ ગઈ તો સીતા જેવું પ્રેરક પાત્ર પણ છે.રામાયણ મહાભારત અને પુરાણોમાં સીતા, દ્રોપદી, કુંતી, ઉર્મિલા, દેવકી, યશોદા, રાધા, દમયંતી જેવી અનેક નારીઓ તેમના ઉત્તમ ગુણો અંને તેમના કાર્યોથી જગતના ઈતિહાસમાં અમર બની છે.

રાણી લક્ષ્મીબાઈ, દુર્ગાવતી, ભક્તિબા, મણિબહેન પટેલ, દુર્ગાભાભી, એની બેસન્ટ, કસ્તુરબા ગાંધી, મધર ટેરેસા, મેડમ ભીખાઈજી કામા, સરોજીની નાયડુ, નેલી સેનગુપ્તા, સરલાબેન, પ્રીતિલતા વાદેદાર, રાણીમા ગાઈડિન્લ્યુ, ઉષા મહેતા દેશને ખાતર લડીને ભારતના વિકાસ અને ભારતને

ગૌરવ અપાવનારી નારીઓમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. ભારતની મહાન નારીઓની કથા ઘણી જૂની અને લાંબી છે. ભારતમાં અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કરતી નારીઓએ પ્રગતિ કરી છે અને ભારતના વિકાસમાં નોધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. આ પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રના હેતુને ધ્યાને રાખીને ભારતના વિકાસમાં વિવિધ મહિલાઓની ભૂમિકા પર રજૂઆત કરેલ છે.

હેતુ :- ભારતના વિકાસમાં વિવિધ ક્ષેત્રો જેવા કે સામાજિક ક્ષેત્રે, વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે, સાહિત્ય ક્ષેત્રે, રાજકીય ક્ષેત્રે અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભૂમિકા શું છે ? એ વિશે જાણવું.

સંશોધન પદ્ધતિ : વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ :- માહિતીનું એકત્રીકરણ અને વિશ્લેષણ : પ્રસ્તુતકર્તા એ ભારતીય વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકા વિષયને ધ્યાને લઈ કેટલીક પુસ્તકોનું વાંચન કરેલ અને સાથે ઓનલાઈન માધ્યમથી માહિતી એકત્રિત કરી નીચે મુજબ માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતના વિકાસમાં સામાજિક ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભૂમિકા

મણિબહેન પટેલ (ઈ.સ.૧૯૦૩ – ઈ.સ.૧૯૯૦)

ભારતના એકીકરણના શિલ્પકાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પુત્રી હતા. મણિબહેને પોતાનું જીવન સમાજસેવા અને દેશસેવામાં અર્પણ કરી દીધું હતું. મણિબહેને નાની ઉંમરથી જ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમણે બોરસદ સત્યાગ્રહ, બારડોલી સત્યાગ્રહ જેવા અનેક આંદોલનોમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું હતું. મણિબહેને મહિલાઓને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય ભાગ લેવા માટે પ્રેરિત કર્યા. તેમણે મહિલાઓને ઘરની ચાર દિવાલોમાંથી બહાર આવીને દેશસેવા કરવા પ્રેર્યા. તેઓ પોતાના પિતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નિષ્ઠાવાન સહયોગી હતા. તેમણે સરદાર પટેલને તેમના કાર્યોમાં સતત સહાય કરી હતી. સ્વાતંત્ર્ય પછી પણ મણિબહેને સમાજસેવાના ક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી કરી. તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, મહાદેવ દેસાઈ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ જેવી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા રહ્યા. મણિબહેને લોકસભા અને રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે પણ કાર્ય કર્યું અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. મણિબહેન પટેલ એક અદ્ભુત મહિલા હતી, જેમણે

ભારતના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. તેમનું જીવન અને કાર્ય આજની પેઢી માટે પ્રેરણાનું સ્ત્રોત છે.

પંડિતા રમાબાઈ (ઈ.સ.૧૮૫૮ – ઈ.સ.૧૯૨૨)

પંડિત રમાબાઈ સરસ્વતી એક મહાન ભારતીય સમાજ સુધારક અને મહિલા શિક્ષણના અગ્રણી હતા. એક સમયે જ્યારે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર ન હતો, ત્યારે પંડિતા રમાબાઈએ મહિલા શિક્ષણ માટે અવાજ ઉઠાવ્યો. તેમણે આર્ય મહિલા સમાજની સ્થાપના કરી, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મહિલાઓના શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો અને સમાજમાં મહિલાઓને શિક્ષિત કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. તેમણે બાળલગ્ન, સતી પ્રથા અને વિધવાઓની દશા જેવા સામાજિક દૂષણોનો વિરોધ કર્યો અને સમાજમાં સુધારા લાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. તેમણે વિધવાઓ માટે શારદા સદન જેવી સંસ્થા સ્થાપી, જ્યાં વિધવાઓને શિક્ષણ અને રોજગારની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. તેમણે ધર્મના જડ બંધનોને તોડીને સ્ત્રીઓને સમાજમાં સમાન અધિકારો આપવાની વાત કરી. દુષ્કાળ અને અન્ય કુદરતી આફતોમાં પીડિતોની સેવા કરવામાં તેમણે અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમના કારણે સ્ત્રીઓને સમાજમાં પોતાનું સ્થાન મળવા લાગ્યું. તેમણે લોકોને સામાજિક દૂષણો વિરુદ્ધ લડવા માટે પ્રેરિત કર્યા. તેમણે ભારતમાં શિક્ષણના પ્રસારમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. તેમનું જીવન અને કાર્યો આજે પણ આપણને સમાજસેવા અને શિક્ષણનું મહત્વ વિશે શીખવે છે. પંડિતા રમાબાઈ એક પ્રતિભાશાળી, નિર્ભય અને દૂરદર્શી મહિલા હતા. તેમણે ભારતના વિકાસમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે.

ભારતના વિકાસમાં વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભૂમિકા

અસીમા ચેટર્જી (ઈ.સ.૧૯૧૭ – ઈ.સ.૨૦૦૬)

અસીમા ચેટર્જી એક પ્રતિભાશાળી ભારતીય કાર્બનિક રસાયણશાસ્ત્રી હતા, જે કાર્બનિક રસાયણ અને ફાયટોમેડીસિનના ક્ષેત્રમાં કામ માટે જાણીતાં મહિલા હતા. તેઓ ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી વિજ્ઞાનમાં ડૉકટરેટની પદવી મેળવનાર પ્રથમ મહિલા હતા. તેમને પદ્મ ભૂષણથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ભારતીય મહિલાઓ માટે વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં કારકિર્દી બનાવવાનો માર્ગ ખોલ્યો.

તેમના સૌથી નોંધપાત્ર કાર્યમાં વિંઝા આલ્કલોઇડ્સ પર સંશોધન, એન્ટી-એપીલેપ્ટીક દવાઓના વિકાસઅને એન્ટીમલેરીયલ દવાઓનો વિકાસ શામેલ છે. તેમણે ભારતીય ઔષધીય વનસ્પતિઓ પર ઊંડાણપૂર્વક સંશોધન કર્યું અને તેમાંથી નવી દવાઓ વિકસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમના કાર્યથી ભારતીય ઔષધીય વનસ્પતિઓની દુનિયામાં ઓળખ વધી. અસીમા ચેટરજી એક સમયે જ્યારે મહિલાઓને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઓછું સ્થાન મળતું હતું ત્યારે તેમણે આ ક્ષેત્રમાં સફળતા મેળવી અને આમ અન્ય મહિલાઓ માટે પ્રેરણારૂપ બન્યા. તેમણે અનેક વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું અને ભારતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેમણે અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પુરસ્કારો જીતીને ભારતનું નામ રોશન કર્યું. અસીમા ચેટર્જી એક પ્રતિભાશાળી વૈજ્ઞાનિક હતા, જેમણે ભારતના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. તેમનું કાર્ય આજે પણ પ્રસ્તુત છે અને આપણા માટે પ્રેરણાનું સ્રોત છે. તેમના જીવન અને કાર્યોનું અધ્યયન કરીને આપણે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વધુને વધુ યોગદાન આપી શકીએ છીએ.

અન્ના મણિ (ઈ.સ.૧૯૧૮ – ઈ.સ.૨૦૦૧)

અન્ના મણિ એક ભારતીય ભૌતિકશાસ્ત્રી અને હવામાનશાસ્ત્રી હતા. અન્ના મણિ એ ભારતના વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં અને ખાસ કરીને મોસમ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. તેમને ખાસ કરીને ભારતના હવામાન માપવાના સાધનો વિકસાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમણે ભારતમાં મોસમ વિજ્ઞાનના ઉપકરણોનું સ્વદેશી ઉત્પાદન શરૂ કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. અન્ના મણિ એ ભારતમાં મોસમ વિજ્ઞાનના ઉપકરણોનું ઉત્પાદન શરૂ કરવામાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી હતી. આનાથી ભારતને વિદેશી દેશો પર આધારિત રહેવાની જરૂરિયાત ન રહી અને દેશમાં મોસમ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ અને સંશોધનને પ્રોત્સાહન મળ્યું. અન્ના મણિએ ભારતમાં સૌર ઊર્જાના વિકાસ માટે પણ મહત્વનું કામ કર્યું. તેમણે સૌર ઊર્જાના ઉપકરણોના વિકાસમાં ઘણો ફાળો આપ્યો. તેમણે ઓઝોન વાયુ પર સંશોધન કર્યું અને ઓઝોનની ઘાતક અસરો વિશે સમજ આપી. તેમણે ઓઝોન વાયુનું પ્રમાણ માપવા માટેનું ઉપકરણ ઓઝોનસોન્ડેના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. અન્ના મણિએ ઘણા યુવા વૈજ્ઞાનિકોને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તેમને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું. અન્ના મણિએ ભારતમાં સ્વદેશી ટેક્નોલોજીના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. તેમણે ભારતમાં મોસમ

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં નવી દિશાઓ ખોલી. હવામાનની ચોક્કસ માહિતીથી ખેડૂતોને પાકની પસંદગી અને પાકની સંભાળમાં મદદ મળી. હવામાનની આગાહીથી આપદાઓ જેવીકે પૂર, દુષ્કાળ વગેરે સામે લડવામાં મદદ મળી. અન્ના મણિ એક મહિલા હોવા છતાં તેમણે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવી અને ભારતના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. તેમણે હવામાનશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ભારતને આત્મનિર્ભર બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી, આજે પણ ભાવિ પેઢીની અનેક મહિલાઓ માટે પ્રેરણા સ્રોત સમાન છે.

ભારતના વિકાસમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભૂમિકા

સરોજિની નાયડુ(ઈ.સ.૧૮૭૯ – ઈ.સ.૧૯૪૯)

સરોજિની નાયડુ એક પ્રતિભાશાળી કવયિત્રી હતા. સ્વરમીઠાશને કારણે લોકો તેમને 'હિંદની બુલબુલ' તરીકે ઓળખતા હતા. તેમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે અનેક મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. સરોજિની નાયડુએ અંગ્રેજી ભાષામાં કવિતાઓ લખી હતી, પરંતુ તેમની કવિતાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ અને સ્ત્રીનાં જીવનનું સુંદર વર્ણન જોવા મળે છે. તેમની કવિતાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની સુગંધ આવતી હતી. તેમની કવિતાઓએ ભારતીય સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. તેમણે તેમની કવિતાઓ અને ભાષણો દ્વારા ભારતીયોમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ફેલાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમની કવિતાઓમાં દેશપ્રેમ અને સ્વતંત્રતાની ઝંખના દર્શાવવામાં આવી હતી. સરોજિની નાયડુ એક મજબૂત મહિલા અધિકારોની હિમાયત કરતા હતા. તેમણે મહિલાઓને રાજકીય જીવનમાં સક્રિય ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી હતી. તેઓ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રથમ મહિલા અધ્યક્ષ પણ બન્યા હતા. તેઓ સમાજ સુધારણાના ક્ષેત્રમાં પણ મહત્વનું કામ કર્યું હતું. તેઓ સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે લડ્યા હતા અને સામાજિક કુરિવાજોનો વિરોધ કર્યો હતો. પોતાની કવિતાઓ દ્વારા સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. તેમણે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને સમાજમાં તેમની ભૂમિકા વિશે લખ્યું હતું. એક દેશભક્ત હોવાની સાથે તેમની કવિતાઓમાં દેશભક્તિની ભાવના જોવા મળે છે. તેમણે ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો અને તેમની કવિતાઓ દેશભક્તિ જગાવવાનું કામ કરતી હતી. તેમણે અંગ્રેજ શાસનનો વિરોધ કર્યો હતો અને સ્વરાજ્યની લડાઈને મજબૂત બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમણે

અસહકાર આંદોલન અને અન્ય સ્વતંત્રતા સંગ્રામની ઘટનાઓમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. તેમણે મહિલાઓના અધિકારો માટે લડવા માટે અનેક મહિલા સંગઠનોની સ્થાપના કરી હતી. વિશ્વ સાહિત્યમાં ભારતીય સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું. તેમની કવિતાઓ વિશ્વભરમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ હતી. સરોજિની નાયડુ એક પ્રતિભાશાળી કવિયત્રી હતા, જેમણે ભારતીય સાહિત્યને નવી ઉંચાઈઓ પર પહોંચાડ્યું. તેમણે સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે અવાજ ઉઠાવ્યો અને દેશભક્તિની ભાવના જગાવવાનું કામ કર્યું. તેમનું સાહિત્ય આજે પણ વાચકોને પ્રેરણા આપે છે.

આશાપૂર્ણા દેવી (ઈ.સ. ૧૯૦૯ – ઈ.સ.૧૯૯૫)

આશાપૂર્ણા દેવી એક પ્રતિભાશાળી બંગાળી લેખિકા હતા. તેમને બાળપણથી જ વાંચન અને લેખનમાં રસ લીધો હતો.તેમણે બાળ સાહિત્ય, કિશોર સાહિત્ય, નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓ જેવા વિવિધ સાહિત્યના પ્રકારોમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું. આશાપૂર્ણા દેવીએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓને તેમની કૃતિઓમાં સમાવીને ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશ્વભરમાં પ્રચારિત કરી. તેમની પ્રથમ વાર્તા ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત થઈ હતી. તેમણે બંગાળી સાહિત્યમાં નારીના જીવન અને સંઘર્ષોને એકદમ વાસ્તવિક રીતે રજૂ કર્યા. તેમની કૃતિઓમાં નારી વિમુક્તિ, સામાજિક અન્યાય અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જેવા મહત્વના મુદ્દાઓને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યા છે. આશાપૂર્ણા દેવીને તેમની કૃતિઓ માટે અનેક પુરસ્કારો મળ્યા હતા, જેમાં સૌથી મહત્વનો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર હતો. તેઓ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મેળવનાર પ્રથમ મહિલા હતા. તેમની કૃતિઓમાં મુખ્યત્વે મધ્ય વર્ગની સ્ત્રીઓના જીવન અને સંઘર્ષોને દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેમણે સ્ત્રીઓની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, લગ્નજીવન, પરિવાર અને સમાજમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા જેવા મુદ્દાઓ પર લખ્યું છે. આશાપૂર્ણા દેવીએ તેમની કૃતિઓમાં સામાજિક વાસ્તવિકતાને ખૂબ જ સચોટ રીતે રજૂ કરી છે. તેમણે સ્ત્રીઓના દુઃખ, પીડા અને સંઘર્ષોને ખુલ્લે આમ વ્યક્ત કર્યા છે. તેમની કૃતિઓમાં સામાજિક ચેતના જોવા મળે છે. તેમણે સમાજમાં પ્રવર્તતા અન્યાય અને અસમાનતા સામે બળવો કર્યો છે. મહત્વની કૃતિઓમાં પ્રથમ પ્રતિશ્રુતિ, અગ્નિપરીક્ષા, સુવર્ણલતા, બકુલકથાનો સમાવેશ થાય છે. આશાપૂર્ણા દેવી એક પ્રતિભાશાળી લેખિકા હતા, જેમણે બંગાળી સાહિત્યમાં એક નવો અધ્યાય લખ્યો. તેમની કૃતિઓ આજે પણ વાચકોને પ્રેરણા આપે છે. આશાપૂર્ણા દેવીએ માત્ર એક લેખિકા તરીકે જ નહીં પરંતુ એક

સમાજ સુધારક તરીકે પણ મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. તેમણે ભારતના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે.

ભારતના વિકાસમાં રાજકીય ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભૂમિકા

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત (ઈ.સ.૧૯૦૦ – ઈ.સ.૧૯૯૦)

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત એક પ્રતિભાશાળી ભારતીય રાજકારણી હતા. તેઓ જવાહરલાલ નહેરુના નાના બહેન હતા. તેઓ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય રીતે સામેલ હતા. તેમણે અંગ્રેજ સરકાર વિરુધ્ધ અનેક આંદોલનોમાં ભાગ લીધો અને જેલવાસ પણ ભોગવ્યો. સ્વતંત્રતા પછી, તેઓ ભારતીય રાજકારણમાં સક્રિય રહી અને અનેક મહત્વપૂર્ણ પદો સંભાળ્યા. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતીય ધારાસભામાં ચૂંટાયા હતા અને કેબિનેટ મંત્રી પણ રહ્યા હતા. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત એક કુશળ રાજદ્વારી હતા. તેઓ સોવિયેત યુનિયન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, આયર્લૅન્ડ અને સ્પેન જેવા દેશોમાં ભારતના રાજદૂત રહ્યા હતા. તેઓ સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં ભારતના પ્રતિનિધિમંડળના નેતૃત્વ કરનાર પ્રથમ મહિલા હતા અને ૧૯૫૩માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સામાન્ય સભાના પ્રથમ મહિલા પ્રમુખ બન્યા હતા. તેઓ મહિલાઓના અધિકારો માટેના અવાજ હતા અને મહિલાઓને રાજકીય જીવનમાં સક્રિય ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરતા હતા. તેઓ મહિલા સશક્તિકરણ માટે પણ કાર્ય કર્યું. તેઓ સમાજ સુધારણામાં પણ રસ ધરાવતા હતા અને ગરીબો અને વંચિતોના હિતમાં કામ કરતા હતા. તેમણે મહિલાઓને રાજકીય જીવનમાં આગળ વધવા માટે પ્રેરણા આપી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં તેમની ભૂમિકાને કારણે ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રતિષ્ઠા વધી. તેમને અનેક પુસ્તકો લખ્યા હતા, જેમાં તેમના જીવનના અનુભવો અને રાજકીય વિચારોનો સમાવેશ થાય છે.તેમણે ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે કામ કર્યું. સ્વતંત્ર ભારતના નિર્માણમાં તેમનું મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. તેઓ મહિલાઓ માટે પ્રેરણાનું સ્તોત્ર છે અને તેમને ભારતના ઈતિહાસમાં એક વિશિષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત છે.

સુચેતા કૃપલાણી (ઈ.સ.૧૯૦૮ - ઈ.સ.૧૯૭૪)

સુચેતા કૃપલાણી એક પ્રખર સ્વતંત્રતા સેનાની અને રાજકારણી હતા. તેઓ એક પ્રેરણાદાયી મહિલા હતા. જેમણે ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને રાજકીય જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી.

તેઓ ભારતની પ્રથમ મહિલા મુખ્યમંત્રી હતા અને તેમણે ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્યમંત્રી તરીકે સેવા આપી હતી. દેશભક્તિના પાઠ સુચેતાને માતાપિતા તરફથી શીખવા મળેલા. તેઓ ગાંધીજીના અનુયાયી હતા અને ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતોને અનુસરતાં રાજકારણમાં કાર્યરત રહ્યા હતા. તેઓ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય રીતે સામેલ થઈ, તેમણે ભારત છોડો આંદોલન જેવા અનેક આંદોલનોમાં ભાગ લીધો હતો અને બ્રિટિશ શાસન સામે લડ્યા હતા. તેમને ગરીબો અને વંચિતોના કલ્યાણ માટે કાર્ય કર્યું હતું. શિક્ષણ અને ગ્રામીણ વિકાસ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શાળાઓ અને આરોગ્ય કેન્દ્રો સ્થાપવામાં તેમનું યોગદાન રહ્યું છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે તેમણે અનેક પગલાં લીધા હતા. તેમણે ખેતીવાડી, સિંચાઈ અને ગ્રામીણ વિકાસ પર ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કર્યું હતું. મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે અનેક કાર્યક્રમો હાથ ધર્યા હતા. તેઓ એક સારા લેખિકા પણ હતા. તેમને વિદેશનીતિ, અર્થનીતિ, શરણાર્થી સમસ્યા વગેરે વિષય પર લેખો લખ્યા છે. તેમનું જીવન આપણને દેશભક્તિ, સમાજસેવા અને મહિલા સશક્તિકરણનું મહત્વ શીખવે છે.

ભારતના વિકાસમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહિલાઓની ભૂમિકા

સાવિત્રીબાઈ ફુલે (ઈ.સ.૧૮૩૧ – ઈ.સ.૧૮૯૭)

સાવિત્રીબાઈ ફૂલે એ ભારતના ઇતિહાસમાં એક પ્રકાશમંત તારો છે. તેઓ માત્ર એક મહિલા શિક્ષિકા જ નહીં, પરંતુ એક મહાન સમાજ સુધારક પણ હતાં. તેમણે ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે અને ખાસ કરીને મહિલા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં એક ક્રાંતિ લાવી હતી. સાવિત્રીબાઈ અને તેમના પતિ જ્યોતિબા ફૂલેએ મળીને ૧૮૪૮માં પુણેમાં ભીડેવાડામાં દેશની પ્રથમ કન્યા શાળાની સ્થાપના કરી હતી. આ શાળામાં દલિત અને અન્ય પછાત વર્ગની કન્યાઓને શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તેમણે ભારતમાં પ્રથમ કન્યા શાળાની સ્થાપના કરીને મહિલાઓના શિક્ષણ માટે નવી દિશા ખોલી. તે સમયે જ્યારે મહિલાઓને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર ન હતો ત્યારે તેમનું આ પગલું ખૂબ જ હિંમતવાન હતું. સાવિત્રીબાઈએ દલિત સમાજના ઉત્થાન માટે ખૂબ કામ કર્યું. તેમણે દલિત બાળકોને શિક્ષણ આપ્યું અને તેમને સમાજમાં સમાનતાનો અધિકાર આપવા માટે સંઘર્ષ કર્યો. તેમણે વિધવા વિવાહ, બાળલગ્ન જેવી કુપ્રથાઓનો વિરોધ કર્યો અને સમાજમાં સુધારા માટે કામ કર્યું. સાવિત્રીબાઈએ

મહિલાઓને સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી. તેમણે મહિલાઓને સમાજમાં પોતાનું સ્થાન બનાવવા માટે પ્રેરણા આપી. સાવિત્રીબાઈએ સમાજમાં અનેક પરિવર્તનો લાવ્યા. તેમણે જાતિવાદ, લિંગભેદ અને અંધશ્રદ્ધા જેવી કુપ્રથાઓનો વિરોધ કર્યો.તેમણે મહિલાઓને સમાજમાં સમાન દરજ્જો આપવા માટે સંઘર્ષ કર્યો. સાવિત્રીબાઈએ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બદલવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમણે શિક્ષણને દરેક વર્ગના લોકો સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

કસ્તુરબા ગાંધી (ઈ.સ. ૧૮૬૯ 0 ઈ.સ.૧૯૪૪)

કસ્તુરબા ગાંધી, જેમને પ્રેમથી બધા "બા" કહેતા, તેમનું જીવન મહાત્મા ગાંધી સાથે ગાઢ રીતે ગુંથાયેલું હતું. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહાત્મા ગાંધી સાથે મળીને નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી હતી. તેઓ માત્ર ગાંધીજીના પત્ની જ નહીં, પરંતુ એક સક્રિય સામાજિક કાર્યકર્તા અને શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત એક મહિલા પણ હતા. કસ્તુરબા ગાંધીએ મહિલા શિક્ષણને ખૂબ મહત્વ આપ્યું હતું. તેમણે ગાંધીજી સાથે મળીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓને શિક્ષણ આપવાના કાર્યો કર્યા હતા. તેઓ માનતા હતા કે શિક્ષણ એ મહિલાઓને સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર બનાવવાનું એક શક્તિશાળી સાધન છે. કસ્તુરબા ગાંધીએ ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યોમાં પણ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. તેમણે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શાળાઓ સ્થાપવામાં, સ્વચ્છતા અભિયાન ચલાવવામાં અને મહિલાઓને સ્વરોજગાર માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. કસ્તુરબા ગાંધીએ મહિલાઓ અને બાળકો માટે આશ્રમોની સ્થાપના કરી હતી. આ આશ્રમોમાં મહિલાઓને શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય સેવા અને વ્યવસાયિક તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. કસ્તુરબા ગાંધીએ ખાદી ચળવળમાં પણ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. તેમણે ખાદી કાપડ બનાવવા અને તેનો પ્રચાર કરવાનું કામ કર્યું હતું. કસ્તુરબા ગાંધીએ મહિલાઓને શિક્ષિત કરીને તેમને સમાજમાં સમાનતા મેળવવામાં મદદ કરી. તેમણે ગ્રામીણ વિસ્તારોના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. કસ્તુરબા ગાંધીએ સમાજમાં અનેક કુરિવાજો સામે લડત આપી અને સમાજમાં સુધારા લાવવાનું કામ કર્યું. કસ્તુરબા ગાંધી એક મહાન પ્રેરણા છે. તેમનું જીવન આપણને સમાજ સેવા અને શિક્ષણના મહત્વ વિશે શીખવે છે. તેમણે મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા અને સમાજ સુધારણાના કાર્યોમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.

સીમાંકન : આ સંશોધન પત્રમાં માત્ર હેતુને લઈને પાંચ ક્ષેત્રનો જ સમાવેશ કરેલ હતો અને તે પાંચ અલગ-અલગ ક્ષેત્રમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવેલ બે-બે મહિલાઓનો સમાવેશ કરેલ હતો.

નિષ્કર્ષ :

ઉપરોક્ત મહિલાઓએ જે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કર્યા તેથી આજની મહિલાઓ માટે એક મજબૂત પાયાનું નિર્માણ થયું છે,એમ કહી શકાય. ઘરકામથી લઈને સમાજ સુધારણા સુધી, સ્ત્રીઓએ દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાની છાપ છોડી છે. આથી આપણને એ સંદેશ મળે છે કે સ્ત્રી ધારે તે કરી શકે છે, તે જે ધારે તે બની પણ શકે છે. પછી તે સામાજિક, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, રાજકીય અને શિક્ષણ જેવા અલગ અલગ ક્ષેત્ર જ કેમ ના હોય તે દરેકમાં પોતાનું મહત્વનું યોગદાન આપશે જ. આવી વિશેષ પ્રતિભાશાળી મહિલાઓના જીવનથી સમાજ અને દેશના લોકોને પ્રેરણા મળે છે. ૧૯મી અને ૨૦મી સદીમાં ઘણી મહિલાઓ આવા અનેક ક્ષેત્રમાં ભારતના વિકાસ માટે આગળ આવી. સ્ત્રીઓ વિરોધકૂચમાં જોડતી, રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે જોડતી, ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યોમાં જોડતી, સામાજિક અત્યાચારો સામે અવાજ ઉઠાવતી, સ્ત્રી સશક્તિકરણના કાર્યો કરતી, આવા કેટલાય કાર્યો સ્ત્રીઓ કરતી જેને જોઈ એ સમયે ઘણા પુરુષો પણ આશ્ચર્યમાં હતા. સ્ત્રી ઉચ્ચ વર્ગની હોય, મધ્યમ વર્ગની હોય, નિમ્ન વર્ગની હોય, ખેડૂત વર્ગની હોય, કામદાર વર્ગની હોય, શિક્ષિત કે અભણ એમ દરેક વર્ગની મહિલાઓએ ભારતના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. સામાજિક ક્ષેત્ર હોય, વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર હોય, સાહિત્ય ક્ષેત્ર હોય, રાજકીય ક્ષેત્ર હોય કે પછી શિક્ષણ ક્ષેત્ર હોય સ્ત્રીઓએ અગત્યની અને અપેક્ષા બહારની અનેકવિધ ભૂમિકા ભજવી હતી. તે ક્રાંતિકારી પ્રવૃતિઓ કરતી, હિંસક અને અહિંસક પ્રવૃતિઓમાં ભારતીય નારી પુરુષોની જેમ જ તથા કેટલાક કાર્યોમાં તો પુરુષોથી પણ વધીને પોતાની અદ્વિતીય સ્ત્રીશક્તિ બતાવી હતી. જુદી જુદી ભૂમિકાઓ દ્વારા સ્ત્રીઓએ સાબિત કર્યું છે કે, સ્ત્રીઓ પોતાની વિચારશક્તિ અને આત્મવિશ્વાસ સાથે સાહસિક ભૂમિકા ભજવી શકે છે. આથી આજે ભારતની કેટલીય દીકરીઓ અને સ્ત્રીઓ આગળ આવી ને પોતાના માટે, સમાજ માટે અને દેશ માટે નીડરતાથી કાર્ય કરવા ઉભી છે. આવી મહિલાઓ ભારતનું ગૌરવ છે. જે હંમેશા પ્રેરણા સ્ત્રોત સમાન છે. ભૂતકાળની સ્ત્રીઓએ જે સંઘર્ષ કર્યો છે, તેનાં પરથી આપણે શીખી શકીએ છીએ અને આગળ આવી એકબીજાને સમર્થન આપીને એક શ્રેષ્ઠ સમાજ અને શ્રેષ્ઠ દેશનું નિર્માણ કરી શકીએ છીએ.

સંદર્ભસૂચિ

1. પટેલ, કે. ભારતનાં નારીરત્નો, અમદાવાદ: ગણેશ પ્રકાશન.
2. પટેલ, જે. (૨૦૧૦) મહિલા ક્રાંતિકારીઓ, અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લીકેશન.
3. પાંડે, એચ. (૨૦૧૫) સ્ત્રીશિક્ષણ: સ્વામી ડવિવેકાનંદના વિચારો, રાજકોટ.
4. બાસુ, એ. (૨૦૧૯) સત્યાગ્રહમાં સ્ત્રીઓ, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર.
5. ભારતના નારીરત્ન (૨૦૨૨) માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર.
6. મહિલાઓના માનવ અધિકારો (૨૦૨૧) ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
7. https://www.bbc.com/gujarati/articles/c25257z910x0

* * * * * * *

'ગાર્ગી' મહિલા સર્વાંગીણ વિકાસ કેન્દ્ર
અંતર્ગત યોજાયેલ વિવિધ મહિલાલક્ષી કાર્યક્રમોની ઝાંખી

कैप्टन मीरा सिद्धार्थ

BA OU

BAOU
Education for All

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્‌ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY
(Established by Government of Gujarat)
'Jyotirmay' Parisar,
Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481
Website : www.baou.edu.in

978-93-5598-569-9